PHILOLOGIA FRISICA

ANNO 1999

LEZINGEN
FAN IT FYFTJINDE FRYSK FILOLOGEKONGRES
8, 9 EN 10 desimber 1999

FRYSKE AKADEMY - LJOUWERT - 2000

PHILOLOGIA FRISICA
ANNO 1999

FRYSKE AKADEMY
BIBLETEEK
LJOUWERT

bib. I_2 - Phil / bis

Lêzingen fan it fyftjinde Frysk filologekongres
8, 9 en 10 desimber 1999

Fryske Akademy - Ljouwert - 2000

IT FYFTJINDE FRYSK FILOLOGEKONGRES

ORGANISEARRE TROCH DE FRYSKE AKADEMY
8, 9 EN 10 DESIMBER 1999

KONGRESFOARSITTER:
L.G. Jansma

DEI- EN SEKSJEFOARSITTERS:
Ph.H. Breuker
S. Dyk
A. Dykstra
D. Gorter
P. Hemminga
O. Vries
W. Visser

KONGRESKOMMISJE:
P. Boersma
Ph.H. Breuker
L.G. Jansma
J. van der Vaart

Fryske Akademy, Coulonhûs, Doeltestrjitte 8, Ljouwert

nû. 912

ISBN: 90-6171-912-7
ISSN: 1381 - 4311

© Fryske Akademy, Ljouwert, 2000

Fan dit boek mei neat fermannichfâldige en/of iepenbier makke wurde troch printsjen, fotokopiearjen, it meitsjen fan mikrofilm of op hokker oare wize dan ek, sûnder dat de Fryske Akademy yn 't foar skriftlik tastimming jûn hat.

Foarsafier't it meitsjen fan kopyen út dizze útjefte tastien is op grûn fan artikel 16B Auteurswet 1912j°, it Beslút fan 20 juny 1974, Stbl. 351, lykas wizige by it Beslút fan 23 augustus 1985, Stbl. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, moatte de dêrfoar wetlik ferskuldige fergoedingen foldien wurde oan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen).
Foar it oernimmen fan part(en) út dizze útjefte yn blomlêzingen, readers en oare kompilaasjewurken (artikel 16 Auteurswet 1912) moat kontakt opnommen wurde mei de útjouwer.

Ynhâld

	side
Foarôf	7
Renée van Bezooijen en Rob van den Berg, *Hoe verstaanbaar is het Fries voor niet-Friestaligen?*	9
Kees Dekker, *Between Rome and Rustringen: Latin Loan Words in Old Frisian*	27
Wilken Engelbrecht, *Die Bedeutung der friesischen Universität zu Franeker für die tschechischen Exulanten nach der Schlacht am Weißen Berg*	57
Hilbert Heeringa en John Nerbonne, *Change, Convergence and Divergence among Dutch and Frisian*	88
Jarich Hoekstra, *Ta de sterke eigenskipswurdbûging yn it Frysk*	110
Pyt Kramer, *Hoe Frysk is it Frysk?*	127
Jaap van Marle, *Het Fries in Amerika*	164
Han Nijdam, *Measuring Wounds in the* Lex Frisionum *and the Old Frisian Registers of Fines*	180
Jan Noordegraaf, *De archivaris en de grammatica Eelco Verwijs en zijn* Middelnederlandsche Spraakkunst *(1867)*	204
Marc van Oostendorp, *Syllabic Sonorants in Clay frisian and Padgett's Generalization*	225
Reinier Salverda, *Friese literatuur van Nederlands-Indië: de romans en verhalen van Nyckle J. Haisma (1907-1943)*	241
Hindrik Sijens, *Taalkorpora op 'e Fryske Akademy: in ferliking*	263
Marijke Spies, *Friese literatuur en de Nederlandse canon in de zeventiende eeuw*	280

Foarôf

It trijejierlikse Frysk filologekongres is foar de Frisistyk it foarum en moetingsplak by útstek. Frisisten en oare wittenskippers dy't har op it Fryske mêd bejouwe ha dêr gelegenheid om mei inoars ûndersyksreslutaten op 'e hichte te kommen en dêr yn 'e wide rûnte fan dielnimmers oer te diskusjearjen. It docht ús deugd dat it kongres fan 1999 in tanimmende belangstelling sjen litten hat fan net-frisisten foar Fryske tema's. Opfallend wie dêrby, nêst de bydragen út it bûtenlân wei, it grutte tal spesjalisten fan Nederlânske universiteiten dat dizze kear foar it buordsje kaam. It sille nei alle gedachten benammen de learstuollen Frysk oan guon universiteiten yn Nederlân wêze dy't der ta bydrage dat de niget oan Fryske taal- en letterkunde en besibbe ûnderwerpen hieltyd breder wurdt. Wy binne tige bliid mei dy ûntjouwing, want dy sil nei't wy hoopje nije foarmen fan gearwurking opsmite en in positive, faaks fernijende ynfloed hawwe op it debat yn de Frisistyk.

It tal sprekkers wie dit jier achtentweintich en it tal dielnimmers likernôch hûndert. Nêst in plenêre lêzing wiene der alle trije dagen twa seksjes mei elk trije oant meastentiids fiif lêzingen. Dy seksjes wiene: Letterkunde, Taalkunde, Aldfrysk/Skiednis, Dialektology, Taalsosjology en Skiednis fan de taalkunde.

De kongreskommisje is as redaksje fan dizze bondel fierder gien. Ut de troch de sprekkers ta artikel omwurke lêzings hat de redaksje in seleksje makke. Der binne mei-inoar trettjin artikels útsocht, in moaie risping. Mei it útjaan fan 'e bondel wurdt fansels itselde doel neistribbe as mei it kongres: in bydrage te leverjen oan it wittenskiplik debat yn de Frisistyk.

De redaksje:
P. Boersma
Ph.H. Breuker
L.G. Jansma
J. van der Vaart

Hoe verstaanbaar[1] is het Fries voor niet-Friestaligen?

Renée van Bezooijen en Rob van den Berg (Algemene Taalwetenschap en Dialectologie Katholieke Universiteit Nijmegen)

1 Inleiding

Binnen het onderzoek naar de verstaanbaarheid van taalvariëteiten waarmee luisteraars niet bekend zijn, onderscheiden we twee typen: de *subjectieve impressie van verstaanbaarheid* (luisteraars geven hun globale indruk van de verstaanbaarheid), en de *feitelijke verstaanbaarheid* (luisteraars geven per woord of fragment aan wat zij precies hebben verstaan). Voorbeelden van het eerste type onderzoek zijn Boets en De Schutter (1977) en Van Bezooijen (1994). Beide hadden betrekking op variëteiten (dialecten) van het Nederlands. Experimenteel onderzoek van het tweede type was beperkt tot synthetisch (met de computer gemaakt) Nederlands (Van Bezooijen en Pols 1993), Turks-Nederlands (Van Heuven en De Vries 1983), en het Nederlands van doven (Maassen 1985). In beide typen onderzoek was het Fries tot voor kort geen object van onderzoek.

In een eerste studie van de *feitelijke verstaanbaarheid* van andere taalvariëteiten, dat plaatsvond in 1997, is een vergelijking getrokken tussen de verstaanbaarheid van het Fries en drie dialecten van het Nederlands, te weten Bedums (Gronings), Valkenburgs (Limburgs) en Tielts (West-Vlaams), *in een informatie-rijke context* (Van Bezooijen en Van den Berg 1999a). Een analyse van de door de luisteraars gemaakte fouten is te vinden in Van Bezooijen en Van den Berg (1999b).

Het in deze studie gebruikte spraakmateriaal bestond uit beschrijvingen van vijf plaatjes waarop alledaagse situaties waren afgebeeld. De beschrijvingen, die afkomstig waren van telkens drie ter plekke geboren en opge-

---

[1] Verstaanbaarheid wordt in de wetenschappelijke literatuur meestal gereserveerd voor het adequaat kunnen decoderen van spraak op klankniveau, bijvoorbeeld bij namen, terwijl voor begrip op woord- en uitingniveau eerder de term begrijpelijkheid wordt gebruikt. Wij hebben in deze bijdrage voor de term verstaanbaarheid gekozen teneinde aan te sluiten bij het dagelijks taalgebruik. In Van Dale (1995) worden de twee termen trouwens door elkaar gebruikt.

groeide vrouwen, waren opgebroken in korte fragmenten waarin telkens één, twee of drie zelfstandige naamwoorden zaten. Deze fragmenten werden in hun oorspronkelijke volgorde auditief aangeboden aan Standaardnederlandse luisteraars (personen zonder kennis van het Fries of dialecten van het Nederlands). Ze kregen tevens één uitgeschreven versie van de fragmenten, waarin alle woorden in het Nederlands waren voorvertaald behalve de zelfstandige naamwoorden. Deze dienden de luisteraars zelf op de daarvoor in de tekst opengelaten plaatsen in het Nederlands in te vullen. Alle spraakfragmenten samen bevatten 1120 zelfstandige naamwoorden, ongeveer gelijk verdeeld over de vier variëteiten. De percentages correct vertaalde zelfstandige naamwoorden waren 86% voor het Fries, 94% voor het Gronings, 86% voor het Limburgs en 64% voor het West-Vlaams.

In dit artikel worden twee nieuwe experimenten naar de verstaanbaarheid van het Fries besproken. In het eerste experiment[2] is nagegaan wat Standaardnederlandse luisteraars verstaan van het Fries in vergelijking met dialecten van het Nederlands *in een informatie-arme context*. De opzet is vergelijkbaar met het 1997-experiment. Het betrof weer een vertaaltaak, maar de hoeveelheid contextinformatie die de luisteraars bij het vertalen van de zelfstandige naamwoorden ter beschikking stond was op verschillende manieren ingeperkt. De luisteraars waren dus vrijwel geheel aangewezen op 'bottom-up' informatie, d.w.z. op een correcte interpretatie van de akoestische informatie bevat in het bevraagde zelfstandige naamwoord zelf. Vrijwel alle mogelijke 'top-down' informatie was verwijderd, zowel uit de enge context van de fragmenten zelf als uit de brede context van de beschrijving als geheel (zie hieronder voor de details). Het enige mogelijke houvast voor de luisteraars was dat ze wellicht na enige tijd door hadden dat alle fragmenten betrekking hadden op huis-, tuin- en keukensituaties.

De inperking van de contextinformatie was drieledig. Ten eerste bevatten de fragmenten in het 1997-onderzoek vaak meerdere zelfstandige naamwoorden; als men een van die woorden correct verstaat, dan helpt dat bij het verstaan van de andere woorden. Als men bijvoorbeeld al heeft verstaan dat het om een appel en een peer gaat, is het niet moeilijk te voorspellen dat het volgende woord banaan zal zijn. In het hier gerapporteerde experiment zijn alleen fragmenten aangeboden met één zelfstandig naamwoord.

Ten tweede stonden er in de fragmenten van het 1997-onderzoek soms 'inhoudsvolle' bijwoorden, bijvoeglijke naamwoorden of werkwoorden. Als luisteraars voorvertaald het zinnetje *de ... schijnt* zien staan, hoeven ze het aangeboden zelfstandige naamwoord eigenlijk niet meer te verstaan om het

---

[2] Een Engelstalige publicatie over dit experiment is Van Bezooijen en Van den Berg (1999c). In deze publicatie ligt de nadruk echter niet op het Fries.

toch correct te kunnen invullen. In dit experiment is de voorvertaalde context binnen een fragment compleet 'inhoudsleeg'. Dit is nagegaan door een eerste selectie van 156 fragmenten in geschreven vorm aan acht proefpersonen aan te bieden en hun te vragen te raden welke woorden door de sprekers op de lege plaatsen waren uitgesproken. Als één of meer proefpersonen het correcte of een semantisch nauw gerelateerd woord konden raden, werd het betreffende fragment ongeschikt verklaard. Op deze manier zijn 19 fragmenten verwijderd.

Ten derde werden de fragmenten in het 1997-onderzoek aangeboden in dezelfde volgorde waarin ze door een bepaalde spreekster bij het beschrijven van een van de vijf plaatjes waren uitgesproken. Bij het vertalen van een zelfstandig naamwoord konden de luisteraars dus gebruik maken van alles wat ze in de voorafgaande fragmenten hadden gehoord. De luisteraars konden zo min of meer precieze verwachtingen opbouwen over welke zelfstandige naamwoorden plausibel zijn en welke niet. In het hier beschreven experiment werden de fragmenten weliswaar nog steeds bloksgewijs per variëteit aangeboden (dus bijvoorbeeld eerst alle Friese fragmenten, dan alle Limburgse fragmenten, etc.), maar binnen elk blok in een compleet willekeurige volgorde. Dit kan betekenen dat in het Friese blok fragment 1 afkomstig is van het einde van de beschrijving van het tweede plaatje door de eerste Friese spreekster, fragment 2 van het begin van het vierde plaatje van de derde Friese spreekster, etc. De inhoud van een fragment staat dus los van het voorafgaande fragment. Ook krijgen de luisteraars op deze manier geen kans te wennen aan de manier van praten van een bepaalde spreekster.

De verwachtingen voor de uitkomsten van het informatie-arme vertaalexperiment kunnen worden gebaseerd op de uitkomsten van het eerder uitgevoerde informatie-rijke vertaalexperiment. We gaan ervan uit dat er geen wijziging zal optreden in de eerder gevonden rangorde, met het West-Vlaams als minst verstaanbare variëteit, het Gronings als meest verstaanbare variëteit en het Fries en Limburgs in een middenpositie. We nemen echter aan dat de drastische inperking van contextinformatie over de hele linie tot een aanzienlijke afname in de percentages correct vertaalde zelfstandige naamwoorden zal leiden.

Het spraakmateriaal dat in het hier gepresenteerde vertaalexperiment werd gebruikt, bestond dus uit eenvoudige korte zinnetjes met betrekking tot een enkel semantisch domein; het doet hiermee geen recht aan de grammaticale en lexicale rijkdom van het Fries. Dit was de reden om een tweede verstaanbaarheidsexperiment uit te voeren, met complexer spraakmateriaal.

Het betreft een toets die in 1995 door de Afûk, het opleidingsinstituut voor het Fries in Leeuwarden, is gebruikt in het onderdeel luistervaardigheid van het examen Fries voor niet-Friestaligen. Verstaanbaarheid is hier vastgesteld

door middel van 22 meerkeuzevragen bij een vrij lange, voorgelezen tekst. Als referentie voor de prestaties van een groep niet-Friestaligen heeft een groep Friestaligen gediend. Ter controle op de meerkeuzevragen (is het correcte alternatief wellicht waarschijnlijker dan de twee andere?) heeft een derde groep proefpersonen (niêt-Friestalig) de taak zonder geluid uitgevoerd.

We kunnen geen voorspellingen doen over de absolute verstaanbaarheid van het Fries in het meerkeuze-experiment. Het ligt natuurlijk wel in de verwachting dat de Friestaligen het beter zullen doen dan de niet-Friestaligen.

Experiment 1. Vertaalexperiment, vergelijking tussen het Fries en het Gronings, Limburgs en West-Vlaams

In dit experiment is de verstaanbaarheid van het Fries vergeleken met die van het Gronings, Limburgs en West-Vlaams op basis van eenvoudig, semispontaan spraakmateriaal. De taak van de luisteraars bestond uit het vertalen van zelfstandige naamwoorden naar het Standaardnederlands.

2 Methode

Er werden vier variëteiten onderzocht: het Fries en drie dialecten uit de periferie van het Nederlandstalige gebied. Elke variëteit wordt vertegenwoordigd door drie sprekers. De sprekers van het Fries zijn geboren en getogen in Grou (15 km ten zuiden van Leeuwarden), die van het Gronings in Bedum (10 km ten noord-oosten van de stad Groningen), die van het Limburgs in Valkenburg (10 km ten oosten van Maastricht) en die van het West-Vlaams in Tielt (25 km ten zuid-oosten van Brugge).

Grou is gekozen als vertegenwoordiger van het Fries omdat wordt gezegd dat het Grousters model heeft gestaan voor het Standaardfries[3] (Tiersma 1979) en omdat er goede grammatica's van beschikbaar zijn, oudere (Eykman 1909/1907) en meer recente (Tiersma 1979). Bedum, Valkenburg en Tielt hebben geen speciale waarde als vertegenwoordigers van respectievelijk het Gronings, Limburgs en West-Vlaams; de keuze is op zuiver pragmatische gronden tot stand gekomen en houdt verband met het beschikbaar zijn van lokale tussenpersonen die zijn ingeschakeld om het spraakmateriaal te verzamelen. De locatie van de vier plaatsen van de sprekers is te zien in Figuur 1.

[3] Op pagina 9 verantwoordt Tiersma zijn keuze voor Grou als volgt: Groustersk does not deviate significantly from the 'standard' language, and hence a description of that variety of Frisian can serve, roughly, as a description of 'standard' Frisian.

Alle sprekers waren van het vrouwelijk geslacht. Informatie over hun leeftijd en sociaal economische status (SES) is te vinden in Tabel 1. De SES-index is de gemiddelde waarde voor opleiding en beroep en varieert tussen 1 en 6, waarbij 1 = lager onderwijs en ongeschoolde arbeid (vakkenvuller, koffiejuffrouw) en 6 = academische graad en hoger beroep (notaris, arts). Tabel 1 laat zien dat de onderzochte variëteiten op het punt van leeftijd en SES goed vergelijkbaar zijn.

Figuur 1. Plaatsen van herkomst van spreeksters (■) en luisteraars (●)

Variëteit	Leeftijd (gemidd. en per spreekster)	SES (gemidd. en per spreekster)
Fries (Grou)	33.0 (26, 29, 44)	3.0 (2.0, 3.5, 3.5)
Gronings (Bedum)	35.0 (22, 39, 44)	2.3 (1.0, 1.0, 5.0)
Limburgs (Valkenburg)	34.0 (29, 33, 40)	3.2 (2.0, 3.5, 4.0)
West-Vlaams (Tielt)	33.3 (21, 35, 44)	3.2 (1.0, 3.5, 5.0)

Tabel 1. Gegevens over de leeftijd en sociaal-economische status (SES) van de spreeksters

Het spraakmateriaal bestond uit mondelinge beschrijvingen van vijf getekende plaatjes waarop alledaagse situaties stonden afgebeeld met allerlei concrete voorwerpen. De plaatjes hadden betrekking op een straat (zie Figuur 2), een huis, een woonkamer, een keuken en een slaapkamer. De opnames zijn tussen 1991 en 1996 gemaakt door vier verschillende interviewsters, telkens dezelfde variëteit sprekend als de geïnterviewden.[4] Zij hebben ook de spreeksters geselecteerd, op 'zuiverheid' van de gesproken variëteit. Veel spreeksters kwamen uit hun eigen kennissenkring, anderen zijn via via benaderd. Alle opnames zijn bij de spreeksters thuis gemaakt. Het voordeel van deze aanpak is dat spraak wordt verkregen die redelijk informeel en spontaan is, terwijl tegelijkertijd de opnames voor de verschillende variëteiten toch qua onderwerp, en dus qua gebruikte zelfstandige naamwoorden, goed vergelijkbaar zijn.

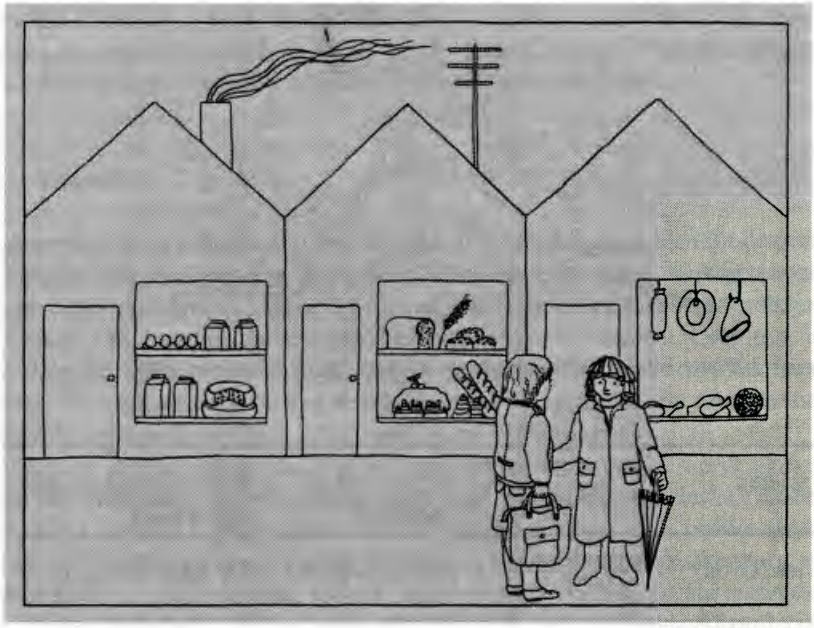

Figuur 2. Een van de vijf beschreven plaatjes: de straat

Aan het vertaalexperiment is deelgenomen door 16 luisteraars: 8 vrouwen en 8 mannen, tussen 18 en 50 jaar oud, met een gemiddelde leeftijd van 30 jaar. Allen waren student of medewerker aan de universiteiten van Leiden of

[4] Het spraakmateriaal voor het Grousters is verzameld door Mevr. F. van der Meer. Hierbij willen we haar nog eens hartelijk danken voor haar hulp.

Nijmegen, op twee na allemaal van talenafdelingen. Ze zijn geboren in de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland of Utrecht[5] en hebben geen kennis van het Fries of Nederlandse dialecten. Als uitgangspunt bij de selectie van de luisteraars heeft de geboorteplaats gediend. Deze plaatsen zijn aangegeven in Figuur 1. Een (relatief kort) verblijf in een andere provincie was toegestaan, mits het niet Friesland, Groningen, Limburg of West-Vlaanderen betrof (de provincies van herkomst van de spreeksters).

Zoals beschreven in de inleiding hoorde iedere luisteraar vier blokken spraakfragmenten, een voor iedere variëteit. Binnen de blokken stonden fragmenten en spreeksters in een willekeurige volgorde. De blokken werden in vier verschillende volgordes gepresenteerd, elke volgorde aan vier luisteraars. Dus iedere variëteit werd aan vier luisteraars aangeboden in eerste positie, aan vier anderen in tweede positie, etc. Aan de vier blokken gingen vijf oefenfragmenten vooraf in het Standaardnederlands, opdat de luisteraars aan de taak konden wennen.

De spraak werd in een rustige omgeving aangeboden, via een hoofdtelefoon. De luisteraars hadden de in het Nederlands uitgeschreven versies van de fragmenten voor zich en vulden op de lege plaatsen de vertaling in van de in Nederlands dialect of Fries uitgesproken zelfstandige naamwoorden. Fragmenten werden hiertoe gescheiden door pauzes van 6 seconden. Zowel de segmentatie als het invoegen van de pauzes is met behulp van de computer uitgevoerd. Het aantal te vertalen zelfstandige naamwoorden bedroeg in totaal 137: 32 voor het Fries, 36 voor het Gronings, 34 voor het Limburgs en 35 voor het West-Vlaams. Binnen elke variëteit mocht elk woord maar één keer voorkomen. Hieronder volgen als voorbeeld vier fragmenten zoals die achter elkaar op schrift werden aangeboden.

en d'r staat een _____ op
nou 'n 'n nog niet echt meer 'n _____ denk ik
en bij de _____ daar
ja aan de aan de _____ te zien

3 Resultaten en discussie

Voor elke variëteit is het percentage correct vertaalde zelfstandige naamwoorden bepaald.[6] Als incorrect gelden zowel foute vertalingen als ontbre-

[5] Een van de luisteraars is geboren in Goes, provincie Zeeland, maar zij is op haar vierde jaar naar Zuid-Holland verhuisd.

[6] In het eerste vertaalexperiment (Van Bezooijen en Van den Berg, 1999a) waren naast de vier streektalen ook drie spreeksters van het Standaardnederlands opgenomen, vooral om te kijken of de taak op zich uitvoerbaar was. Het gemiddelde per-

kende vertalingen. De resultaten die worden gerapporteerd zijn, zoals boven is gezegd, gebaseerd op de verstaanbaarheid van gemiddeld 35 verschillende benamingen van concrete voorwerpen in de verschillende taalvariëteiten. De resultaten zijn als volgt: 58% correct voor het Fries, 94% voor het Gronings, 80% voor het Limburgs en 58% voor het West-Vlaams (zie Figuur 3). Een variantie-analyse bevestigde dat de factor 'taalvariëteit' een significant effect had op verstaanbaarheid (F=75.8, df=3,12, p=.00). Een post-hoc analyse (Tukey's HSD) leverde drie significant verschillende groepen van variëteiten op: (1) Fries en West-Vlaams, (2) Limburgs en (3) Gronings.

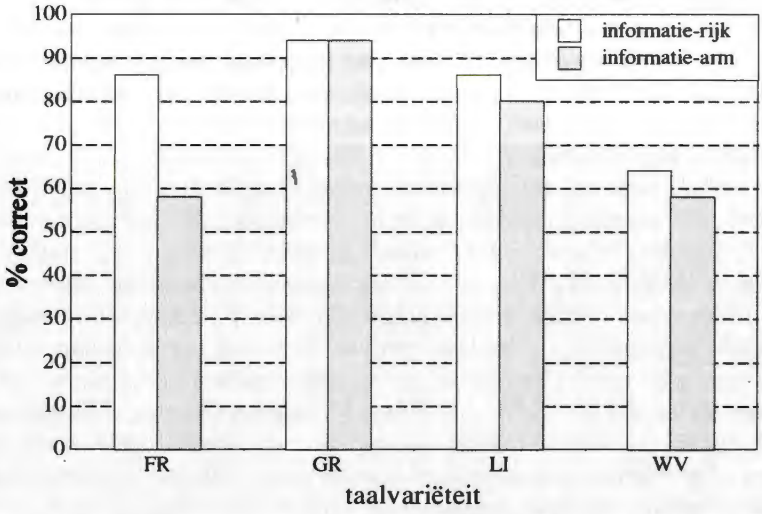

Figuur 3. Percentages correct vertaalde zelfstandige naamwoorden per variëteit in het vertaalexperiment met informatie-rijke context en met informatie- arme context. FR = Fries, GR = Gronings, LI = Limburgs en WV = West-Vlaams.

De uitkomsten kunnen als volgt worden samengevat: voor personen die nooit of slechts incidenteel (bijvoorbeeld via de media) in aanraking komen met niet-Standaardnederlandse variëteiten is het Groningse Bedums gemakkelijk te verstaan, terwijl het West-Vlaamse Tielts en het Friese Grousters moeilijk verstaanbaar zijn. Het Limburgse Valkenburgs neemt een middenpositie in. Deze uitkomsten gelden voor hedendaagse, (semi-)spontane

centage correct ingevulde zelfstandige naamwoorden voor de Standaardnederlandse fragmenten was 98%. Dit geeft aan dat de percentages die voor de niet-Standaardnederlandse variëteiten worden gevonden een correcte weergave vormen van hun verstaanbaarheid, er hoeft niets te worden afgetrokken voor problemen met de taak zelf.

spraak en daarbinnen specifiek voor benamingen van concrete objecten in en rondom het huis.

In de inleiding waren twee verwachtingen uitgesproken, ten eerste dat de percentages verstaanbaarheid in het hier gepresenteerde informatie-arme vertaalexperiment over de hele linie aanzienlijk lager zouden liggen dan in het eerder uitgevoerde informatie-rijke vertaalexperiment en ten tweede dat de volgorde van verstaanbaarheid van de vier variëteiten dezelfde zou zijn. Een vergelijking van de percentages correct voor het informatie-rijke en het informatie-arme experiment (zie Figuur 3) levert het volgende beeld op: Fries 86%>58%, Gronings 94%>94%, Limburg 86%>80% en West-Vlaams 64%>58%. Hieruit kan worden geconcludeerd dat de eerste voorspelling niet geheel is uitgekomen, het effect van de inperking van top-downinformatie heeft niet in alle gevallen tot een aanzienlijke vermindering van de verstaanbaarheid geleid. Het effect varieert van 0% voor het Gronings tot 28% voor het Fries. Dit differentiële effect heeft er toe geleid dat de rangorde is veranderd (van makkelijk naar moeilijk verstaanbaar): (1) Gronings, (2) Limburgs en Fries, (3) West-Vlaams in het informatie-rijke vertaalexperiment naar (1) Gronings, (2) Limburgs, (3) West-Vlaams en Fries in het informatie-arme vertaalexperiment. Het Fries is dus van de middengroep naar de eindgroep verhuisd. Hiermee wordt ook de tweede voorspelling niet bevestigd.

Hoe kunnen deze uitkomsten, en dan met name het opvallende verschil voor het Fries, worden verklaard? We hebben eerst gecontroleerd of het spraakmateriaal dat in de twee vertaalexperimenten is gebruikt, vergelijkbaar is. Zoals boven vermeld, werden in het informatie-rijke experiment in totaal 1120 zelfstandige naamwoorden bevraagd en in het informatie-arme experiment 137. Deze reductie heeft te maken met de strengere eisen die aan de fragmenten werden gesteld: elk fragment mocht slechts één zelfstandig naamwoord bevatten, elk woord mocht in elke variëteit maar één keer voorkomen en de fragmenten mochten naast het zelfstandige naamwoord geen andere inhoudsvolle woorden bevatten. Het kan dus zijn dat voor de verschillende variëteiten de subsets van woorden in het informatie-arme experiment niet representatief zijn voor de oorspronkelijke set in het informatie-rijke experiment.

Teneinde hier zicht op te krijgen zijn alle woorden in categorieën opgedeeld op grond van de mate van gelijkenis met hun Standaardnederlandse equivalenten. Het achterliggende idee hierbij is dat een woord makkelijker wordt verstaan naarmate het meer op het Nederlands lijkt; de Nederlandse termen zijn immers aan alle luisteraars bekend. De onderscheiden categorieën zijn: (1) volledige identiteit, (2) verschil in één klinker, (3) verschil in

één medeklinker, (4) verschil in meerdere klanken, (5) lexicaal verschil (compleet andere vorm) en (6) semantisch verschil (dezelfde vorm, maar andere betekenis) (zie verder Van Bezooijen en Van den Berg 1999b). Vervolgens is gekeken of het aandeel van elke categorie in de twee experimenten hetzelfde was. Voor het Fries werden geen verschillen geconstateerd wat betreft de verdeling over de categorieën van afwijking.[7] Het grote (28%) verschil in verstaanbaarheid voor het Fries kan dus niet worden verklaard uit een verschuiving in het aangeboden spraakmateriaal van woorden uit een 'makkelijke' categorie naar woorden uit een 'moeilijke' categorie.

Een volgende, voor de hand liggende, stap is een andere analyse van de gemaakte fouten: waar zitten de grootste verschillen tussen het Fries en de andere variëteiten? Om hier zicht op te krijgen hebben we verwachte percentages correct berekend. Daarbij gaan we uit van dezelfde vooronderstelling die ten grondslag ligt aan onze indeling van de zes categorieën van afwijking: elke categorie heeft voor elk van de vier bevraagde variëteiten dezelfde moeilijkheidsgraad. Per categorie is dan ook een weegfactor bepaald: het percentage correct van de bevraagde woorden voor de vier variëteiten samen. Deze weegfactoren zijn vermenigvuldigd met het werkelijk aantal bevraagde woorden voor elke variëteit. Hieruit konden de verwachte percentages correct berekend worden. Deze zijn vervolgens vergeleken met de feitelijke percentages correct. De afwijking van de verwachte waarde is het grootst voor het Fries (-13%). De afwijkingen voor de andere variëteiten zijn: +7% voor het Gronings, +6% voor het Limburgs en -2% voor het West-Vlaams.

Een uitsplitsing naar de zes categorieën van afwijking laat zien dat de discrepantie voor het Fries vooral gelegen is in categorie 2, die betrekking heeft op een afwijking in één klinker. De verstaanbaarheid van woorden in deze categorie is voor het Fries 35% lager dan de verwachte waarde. De percentages correct voor categorie 2 zijn 36% voor het Fries, 93% voor het Gronings, 80% voor het Limburgs en 68% voor het West-Vlaams. Deze resultaten suggereren dat voor linguïstisch naïeve luisteraars de correspondenties tussen klinkers van het Fries en het Standaardnederlands minder transparant zijn dan die tussen klinkers van Nederlandse dialecten en het Standaardnederlands. Dit zou betekenen dat de verstaanbaarheidsproblemen voor het Fries in ieder geval voor een deel ook kwalitatief van aard zijn, d.w.z. samenhangen met de *aard* van de afwijkingen *binnen* categorieën.

---

[7] Slechts op enkele punten bleek er een verschil te zijn van meer dan 5%: in dit experiment bevatte het Limburgse materiaal 7% meer woorden met verschil in één klinker, en het West-Vlaamse materiaal 14% minder identieke woorden, 6% meer verschillen in meerdere klanken en 6% meer lexicale verschillen.

Helaas is het aantal zelfstandige naamwoorden in categorie 2 (tussen 6 en 11 per variëteit) te klein om er valide conclusies uit te kunnen trekken. Om toch een indruk te geven van die kwalitatieve verschillen staan in Tabel 2 voor iedere variëteit een of twee categorie-2 woorden (indien beschikbaar) die minder dan 40% of meer dan 90% correcte vertaling hebben opgeleverd. Uit deze tabel is niet direct duidelijk welke systematiek in de aard van de klinkerverschillen aan de verschillen in verstaanbaarheid ten grondslag zou kunnen liggen en waarom de correspondenties tussen het Fries en het Nederlands zoveel meer problemen hebben gegeven voor de luisteraars dan de andere correspondenties, tenminste in een informatie-arme omgeving.

% correct	Fries	Gronings	Limburgs	West-Vlaams
laag	reːk-roːk aːmər-ɛmər		bɛˈkər-bɑkər	mʏzə-mœys vɔzə-vaːs
hoog	hyˈzən-hœyzən	huːs-hœys koːmər-kaːmər	tuːrt-taːrt bɪt-bɛt	wiˈŋkəl-wɪŋkəl koːs-kaːs

Tabel 2. Voorbeelden van categorie-2 woorden (Fries/dialect - Nederlands) met lage (<40%) en hoge (>90%) verstaanbaarheid

Hoe kan het inzicht in het type fouten worden gebruikt om het opvallende verschil in verstaanbaarheid van het Fries tussen de twee vertaalexperimenten te begrijpen? Om de veel hogere verstaanbaarheidspercentages voor het Fries in het informatie-rijke vertaalexperiment te kunnen verklaren, moeten we veronderstellen dat juist kwalitatief ondoorzichtige klinkercorrespondenties maximaal profiteren van desambiguerende contextinformatie. Met andere woorden, we moeten ervan uitgaan dat een beetje steun uit de context voldoende is om uit de paar alternatieven die zich aan de luisteraars voordoen de juiste te kiezen. Er zijn immers maar weinig woorden die in het Nederlands exact dezelfde medeklinkers hebben en alleen in de klinker verschillen. Het is inderdaad niet onaannemelijk dat steun uit de context in dit soort gevallen, waarbij het woord zelf aanwijzingen bevat over een beperkt aantal plausibele Nederlandse equivalenten, vaker tot een correcte vertaling zal leiden. Dit in tegenstelling tot die gevallen waarbij het woord geheel ondoorzichtig is, zoals bij lexicale verschillen (vgl. het Vlaams), of geheel doorzichtig, zoals bij identieke woorden en woorden met voor de hand liggende klankcorrespondenties (vgl. het Gronings en het Limburgs).

4 Intermezzo

Het spraakmateriaal dat in het hierboven beschreven vertaalexperiment is gebruikt, heeft een eenvoudige, weinig gevarieerde zinsbouw. Het waren allemaal constructies van het type: *Hier zie ik een* _____ en *Daarnaast staat een* _____. Het betrof altijd hoofdzinnen, ondergeschikte bijzinnen kwamen niet voor. Verder was het woordgebruik beperkt tot huis-, tuin- en keukensituaties. Dit type spraak geeft geen goed beeld van de syntactische en lexicale rijkdom van het Fries (of van de andere drie streektalen). Daarnaast kan niet worden uitgesloten dat de beperking tot een enkel semantisch domein de voorspelbaarheid van de zelfstandige naamwoorden heeft vergroot. Luisteraars hadden op den duur waarschijnlijk wel door dat het allemaal betrekking had op hetzelfde domein en dit kan hen hebben gestuurd bij het maken van keuzes bij de vertaling. En tenslotte was het spreektempo van de spreeksters over het algemeen aan de lage kant, omdat ze goed nadachten over wat ze aan het beschrijven waren. Deze aspecten van de experimentele situatie kunnen wellicht tot een overschatting van de 'werkelijke' verstaanbaarheid van de onderzochte variëteiten hebben geleid. Het zou kunnen zijn dat natuurlijker spraakmateriaal meer problemen oplevert voor de verstaanbaarheid.

Idealiter zou, voor het toetsen van deze hypothese, dezelfde vertaaltaak moeten worden toegepast met 'real-life' spraakmateriaal, complex en gevarieerd van aard en snel en afwisselend uitgesproken. Dergelijk materiaal hadden wij niet tot onze beschikking en het is ook niet makkelijk te verzamelen. Het maken van opnames van echt spontaan spraakmateriaal is altijd al een probleem. Voor een goede vergelijking tussen verschillende variëteiten is daarnaast een matching van sprekers op relevante variabelen zoals leeftijd en sociaal-economische klasse van belang. Een verder probleem is dat men bij werkelijk spontaan materiaal weinig of geen controle heeft over het gespreksonderwerp en dus over de lexicale inhoud: verstaanbaarheid is tot op zekere hoogte domeinafhankelijk. Dit alles maakt een goede vergelijking tussen verschillende variëteiten met echt spontaan, 'real-life' spraakmateriaal problematisch.

Om toch enig zicht te krijgen op de verstaanbaarheid van gevarieerd Fries voor niet-Friestaligen is gebruik gemaakt van een voorgelezen tekst met meerkeuzevragen. Het betreft een officiële toets zoals ontwikkeld en toegepast bij de Afûk. De tekst geeft een beter beeld van de veelzijdigheid van het Fries dan het spraakmateriaal in het vertaalexperiment omdat de variatie in syntaxis en lexicon veel groter is. Aan de andere kant betreft het ook hier geen echt natuurlijke spraak: het spreektempo ligt lager, de intonatie is minder gevarieerd en de uitspraak is relatief precies. Omdat vergelijkbaar

toetsmateriaal voor dialecten niet bestaat hebben we ons in het meerkeuze-experiment beperkt tot het Fries. Wel hebben we als referentie voor de prestaties van niet-Friestaligen de taak ook laten uitvoeren door een groep Friestaligen.

Experiment 2. Meerkeuze-experiment, vergelijking Friestaligen en niet-Friestaligen

Het doel van dit tweede experiment was de verstaanbaarheid te bepalen van voorgelezen, complex Fries voor niet-Friestaligen in vergelijking met Friestaligen.

5 Methode

In dit experiment is gebruik gemaakt van de Afûk-luistertoets voor niet-Friestaligen uit 1995. De Afûk-luistertoetsen zijn bedoeld om luistervaardigheid in het Fries vast te stellen bij niet-Friestaligen die een cursus Fries hebben gedaan. De 1995-toets omvat drie teksten. De eerste twee teksten gaan over twee bakkerijen in Easthim, de derde over een Friese architect. Over de inhoud van de teksten worden 22 driekeuzevragen gesteld. Teneinde deze vragen te kunnen beantwoorden is de auditieve tekst opgehakt in 22 stukjes, telkens behorend bij één vraag, gescheiden door pauzes. In de oorspronkelijke Afûk toets zijn de vragen in het Fries, waardoor in feite leesvaardigheid wordt meegenomen bij het vaststellen van luistervaardigheid. Ten behoeve van het hier gerapporteerde onderzoek, waarin het alleen om luistervaardigheid ging, zijn de vragen in het Nederlands vertaald. Een voorbeeld van een vraag is:

De winkel van de Wiersma's gaat op 28 januari dicht omdat
o er geen klanten meer komen
o de kosten te hoog worden
o er geen opvolger is

Aan dit experiment hebben drie groepen proefpersonen deelgenomen, een experimentele groep en twee controlegroepen. De experimentele groep bestond uit 20 niet-Friestaligen, 16 vrouwen en 4 mannen, allen met een academische opleiding in een talendiscipline, en van een gevarieerde regionale herkomst. Hun gemiddelde leeftijd was 24 jaar, met een range van 19 tot 47 jaar. De eerste controlegroep bestond uit 12 Friestaligen (5 vrouwen, 7 mannen) met verschillende academische opleidingen en een gemiddelde leeftijd van 42 jaar (range van 24 tot 61 jaar). En tenslotte is de adequaatheid van

de toets zelf getoetst door 20 proefpersonen (11 vrouwen, 9 mannen, academische opleiding (merendeel uit de talenhoek), gevarieerde regionale herkomst, gemiddelde leeftijd 22 met een range van 18 tot 26 jaar) de vragen 'droog', dat wil zeggen zonder de tekst zelf erbij, te laten invullen. Op deze manier kan worden nagegaan of de drie alternatieven bij elke vraag niet gebiased zijn, of het niet zo is dat het correcte antwoord op zich waarschijnlijker is dan de incorrecte en men ook zonder de voorgelezen tekst al tot een correcte beantwoording van de vragen kan komen.

6 Resultaten en discussie

Het gemiddelde aantal correct beantwoorde vragen is 8.6 voor de conditie zonder tekst, 17.4 voor de niet-Friestaligen met tekst en 20.5 voor de Friestaligen met tekst. Deze uitkomsten moeten worden afgezet tegen het aantal correcte antwoorden dat men kan verwachten als de proefpersonen op goed geluk kruisjes zouden hebben gezet. Aangezien het een 3-keuzetoets betrof, zouden de luisteraars dan gemiddeld genomen 1 op de 3 antwoorden correct hebben beantwoord, dat wil zeggen 22 : 3 = 7.3. Het aantal correcte antwoorden in de conditie zonder tekst (8.6) wijkt hier niet significant van af, dat in de twee condities met tekst (17.4 en 20.5) wel. Dit wil zeggen dat de proefpersonen als ze de tekst niet horen er niet in slagen om boven kans de correcte antwoorden te raden, wat aangeeft dat het een goede toets is. Met de tekst erbij lukt hun dit wel. Beide luisteraargroepen slagen er dus in om relevante informatie aan de Friese tekst te onttrekken.

In Figuur 4 is voor elk aantal goede antwoorden aangegeven hoeveel proefpersonen dat aantal goed scoorden. In deze figuur is bijvoorbeeld te zien dat er in de conditie zonder tekst drie proefpersonen waren die zes vragen goed hebben beantwoord, twee proefpersonen die zeven vragen goed hebben beantwoord, etc. (Niemand scoorde minder dan zes goed.) Figuur 4 maakt duidelijk dat er nauwelijks overlap is tussen de drie condities. Met een eenweg variantie-analyse is onderzocht of de verschillen tussen de drie condities significant waren. Dit bleek inderdaad het geval te zijn (F=227.62, df=2,49, p=.000). Een post-hoc toets (Tukey's HSD) gaf aan dat elke conditie significant verschilde van elke andere conditie.

De uitkomsten van het tweede experiment voldoen in die zin aan de verwachtingen dat de Friestaligen significant meer vragen goed hebben beantwoord dan de niet-Friestaligen. Het zou natuurlijk te gek zijn geweest als de resultaten het tegenovergestelde beeld hadden laten zien. Er lijkt echter sprake te zijn van een zogenaamd plafond-effect, dat wil zeggen dat de Friestaligen niet goed in staat zijn om te laten zien *hoeveel* beter ze Fries

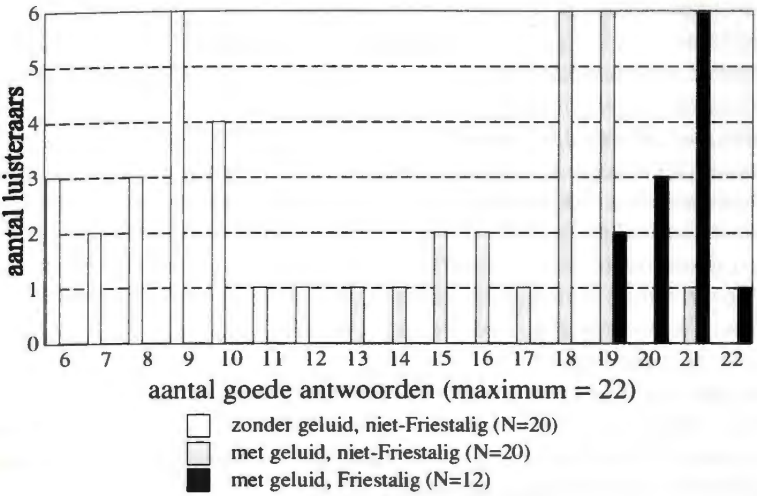

Figuur 4. Per aantal goede antwoorden het aantal proefpersonen dat dat aantal goed had, uitgesplitst naar drie condities

kunnen verstaan dan niet-Friestaligen omdat de niet-Friestaligen al erg veel vragen correct hebben beantwoord. Er was, met andere woorden, geen ruimte meer over om het werkelijke verschil tussen de twee groepen luisteraars tot zijn recht te laten komen. Je kunt ook zeggen: de toets was niet moeilijk, niet gevoelig genoeg.

Toch was het spraakmateriaal dat in dit meerkeuze-experiment is gebruikt aanzienlijk complexer en gevarieerder dan dat van het vertaalexperiment. Waarom slaagden de niet-Friestalige luisteraars er dan toch in om zoveel vragen correct te beantwoorden? We denken dat drie factoren hier verantwoordelijk voor kunnen worden gesteld.

Ten eerste werd de tekst voorgelezen. Degene die de tekst voorlas heeft dit zeer zorgvuldig gedaan, met grote precisie van articulatie en in een tamelijk langzaam spreektempo. Men kan veronderstellen dat de luisteraars hierdoor relatief veel hebben kunnen verstaan, meer in ieder geval dan als er spontane spraak was aangeboden. In spontane spraak worden veel klanken snel en onduidelijk uitgesproken en vallen er klanken en soms zelfs complete lettergrepen weg. Dit stilistische verschil tussen voorgelezen en spontane spraak is algemeen. Volgens Labov (1972) heeft het te maken met de aandacht die de spreker aan zijn of haar uitspraak besteedt. De aandacht in voorgelezen (formele) spraak kan groter zijn dan in spontane (informele) spraak, omdat de inhoud van het gesprokene al vast ligt en niet meer bedacht en geformuleerd hoeft te worden.

Ten tweede kregen de luisteraars onbedoeld de nodige informatie over de inhoud van de tekst vanwege de aard van de vragen. Dit blijkt duidelijk uit het boven gegeven voorbeeld van een vraag. Daar wordt het belangrijkste element van de tekst direct al verklapt: dat de tekst over de sluiting van een winkel gaat. Doordat de vragen in chronologische volgorde staan, wordt de luisteraar precies op de hoogte gehouden van het verloop van de tekst. Veel luisteraars zeiden dat ze niets van de tekst zouden hebben gesnapt als ze dit houvast niet hadden gehad.

Ten derde waren de luisteraars allen linguïstisch geschoold: vier studeerden een vreemde taal, vijf Nederlands, vier Bedrijfscommunicatie, vier Algemene Taalwetenschap, twee Fonetiek en één Toegepaste Taalwetenschap. Het kan zijn dat mensen met belangstelling, ervaring en/of aanleg voor taal meer dan anderen correspondenties doorzien tussen taalvormen, handiger gebruik maken van contextinformatie en beter verwachtingen opbouwen over plausibele samenhangen in teksten, kortom bovengemiddeld presteren in communicatief moeilijke omstandigheden.

7 Conclusies

In deze bijdrage werden twee experimenten besproken die op verschillende wijze de verstaanbaarheid proberen vast te stellen van het Fries voor niet-Friestaligen. In het eerste experiment, het vertaalexperiment met materiaal met een informatie-arme context, is nagegaan hoeveel Standaardnederlandse luisteraars (personen zonder kennis van het Fries of dialecten van het Nederlands) op woordniveau verstaan van het Fries in vergelijking met drie dialecten. In het tweede experiment, met meerkeuzevragen die tekstbegrip toetsen, werd nagegaan hoeveel Standaardnederlandse luisteraars verstaan in vergelijking met Friestalige luisteraars.

De resultaten van het eerste experiment laten zien dat *zelfstandige naamwoorden* die verwijzen naar concrete objecten in de huis-, tuin- en keukensfeer zonder hulp uit de context veel problemen opleveren voor de verstaanbaarheid, veel meer dan in het Gronings en het Limburgs en ongeveer evenveel als in het West-Vlaams. Het lijkt erop dat dit voor een deel te maken heeft met ondoorzichtige correspondenties tussen Friese en Nederlandse klinkers in die Friese woorden die alleen wat betreft de klinker van het Nederlands verschillen. Waarom deze correspondenties bij het Fries zo veel moeilijker te doorzien zijn dan bij Nederlandse dialecten moet nader worden uitgezocht.

Bij het tweede experiment bleek de verstaanbaarheid van samenhangende, voorgelezen teksten significant lager voor niet-Friestaligen dan voor Friestaligen maar het verschil is verrassend klein. Wij wijten dit aan aspecten van

de gebruikte methode: de zorgvuldigheid van de uitspraak en het relatief lage tempo, de informatie over de inhoud van de tekst vervat in de meerkeuzevragen en de taalkundige achtergrond van de luisteraars. In toekomstig onderzoek zouden teksten op natuurlijker wijze moeten worden voorgelezen of zou spontane spraak moeten worden gebruikt. Het gebruik van meerkeuzevragen zou kunnen worden vervangen door een samenvatting van de belangrijkste punten. En er zouden 'gewone' luisteraars moeten worden gebruikt in plaats van taalkundig geschoolden.

Bezooijen, R. van (1994)
'Aesthetic evaluation of Dutch language varieties', *Language and Communication*, 14, 253-263.

Bezooijen, R. van en R. van den Berg (1999a)
'Taalvariëteiten in Nederland en Vlaanderen: hoe staat het met hun verstaanbaarheid?', *Taal en Tongval*, 51:1, 15-33.

Bezooijen, R. van en R. van den Berg (1999b)
'Verstaanbaarheid van het Gronings, Fries, Limburgs en West-Vlaams: Waar zitten de problemen', *Artikelen van de Derde Sociolinguïstische Conferentie*, Lunteren, 49-60.

Bezooijen, R. van en R. van den Berg (1999c)
'Word intelligibility of language varieties in the Netherlands and Flanders under minimal conditions', in: R. van Bezooijen en R. Kager (eds.) *Linguistics in the Netherlands 16*, 1-12.

Bezooijen, R. van en L.C.W. Pols (1993)
'Evaluation of text-to-speech conversion for Dutch', in V.J. van Heuven en L.C.W. Pols (eds.) *Analysis and synthesis of speech. Strategic research towards high-quality text-to-speech conversion.* Berlijn/New York: Mouton de Gruyter, 339-360.

Boets, H. en G. De Schutter (1977)
'Verstaanbaarheid en appreciatie. Nederlandse dialecten uit België zoals inwoners van Duffel die ervaren', *Taal en Tongval*, 29, 156-177.

Eykman, L. (1909/1907)
'Description phonétique des sons de la langue frisonne parlée à Grouw', *Archives du Musée Teyler*. Haarlem, 2e serie 11, 1-50.

Heuven, V.J. van en J.W. de Vries (1983)
'Verstaan, begrijpen en waarderen van buitenlandse uitspraak', *TTT*, 3, 180-191.

Labov, W. (1972)
Sociolinguistic patterns. Oxford: Basil Blackwell.

Maassen, B.A.M. (1985)
Artificial corrections to deaf speech. Studies in intelligibility. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen.

Tiersma, P.M. (1979)
Aspects of the phonology of Frisian based on the language of Grou. Vrije Universiteit Amsterdam.

Van Dale (1995)
Onder redactie van G. Geerts en H. Heestermans. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie.

Between Rome and Rustringen: Latin Loan Words in Old Frisian[1]

Kees Dekker (Rijksuniversiteit Leiden)

In his 1962 study about the nativisation of Greek, Latin and French loan words in Frisian, Pieter Gerbenzon, scholar of Frisian and legal history, characterised the study of loan words in Frisian as one of these extensive fields which had been left almost uncultivated. Although his observation stretched further than the role of the *latinitas* in Old Frisian texts, the latter aspect must have been part of his considerations. Today, almost forty years later, loan words in Frisian, and particularly in Old Frisian are still an untrodden path with many unresolved questions.

The study of Latin loan words in other Old Germanic languages has received much more scholarly attention, beginning in the nineteenth century with scholars who found their inspiration in the Neogrammarian school. Wilhelm Franz, a German Shakespeare scholar, described the Latin and Romance[2] influence on Old High German, in 1883, in a treatise which is now so rare that no public library in the Netherlands possesses a copy. Five years later the Austrian philologist Alois Pogatscher described Greek, Latin and Romance loan words in Old English, in a very influential study in which he produced a periodization of the Latin influx in Old English on the basis of phonological criteria. In his conclusions Pogatscher (1888: 1-15) distinguished between a Continental period (before 450), an Insular period (450-600), and a later third period (after 600). In an attempt to codify the Latin influx in early Germanic in its entirety, Friedrich Kluge (1901: I, 320-

[1] This study is part of my post-doctoral research project on Latin loan words in Old Frisian, sponsored by the University of Leiden. I am grateful to the Fryske Akademy for allowing me to use their electronic corpus of Old Frisian texts; to the Frisian Institute of the University of Groningen for allowing me to use the electronic version of the Old Frisian charters; and to Dirk Boutkan for allowing me to use an electronic version of his forthcoming reconstruction and edition of MS Unia. The availability of these electronic means have been invaluable for my investigations. Furthermore, I am indebted to Rolf Bremmer and Dirk Boutkan for their suggestions and support.

[2] I will use 'Romance' as a generic term for the early forms of all languages descending from Latin.

496) composed a list of Latin loan words in which he incorporated information from Gothic, Old English, Old High German and Old Low German. Old Frisian, however, was left almost completely out of account.

Whereas nineteenth-century studies of loan words had resulted mostly in inventories and attempts to determine the date of borrowing from Latin with the help of the newly-established relative chronologies of sound changes of the Germanic languages, two influential twentieth-century scholars took a somewhat different approach. Theodor Frings, in his *Germania-Romana* I – part II, edited by Gertraud Müller, appeared in 1968 – discussed loan words in the various dialects of German, showing their variety in forms, meanings, and places and dates of attestation, in both Germanic and Romance languages. Besides producing a lot of valuable information, Frings concentrated, above all, on word geography: he tried to delimit the area in which the borrowing of Latin words had taken place, and determine the route by which such words entered the Germanic lexicon by looking for the most pertinent interfaces between Latin and Germanic cultures. In 1935 Mary Serjeantson published her *History of Foreign Words in English*, in which she grouped the Latin loan words in Old English into such semantic categories, as 'military, legal, official; trade and measures; coins'. Serjeantson also divided the words chronologically, differing only marginally from Pogatscher in that she postulated a Continental period (300-450), an early Insular period (450-650) and a late Insular period (650-1049). Her criteria for this division included the adaptation of Latin words in the English phonological system, and the extent to which Latin words were also attested in the other Germanic languages.

In this as well as in other aspects, the study of Old Frisian lagged behind that of Old English and Old High German. Only in 1921 did Ferdinand Holthausen compile a list of *Fremd- und Lehnwörter*, preliminary to his *Altfriesisches Wörterbuch*, published four years later. Enriched and corrected by Dietrich Hofmann's revision in 1985, this has remained the only published Old Frisian dictionary, so far, and consequently the most extensive inventory of Latin loan words in Old Frisian. Occasional projects, notably Van Helten's lexicographical studies of Old West Frisian and Old East Frisian, have provided valuable information on individual loan words, but no comprehensive investigation into the Latin influence on Old Frisian was ever undertaken. Modern research started only in 1990 when Alfred Wollmann published his contribution on the earliest Latin loan words in Old Frisian.

Wollmann approached the loan words in Old Frisian along the lines set out in his *Untersuchungen zu den frühen lateinischen Lehnwörtern im Altenglischen*, in which he tried to date the Latin borrowings with the help of the chronologies of sound changes in both the supplying and the receiving

languages, Latin and in Germanic. In his conclusions, Wollmann (1990b: 535-536) divided the Latin influx into Old Frisian into two phases. His early phase comprises the words borrowed in the period before the migration of the Anglo-Saxon tribes to Britain, when Frisians, Angles, Saxons and other West Germanic tribes lived together in close proximity to the border of the Roman Empire. Wollmann's second phase comprises the words borrowed after the Anglo-Saxon migration.

The supposedly close Anglo-Frisian connection and the subsequent migration of the Anglo-Saxons, resulting in a geographical as well as a linguistic split between Frisian and English, play an important role in the dating of loan words and in the periodisation of the Latin influx. During the pre-migration period, Frisian and English were originally part of a West Germanic language continuum, sharing their basic linguistic characteristics with the other West Germanic languages. However, in the course of this period they developed into an Ingvaeonic sub group, showing separate phonological developments no longer found in the other West Germanic languages.[3] From around 450 AD Angles and Saxons started to move across the North Sea to Britain. This migration to Britain did not suddenly stop a few years later, but new waves of immigrants continued to move in, presumably until around 600 AD.[4] Whether Frisians played a role in this migration as participants, or Frisia as a home base for these migrants, is still an open question, but in the history of Germanic scholarship this close contact between Frisians and Anglo-Saxons, and their subsequent datable separation, provides us with a chronologically fixed point of reference.[5] In theory, loan words from the earlier period have to show common Germanic and/or Ingvaeonic characteristics whereas it is unlikely for words borrowed later to have undergone these common developments. The Anglo-Saxon migration is therefore an important hallmarker in the process of dating loan words in Old Frisian.

A crucial factor in the dating of loan words is the reliability of chronologies of sound changes. While relative chronologies can be based on the interpretation of attested forms and reconstructions, absolute chronologies of sound-changes are extremely difficult to construe, for lack of datable written

---

3 See, for example, Nielsen (1985, 1998).

4 See Nielsen (1985), and in reaction to his findings: Kortlandt (1986: 437–442), who makes a strong case for a migration in phases, on the basis of phonological and morphological evidence.

5 See for example Bremmer (1990: 353–371), who demonstrates that there is not sufficient onomastic evidence to support the assumption of Frisian settlement in England. Bremmer's conclusions are supported by Fellows-Jensen (1994: 104). On the basis of archaeological evidence Gerrets (1994: 126) asserts that Frisia was a "stepping stone" between Scandinavia and England'.

evidence. Another factor of uncertainty is the new Labovian interpretation of linguistic change, which stresses the significance of small communities within larger continuums. Moreover, the German linguist Theo Vennemann has demonstrated the weakness of both relative and absolute chronologies of sound changes.[6] To make this weakness clear, he divided the operation of a sound change in several phases. The time span between the first signs of a sound change and its full completion Vennemann called the *Vollzugsphase*. Subsequently, he distinguishes an *Adaptivitätsphase*, in which speakers continue to adapt loan words to the situation created by the sound change, through substituting sounds. These two phases together constitute the *Virulenzphase*.[7] Sound changes are normally dated according to their *Vollzugsphase*, while the *Adaptivitätsphase* is left out of account. This can give rise to serious discrepancies between the chronology of sound changes on paper, and the periods in which such changes could affect loan words. When a loan word has undergone a sound change in the receiving language, strictly speaking, this can therefore prove only that it was borrowed before the end of the *Virulenzphase*, aptly named *Signifikanzphase* by Vennemann.

A further factor that may distort the results of intra-Germanic phonological investigations is the possible presence of words from ancient European substrate languages which may have left traces in both Germanic and Italic, and could account for the presence of forms that appear to be Latin loan words on account of, for instance, the absence of Grimm's Law. The number of such words is bound to be limited, but recent investigations into the forms and phonology of loan words in Indo-European and Proto-Germanic have to be taken into consideration in making inventories of Latin loan words in Germanic.[8] Even though phonological considerations remain our most important source of information, they have to be handled with great care. Wherever possible, information from other directions will have to used, as well.

For Old Frisian, corroborative evidence is provided by the attestations of loan words in other West Germanic languages: Old English, Old and Middle High German, Old and Middle Dutch, and Old and Middle Low

---

6 See Vennemann (1987: 29–53), rejoined by Wollmann (1990b: 511–513; 1990a: 125–127).

7 For example, Vennemann adduces the pronunciation of *computer* with initial /kˋ/ in Swiss German, by which he demonstrates that the *Adaptivitätsphase* of the Old High German consonant shift /k/ > /kˋ/ in Swiss German is still not over.

8 The problem of ancient European substrate words has, of late, become increasingly topical among Indo-Europeanists and comparative linguists. The progress in this field is evident from works by, among others, Boutkan (1998) and Beekes (1996), to whom I refer for further bibliographical data. I am indebted to Dirk Boutkan for his information on this matter.

German.[9] On the one hand, the presence of a Latin loan word in all of these languages suggests monogenesis: borrowing of a single form, during the period when they were still embedded in a closely-knit language continuum. On the other hand, the presence of a Latin loan word in only one or two of these languages suggests polygenesis: later borrowing, presumably in different places and times. This hypothesis was presented in 1943 by Bartoli as 'the rule of wider attestation'.[10] Moreover, besides the phonological considerations and the geographical spectrum of the attestations, the grammatical properties of loan words (type of declension, gender), their semantic diversity, the historical and cultural circumstances in which borrowing took place, all need to be taken into account. Investigating Latin loan words in Old Frisian requires an interlingual as well as an interdisciplinary approach.

When comparing loan words in Old Frisian and other West Germanic languages one needs to be aware of the differences between the text corpora and of the differences between popular and learned loan words. The Old Frisian corpus consists mainly of legal texts, chronicles, and charters, and is relatively young. Manuscripts date from between the thirteenth and sixteenth centuries, even though many texts antedate the manuscripts and the language is sometimes archaic.[11] Middle Dutch texts, it is true, exist in a greater variety, but most of them are not much older. The Old Frisian corpus differs markedly from the Old English and Old High German corpora, which contain a wide variety of texts, some of which date back to the seventh and eighth centuries. The fact that a Latin loan word occurs in Old English but not in Old Frisian is therefore not a strong indication that this word never existed in Old Frisian. Vice-versa, such a word found in Old Frisian and not in Old English is a much more significant indication that it was not borrowed by the Anglo-Saxons, since the Old English corpus offers a much more comprehensive representation of the lexicon.

Another important consideration is the distinction between popular and learned loan words. The earlier contacts between Frisians and speakers of

---

9 Wollmann (1990b: 518), quoting Van Haeringen's 'Zur friesischen Lautgeschichte', points out that Frisian alone does not always provide sufficient information to date a loan word. He also stresses the importance of Frisian attestations for a comprehensive analysis of the Latin influence on Old Germanic languages.

10 Wollmann (1990b: 508–509) quotes M. Bartoli and G. Vidosi (1943: 38), and refers to Weinhold (1985: 93–95), who emphasizes that Bartoli's theory works only when his *area maggiore* is interpreted as the number of genetically related languages or dialects. The geographical extent of any one of these dialects is irrelevant.

11 See Gerbenzon (1981: 89–102) for a chronological survey of the Frisian legal texts and manuscripts.

Latin and Romance took place in a spoken linguistic environment. Frisians traded with Romans and Romanized Franks, served as legionaries, or were captured as slaves. In the resulting linguistic interaction the loan words were completely adapted to the Germanic accent system, and developed along the lines of Germanic phonology. Their origin from the spoken language implies that they had also been affected by changes in Latin and Romance. This holds true not only for the phonology but also for the semantic development. Later contacts resulted in words borrowed in a mostly written linguistic environment, through the Church, and in the sphere of law and administration. These words participate only marginally or not at all in the phonological development of the receiving language, and show greater semantic stability.[12]

From my provisional inventory of Latin and Romance loan words in Old Frisian, I have compared a list of 90 early and popular Latin loan words in Old Frisian with related attestations in the other West Germanic languages (see the list at the end of this paper). At first sight the results indicate that of this group 56 are found both in Old Frisian and Old English, as well as Old High German, Old/Middle Low German, and in Old/Middle Dutch (list 1.1). The wide attestation of these words, then, suggests early borrowing. However, when we take a closer look at the individual words, it is evident that the list requires modification.[13]

---

[12] This distinction was first made by Pogatscher (1888: 21–60), who referred to words borrowed in the former, spoken context as popular loan words, and to words borrowed in a written context as learned loan words. Pogatscher's phonological observations are summarized by Wollmann (1990a: 98–112).

[13] In my references to Old Frisian texts I have adopted the *sigla* in Bremmer (1992: 191) and Gerbenzon (1981: 88–102). The texts referred to are: R1 First Rustring MS; R2 Second Rustring MS; E1 First Emsingo MS; E2 Second Emsingo MS; E3 Third Emsingo MS; B1 First *Brokmonna Bref*; B2 Second *Brokmonna Bref*; H1 First Hunsingo MS; H2 Second Hunsingo MS; F Fivelgo MS; D Incunable edition of Frisian Landlaws (*Druk*); J MS *Jus Municipale Frisonum*; U MS Unia; A MS Aysma; Fs MS Furmerius; Pa MS *Parisiensis*; Ba Bazel MS; LS *Leeuwarder Stedstiole*; FR *Freeske Riim*; Chr Old Frisian chronicle compilation (Gerbenzon 1981: 101); O Collected Old Frisian charters (*oorkonden*). For all texts I have used the standard editions, wherever possible the *Oudfriesche Taal- en Rechtsbronnen*, and in other cases the *Altfriesische Rechtsquellen*. For further bibliographical data, I refer to Bremmer (1992) and Gerbenzon (1981). Specific references to chapters and sections follow the standard editions. References to *Druk* follow the subdivision in the proofs of Fokkema's unpublished edition, while references to MS Unia follow Boutkan's reconstruction and forthcoming edition. For practical reasons I have not referred to MS Roorda and the *Snitzer Recesboeken*: neither text is as yet available in electronic format.

For instance, OFris *ele* 'oil', a hapax legomenon (F XVII, 2), parallels OE *ele*, both from L *oleum*. All other Old Frisian borrowings of L *oleum* have resulted in *olie* or *olya*, without the i-umlaut, and are hence late learned loan words. Borrowing of L *oli*, another case of /o+C+i/, in the earliest period would have resulted in Germanic **uli* (Wollmann 1990a: 393). In Old Frisian this form would regularly have become *ele*, but in Old English, it ought to have resulted in **yll*. OE *ele* therefore has to derive from a later borrowing of *oli*, in all likelihood postdating the Anglo-Saxon migrations.[14]

OFris *flaile(a)* 'flail', attested twice,[15] is cognate with OE *fligel*. The Old West Frisian ⟨ai⟩ spelling reflects /ei/, the result of palatalisation of /g/ to /j/ between /e/ and /i/, and the Frisian form can derive directly from Lat **flagillum*. OE *fliġel* is a hapax legomenon from a late manuscript of around 1100,[16] and probably a later borrowing of Continental *flegil*. The /i/ in the stem may count either as a corruption or as an unexplained instance of raising of /e/ to /i/, which we occasionally come across in late Old English.[17] Moreover, a native word *swingel*, used consistently to gloss *flagellum*, existed in Old English as an alternative.[18] In Middle Dutch, *swingel* or *swengel* occurs as 'movable part of a tool or instrument' (Verdam 1932: 592) including an instrument for breaking hemp, also by threshing (De Vries 1992: 880). *Swinge* also exists in Old Frisian, but its meaning is obscure.[19]

---

14 Pogatscher (1888: 45–46) explains that the root of Old English *ele* must have been Provençal *oli*, borrowed around 600 AD, since earlier borrowing of Lat *oleum* in the spoken form **oljo* would have been nativised as **uljo*, and participated in West Germanic consonant gemination to **ulli*.

15 J XXX, 13; *Aldfrysk Kronykje* (Sipma 1939: 122–125).

16 'Se scadwis gerefa', in MS Cambridge, Corpus Christi College, 383, ff. 102–107.

17 See Jordan (1974: 59–61), § 34, on raising of /e/ to /i/ in closed syllables in early Middle English.

18 See the Toronto Corpus of Old English, from the Dictionary of Old English project. General editor, A. Di Paolo Healy, Toronto. [http://etext.lib.virginia.edu/oec.html]

19 See Von Richthofen (1840: 1062), who gives 'schwinge, schwingbalke', to which he adds: 'Epkema 471 führt an, dass neufries. swinge einen querbalke in scheunen bedeute, an dem mancherlei aufgehangen werde'. Holthausen (1985: 108), simply gives 'querbalken'. This explanation of *swinge* is based on a modern, presumably metonymical meaning. It does not satisfactorily explain the phrase: *is hi ac fon ther erthe tillid vr ena swing ene merc* 'if he is also lifted off the ground, over a *swing*, one mark' (E2 III, 196; E3 I, 239).

For OFris *(in)siġel* I rely on Wollmann's extensive evidence that it was borrowed after OE *inseġel* and *siġil*, as a learned loan word.[20]

OFris *kerkener* 'dungeon, cell' is cognate with OE *carcern*. In a direct borrowing from L *carcar*, the /ă/ in the first syllable would, in all probability, not have been fronted to /ĕ/, but remained /ă/ before /rk/ (Van Helten 1890: § 1γ; Siebs 1891, § 11d, § 24). Besides *kerkener*, attested in the *Jurisprudentia Frisica*,[21] the remaining Frisian attestations are *kerkenaer* (A V, 15) and *kerker* (FR 1381). Even though *er* and *ar* vacillated in Frisian,[22] the two attestations in late West Frisian texts render it unlikely that they are early borrowings. Instead, the Frisian forms had probably been borrowed from Dutch, in which *-er-* forms are the rule (Verdam 1932: 287). In MS Aysma, Latin *carcer* was left untranslated in a perfect Frisian sentence: *soe mey hi da vrowa in enen conuent bringa ende aldeer in ewige penitencia carceris in to dwaen* 'thus he is allowed to bring the woman in a convent and commit her to eternal penitence in a cell' (A I, 124), which suggests the word was not so well-known in Frisian.

OFris *kersne*[23] 'fur coat' from Rom **cursina, crusina* 'fur coat' derives ultimately from Old Slavic **kurzno* 'fur' (Kluge and Seebold 1995: 495; Bielfeldt 1965: 54-55; Niermeyer 1976: 283). It shows Frisian i-umlaut from /u/ to /e/. OE *crusene*, however, with metathesis, lacks the expected i-umlaut of /u/ to /y/ and must therefore have been borrowed later. Moreover, the OE form occurs exclusively in Latin-Old English glossaries, which may point to continental influence.

OFris *kist* is cognate with OE *ċest*, which Wollmann considers to be the earliest reflex of L *cista* in Old English.[24] Corresponding old borrowings on the continent, including Frisian, all have /i/. However, the Frisian form lacks the expected palatalisation of /k/ to /ts/.[25] The absence of palatalisation

---

20 See Wollmann (1990a: 263–289), where he argues that L *Sigillum* was borrowed into West Germanic at three different times: first as *segel* 'seal, signet', with /e/ as stem vowel, subsequently with /i/ as stem vowel, and without the prefix *-in*, in the meaning of 'gem, jewel', and finally a third time with /i/ as stem vowel and beginning with *-in*, which is the form we find in Old Frisian.

21 Richthofen (1840: 864) derives his attestation from Montanus de Haan Hettema's imperfect edition of MS Roorda.

22 In Old Frisian /ă/ and /ĕ/ before /rk/ vacillated presumably because the combination /r+C/ did not prevent palatalisation when they were part of the same syllable. See also Van Helten (1897: 68–72).

23 Only attestation: J VIII, 22.

24 See Wollmann (1990a: 191–226), for extensive evidence on the borrowing of L *cista* in Old English.

25 On palatalisation and assibilation in the Old Frisian dialects, see Siebs (1901: § 128); Van Helten (1890: §§ 133–134); Århammer (1984: 137–152).

and its attestation in late West Frisian sources[26] indicate that it entered Frisian via Middle Dutch of Middle Low German.

OFris *kokene, cockne* 'kitchen' is cognate with OE *cyċene*. It derives from L *coquīna* 'kitchen', nativised in West Germanic as **kukina* because the combination /o+C+i/ was unknown in Germanic (Prokosch 1939: 109). There are several indications that *kokene* can not be a loan word in Frisian from the pre-migration period. There is no i-umlaut in the first syllable, and no palatalisation of medial /k+i/ to /tz/. The /õ/ of *kok(e)ne* therefore has to be Middle Dutch or Low German.

OFris *merkad* 'market' is cognate with OE *market*. Six Old Frisian attestations share the /ã/ in the second syllable with Old High German, Old Low German and Old Norse.[27] By far the majority of the Frisian forms end in /d/ instead of /t/, a feature found in no other Germanic language. The idea that this /d/ suggests a Latin root form with /d/, the result of voicing of intervocalic plosives in Latin,[28] is rejected by Wollmann (1990b: 521-522), who explains the ⟨d⟩ as an orthographical convention for /t/, in Old Frisian. Wollmann adduces Van Helten's list of instances of ⟨d⟩ for /t/ at the end of a word, as the result of final devoicing whereby final /d/ became /t/, and by which the variation between ⟨t⟩ and ⟨d⟩ at the end of a word became indistinct (Van Helten 1890: §§ 117*, 120). It has to be said, though, that none of Van Helten's examples of ⟨d⟩ for /t/ at the end of words concern intervocalic /t/, whereas most of the instances of 'conventional' ⟨d⟩ in *merkad* occur in intervocalic circumstances as a result of the inflectional endings. It is, moreover, remarkable that this ⟨d⟩ is also found in ON *markadr* as well as later attestations in Swedish and Danish (De Vries 1977: 379). Whereas the spelling, distribution, and many compounds with *merkad* suggest early borrowing in Frisian, this does not hold true for Old English. OE *market* does not show breaking of /æ/ to /ea/, and is only attested once in a late charter. Germanic words for 'market', such as *cēapstrǣt* and *cēapungġemōt*, support Pogatscher's assumption that OE *market* derives from a late borrowing of OFr *market* (Pogatscher 1888: 199). The English attestations are of no significance, therefore, for the date of borrowing in Frisian. The many forms with /d/ in Romance leave open, in my view, the possibility that Frisian borrowed a form with /d/, which spread thence to Scandinavia.

---

[26] LS X, 202 (in the same source the name *kistemaker* occurs seven times); Chr. Moreover, there are fourteen attestations in O (four times *kistemaker*).

[27] E2 VIII, 37; D XVI, 14; XVI, 24 (2×); XVII, 1; 28; U.

[28] See Wollmann (1990b: 437–449) for extensive information on the significance of this sound change.

OFris *molne, molene* 'mill' is similar to *kokene, kockne* in that it derives from a Latin form with /ŏ+C+i/, *molīna*, which must have been nativised as **mulina*. In Old English this gave the regular form *mylen*, and in Old Frisian, we would expect **melen*. Instead, we find *molne* in Old Frisian, with a short ŏ, and one attestation of *molen*.[29] Just as with *kokene* the phonology indicates borrowing via Dutch or Low German, and this is reinforced by the fact that all attestations are from the charters, and therefore late. However, in this case the modern Saterland Frisian form *määlne* indicates that an Old Frisian form *melen* may have existed once, and thus provides evidence for a common West Germanic borrowing of L *molīna*.[30] The complete absence of comparable forms in medieval Frisian texts emphasizes the extent of the Dutch/Low German influence on Old Frisian, and the implications of this influence for lexical research.

OFris *mūre* 'wall', from L *mūrus*, is cognate with OE *mūr*. In Old Frisian, Old Low Franconian, Old Low German and Old High German this word is feminine. In Old English, however, it is neuter, and occurs only once. Since *mūr* does not occur at all in Middle English, it must be a single later borrowing, presumably from a continental source.

OFris *pāl* 'pole, prop' from L *pālus* can only have been borrowed after long /ā/ had ceased becoming long /ǣ/ ($\tilde{e}_1$ in Old Frisian).[31] Four attestations of *pēl* in the Brokmer manuscript[32] may represent an older phase of borrowing, and perhaps corroborate De Vries's remark (1992: 499-500), that *pālus* was borrowed in the third century AD., in the meaning of the Roman entrenchment on the *limes*. OE *pāl*, occurring only once in a set of eleventh-century glosses, lacks fronting of /ā/ to /ǣ/. Therefore, it has to be a later borrowing, even though the word occurs regularly in Middle English.[33]

---

29 All attestations are from the charters. The operation of i-umlaut in Old Frisian and Old English shows that words like *monēta* and *molīna* did not undergo syncope of the medial vowel before they entered Germanic. The short first (stressed) syllable ensured that there was initially no reduction of /i/ to /ə/ and, hence, no syncope. Although Old Frisian shows syncope of unstressed medial vowels, Rustring *menote* and Old East Frisian *mente* 'coin, mint' from *munita* demonstrate that, after i-umlaut, /i/ was reduced to /e/ (becoming /o/ in Rustringen through vowel harmony), and only subsequently disappeared. On syncope of medial vowels in Frisian, see especially Siebs (1901: §§ 82–87).

30 See Fort (1980: 113), and Siebs (1901: 1384–85).

31 On the nature of this /ē/ phoneme, see Versloot (1991: 71–96).

32 B1 (2×), B2 (2×).

33 Siebs (1901: § 36) explains the /ē/ forms as the result of i-umlaut or borrowing from Danish. Van Helten (1907: 142) rejects the possibility of older borrowing resulting in both *pēl* and *pāl*, because of retraction to, or retention of /ā/ before a back vowel.

OFris *pels*[34] 'garment' is cognate with OE *pylece*. Together with other continental attestations, OFris *pels* ends in *-s* (*-is* in Old High German). In Old English glosses L *pellicia* is once rendered as *pylece*, while in Middle English L *pellicia* is glossed as *pilch*. Both the Old and Middle English forms were pronounced with [ʧ], retaining the Latin affricate. In most etymological dictionaries the borrowing of *pellicia* is dated rather late, to about the 10th century, because it was not affected by the second Germanic Consonant Shift, in German (Kluge & Seebold 1999: 620; De Vries 1992: 514). However, historical sources speak of the Romans covering their tents with hides, and about their exacting such hides by way of tax from the local inhabitants of the northern regions. Especially Frings, therefore, emphasizes the possibility that the word is older, and originates from the Lower Rhine area (Frings 1932: 180; Müller and Frings 1968: 374).

OFris *pīsel* 'kitchen, heated room' derives from Rom *pēsil*, which developed out of L *pensilis*.[35] In the earliest borrowings, this Latin close /ē/ was nativised in Germanic as a close /ē/ (called $ē_2$). In later borrowings, this Latin /ē/ had become so close that it was nativised as long /ī/ in Germanic languages.[36] Of the Old Frisian words that have this /$ē_2$/ from Latin close /ē/, *brēf* 'letter', *rēm* 'oar' and *spēgel* 'mirror' do not occur in Old English.[37] Instead, Old English has Germanic alternatives such as *oar* and a loan translation *sċēawere* for 'mirror', which leads to the conclusion that Frisian words such as *brēf*, *rēm*, and *spēgel* were borrowed after the Anglo-Saxon migrations, or independent of the Anglo-Saxons, even though the words seem early, on phonological grounds. It follows from this, and from the relative chronology, that *pīsel* must have been borrowed even later, and hence separately in Old Frisian and Old English.[38] Moreover, the only attestation of OE *pīsle* occurs in an eleventh-century gloss, in conjunction

---

[34] *Pels* is a hapax legomenon in Old Frisian (O I 235), but frequently attested in the proper name *pelser*.

[35] 'hanging, hanging down, pendent, pensile', borrowed as part of the phrase *balneum pensile* 'a heated bathroom resting on brick arches'; see Kluge & Seebold (1995: 622).

[36] The results of this gradual change of Latin close /ē/ are best visible in Dutch, where the earliest loan words /$ē_2$/ from Latin are spelled ⟨ie⟩ while later borrowings have ⟨ij⟩ /ei/ from Germanic /ī/. Still later, learned loan words with long close /ē/ in Latin have /ē/ in Dutch; see Van Bree (1977: 162–163); Van Loey (1964: 5).

[37] One instance of *brēfan* 'to write down shortly' occurs in Byrhtferth's Manual, a computistical text in Oxford, Bodleian Library, MS Ashmole 328, dating from the 11th century. The single occurrence of this weak-1 verb (the Old Frisian form is a weak-2 verb) in an 11th-century text suggests later borrowing.

[38] The same holds true for OFris *pīna* from L *pēna* > *poena*.

with OE *fȳrhūs* 'fire house'. This second explanation of the same lemma may well indicate that the first explanation was unclear to the Anglo-Saxons, and perhaps of continental origin.

OFris *saterdy*, or *sateris dei* is cognate with OE *sæternesdæġ*. The Old Frisian form has long /ā/ in the first syllable, and does not show signs of fronting of /ā/ to /ē$_1$/. OE *Sæternesdæg* shows shortening of long Latin /ā/ to /ă/ in the main syllable, and the fronting of /ă/ to /æ/. Therefore, *Sāturnī diēs* must have been a popular loan word in Old English. It may have been a popular loan word in Middle Dutch and Middle Low German, in which /ă/ was not fronted to /æ/, but lengthened in open syllables. It was not, however, an early popular loan word in Frisian. To classify it unequivocally as a Dutch loanword in Frisian, as Krogman (1958:119-120) did, means disregarding the forms *sātersdei* and *sāteris dei*, occurring once in MS Jus and four times in MS Unia,[39] the latter commonly taken as the most archaic West Frisian manuscript. The Old Frisian forms with ⟨s⟩ or ⟨is⟩ resemble the Old English genitival form *sæternesdæġ*, a partial loan translation from *Sāturni dies*. Although *sātersdag* is found sporadically in Middle Dutch and Middle Low German, there is no evidence that *sāteris dei* is a Dutch loan word in Frisian. Since Old Frisian shows definitely the most archaic forms, we may well be dealing with a local later loan translation of *Sāturnī diēs*.

A detailed comparison of the Old Frisian words with their cognates in Old English demonstrates that in a number of cases it is impossible or very unlikely for Old Frisian and Old English words to have originated from a single early borrowing. In most cases phonological evidence argues against common borrowing, but often this is supported by additional information from other sources. Single attestations in late manuscripts or in glosses (e.g. OFris *kersne* and OE *crusene*; OFris *kist* and OE *fliġel*) may suggest later borrowing, as well as the historical and cultural circumstances in which a Latin word was adopted. Historical data may suggest early borrowing, as for example *pels* and *pēl*; conversely, they may point to late borrowing in the case of words adopted as a result of the conversion to Christianity. Semantic analysis can also shows that forms were borrowed in various languages at different times.[40] Even though it is very difficult, and, at times, impossible, to find indisputable evidence for the exact time of borrowing, a combination of findings from various directions can provide sufficient indication that the same Latin word was borrowed in different places, and at different points in time.

Bartoli's 'rule of wider attestation' does not provide us with a definitive list of loan words borrowed as one single form by genetically related

---

[39] J III, 10, 27; XIII, 11 (2×); U.

[40] Cf. my footnote 20.

language at an early time. It does supply us, on the other hand, with a list of words for which it is 'possible' to have been borrowed as a single form, at an early time, and which can be used as a starting point for finding evidence against early borrowing. The result is a group of loan words, which, on the basis of attestations and phonology, reflects the earliest phase of language contact with speakers of Latin, in Old Frisian. All these words meet the requirement of the 'rule of wider attestation', and there are, as yet, no reasons to assume that they are not the result of monogenetic borrowing before the Anglo-Saxon migrations.

The words isolated from the first group can now be appended to the Latin loan words in Old Frisian that do not occur in Old English. In line with the 'rule of wider attestation' we may assume these words were borrowed by the Germanic peoples remaining on the Continent, including Frisians, soon after the Anglo-Saxon migrations to England had ceased. This would lead to the assumption that all these loan words were borrowed after about 600 AD. However, a closer examination of this second group list provides a more balanced appraisal, in that several words in this list must have been borrowed earlier:

For instance, OFris *frucht* must have been borrowed before the beginning of the fourth century when *fructus* became *fruytus* in Romance.[41]

OFris *keller*, *kelner* 'overseer, reeve', and *szelner* 'cellar' all derive ultimately from L *cellārium*, and its derivatives *cellenārius* and *cellerārius*.[42] The borrowing of these words antedates Latin palatalisation of /k/ to /ts/, which took place before the end of the fourth century at the latest, but probably earlier.[43] Later borrowing of the palatalised Latin form resulted in English in, for instance, *cellar* and *cell*. The form *szelner* in the Brokmer manuscript suggests a form of *cellārium* was borrowed in Frisian early enough to undergo palatalization.[44]

---

41 See De la Chaussée (1982: 178), § 15.2.3.5.1; Schwan (1932: 108), § 158.

42 See Du Cange (1937–38, II: 251) for attestations and meaning of this word.

43 See Wollmann (1990a: 532–535); de la Chaussée (1982: 176), §15.2.2.4.2, dates this palatalisation to before the end of the second century.

44 B1 95, 17; B2 96, 7. The borrowing of L *cellarium* resulted in various forms of *keller* in Old High German, Old Low Franconian, Old Saxon, and Old Frisian. At roughly the same time a form *cellārius* must have been borrowed, meaning 'master of the cellar, keeper of the accounts', giving rise to a homonym *keller* with those two definitions. This must have given rise to confusion. In Romance we then also find the form *cellenārius* 'master of the cellar, keeper of the accounts' dissimilated from *cellerārius*, *cellarārius*; *cellariārius* (see von Wartburg 1922– : II[1], 575), which was borrowed as *kelner*. This form is found in Old High German, Middle Dutch and Old Frisian, but not in Middle Low German. To relieve the confusion, *kelner* 'master of the cellar, keeper of the accounts' pushed the form *keller* with

OFris *tins* 'tax', a form also found in Old Low German, derives from L *census*. It must have been nativised as **cinsus* because the combination /ĕ+N+C/ had been raised to /ĭ+N+C/ in Common Germanic, and therefore did not exist. This combination returned only after i-umlaut to /ĕ/, which thus serves as a *terminus ante quem*. The initial ⟨t⟩ has never been explained conclusively, but might be a Frisian or Low German realisation of the Old High German affricate /tz/ (Kluge & Seebold 1999: 912).

OEFris *kōmer* / OWFris *kāmer* 'room, building' derives from L *camera* 'vault, arched roof', which entered Frisian in time to undergo rounding of /ā/ to /ō/ before nasals, generally considered a common Frisian-Old English development. Yet, *kāmer* is not to be found in English.[45]

Future research will, no doubt, bring further examples to light of Latin loan words in Old Frisian that do not occur in Old English or must result from separate borrowing, but which were nonetheless borrowed before 600 AD.

In addition to older loan words, list 2 also contains loan words that were clearly borrowed later. One sub-group of words attested only in Old Frisian, Old /Middle Dutch, and Old /Middle Low German includes *kalend* in the meaning of 'religious fraternity',[46] *palas* 'palace', *plank* 'board, plank', *plat*

---

this particular meaning to the background. Only in Middle Low German has the form *kelner* not been attested, and there we still only find *keller*. In the other Continental Germanic dialects, both *keller* and *kelner* are found in the meaning of 'master of the cellar, keeper of the accounts'. This does not explain the forms *szelner* in Frisian and *kelner* in Dutch, in the meaning of 'cellar, store room'. Verwijs and Verdam (1885–1952: III, 1292–94), and in their wake De Vries (1992: 311), postulate a Latin form **cellenārium*, in supposition of a parallel development of *cellārius*, *cellerārius*, *cellenārius*, and *cellārium*, **cellerārium*, **cellenārium*, of which the latter two have not been attested. This, then, would lead to a parallel borrowing of *keller* from *cellārium* and *kelner* from *cellenārium*. Although this solution seems plausible, it is improbable for lack of the Latin forms. It looks rather as if the solution is a case of simple analogy in Dutch and Frisian:

keller = 'master of cellar, etc' ∧ *keller* = 'cellar'

kelner = 'master of cellar, etc' ∧ *kelner* = ∞ >> 'cellar'

[45] On the borrowing of L *camera*, see De Vries (1992: 298–299); Müller and Frings (1968: 143).

[46] This word derives from *kalendae* 'the first day of the month'. In early medieval ecclesiastical terms, the *kalendae* was a gathering of priests or deacons meeting on the first day of the month (see Du Cange 1937–38: IV, 481). It is likely that this word entered Frisian, Dutch and Low German from the North of France through the Church. Almost all attestations in Old Frisian come from the *Papena Ponten van Wymbritseradeel* (see Gerbenzon, 1981: 64, no. 899), which was a district administered by a *kalend* (Kalma *et al* 1968: 248; Bakker 1974: 59–60).

'flat', *platte* 'tonsure', and *hūca* 'cap'. In most of these words, the unfronted /ā/ in the initial stressed syllable points to late borrowing, but *planca* may well be earlier because the following nasal barred the /ā/ from fronting. Others, such as OFris *flamme* 'flame'[47] and *kerkener* 'dungeon' were almost certainly borrowed via Dutch rather than direct Latin loan words, and are therefore presumably late. Also late are *olie* 'oil' and *pēne* 'punishment, fine', which were the result of the conversion to Christianity, and, because of their marginal phonological adaptations, almost learned loan words instead of popular ones.

Three cases deserve special attention:

A popular Latin loan word attested only in Old East and West Frisian and Old High German is *etsel*, 'spur of a cock'. It nearly always occurs as part of a similar formula mentioning, with some variation, the 'cow's horn, the dog's tooth, the swine's tusk and the cock's spur', as sharp objects which are likely to inflict injuries. Various etymologies have been proposed which have postulated a Germanic root, linking *etsel* to English *icicle*, Faroese *hekla* 'to scratch with a spur', or Frisian *et(te)ger* 'spear'.[48] However, the only phonologically and semantically plausible etymology is a development of *etsel* from L *aciale* steel', via OHG *echol*, *ecchol*, *ecchil*, glossed *aciarium*; *acira*; *acuale*; *calibs* 'steel'. The date of borrowing is uncertain, but OHG ⟨-(c)ch⟩ for geminated L ⟨-c-⟩, /k/ indicates very early borrowing.[49] OHG *ecchol* (10th-11th century) means 'steel', but it also acquired the metonymical meanings of *chalybs* 'hard' and in Middle High German 'of

---

47 A hapax legomenon; A V, 25.

48 The dispute over the etymology OFris *etsel* started with Rooth (1961: 23), who tried to find the origin of the Germanic terms for 'icicle', which he related to the IE **ak* 'spitz' group. Krook (1964: 64–71) respondedto that, and to Holthausen's etymology from L *acile* (1985: 22), by postulating a Germanic root form **hakil* (cf. Dutch *hekel*), and particularly its alleged Faroese cognate *hekla* 'to scratch with a spur'. About the possibility that Old Frisian *etsel* derives from Latin, Krook states: 'Ich halte jede Herleitung ... aus dem Lateinischen für durchaus unwahrscheinlich. Es wäre sonderbar, wenn die an der fernen Nordseeküste wohnenden friesischen Bauern, allein unter allen germanischen Völkern, die Bezeichnung für die Sporen ihrer Hähne aus dem Lateinischen entlehnt hätten,' denying the possibility of independent borrowings from Latin into Frisian, and, hence, undermining, here, the historical independence of Frisian. Krook's etymology is disputed by Sjölin (1965: 79–82), who suggests an etymological link with *et(te)ger* 'spear' and a derived verb **etta*. The phonological and semantic development of *etsel* in Modern West Frisian is discussed by Hoekstra (1999: 3–9).

49 My data from Latin and Old High German are taken mostly from Müller and Frings (1968: 85), who indicate that the form *aciale* has indeed been attested in northern Italy. See also Gamillscheg (1968: 93).

cutting sharpness', which could well be transferred to the cock's spur or its lacerating effect. Müller and Frings have traced the word only in a few Italian dialects, which makes a direct borrowing from Latin into Old Frisian highly improbable on the grounds of phonology as well as geographical distribution. Instead, the word must have crossed into Old Frisian via Old High German, where the /ă/ became /ĕ/ through i-umlaut. The palatalization of /k/ to /tz/ is Frisian, and suggests relatively early adoption.

Only two Latin loan words in Old Frisian do not occur in any other Old Germanic language, and are hence unique to Frisian: *agripīnisk* and *wersene*.

Agripīniska (R1, R2, E1, H1, H2), *agrippisch* (J), or *agripsk* (F, D) is found in both East and West Frisian texts to specify the heavy Cologne pennies, mentioned predominantly in the second of the *Seventeen Statutes*. The syncopated forms, which no longer contain the syllable accented in Latin, indicate that it is a popular loan word. That it was not a very familiar word appears from the explanations, in varying degrees of precision, in the Frisian laws, in which the ignorant reader is informed that the word came from *agrip* or *agrippīnus*, the ancient name of Cologne, or of its king.[50] Here, we have to resort to numismatic history to discover more about the time of borrowing. In the tenth and the first half of the eleventh centuries coins minted in Cologne were currency in Friesland, while the first pennies minted on Frisian soil date from about 1040. In the reign of Emperor Otto III (983-1002) pennies were minted in Cologne with the name *Agripīna* on the back, which reduces the most likely date of borrowing to the first half of the eleventh century.[51]

---

[50] See for instance F III, 2.

[51] Kalma *et al.*(1968: 216–218) explain that in the ninth century the Frisians on the terps used the coinage of Dorestad. After its demise, they changed to coins minted in Strassburg, which ended when the Hungarians sacked the town in 913 AD. After this, the Cologne penny became the standard currency in Friesland. According to the second of the 17 *Statutes* the Cologne penny was considered too heavy and the mint too far away so that the Frisians changed to a lighter coinage: the so-called *Rednath* and *Kawing* pennies. It was in the reign of Emperor Otto III (983–1002) that several coins were issued featuring the name *Agripina*. Cappe (1853: 29–31) lists five coins with this inscription from the reign of Otto III (nos. 115, 130–133); and one from the episcopate of Archbishop Anno II (1056–1075) (no. 249). Most of the other coins show the inscription S–COLONIA–A. See also Hoekstra (1940).

Wersene or *wirsene* is a rather frequently occurring word meaning 'wrinkle on the forehead'.[52] It is used in mostly Old West Frisian texts to measure and estimate the gravity of injuries inflicted on the forehead. Holthausen classifies *wersene* with Flemish *warre*, OHG *werna* and OE *wearr*, and related Germanic words, which all mean 'wart' or 'protuberance on the eye', as well as OHG *werra* 'varicose vein', which he connects etymologically with L *verrūca* 'steep place, height, wart, slight fault', Gr ἔρμα 'hill, cliff', Lith *viršù-s* 'the higher', Old Slavonic *vrŭchŭ* 'summit', Old Indian *vàrṣ-man-* 'height, top' (Holthausen 1985: 13; 1974: 387). Of the Germanic cognates in this group, the Frisian form is the only one ending in *-sene*, and, moreover, has the meaning of an elongated elevation instead of an indiscriminate hump. Both phonologically and semantically Holthausen's solution is therefore untenable. Much more convincingly, *wersene/wirsene* can be derived from L *versana*, a nominal derivation from VL *versare*, 'to turn over', and hence 'to plough'. Forms of *versana* are widely attested in northern France, in the meanings of 'furrow', 'the length ploughed by a farm hand before turning', hence 'a linear measure'; 'the ploughing season', and 'a plot of ploughed land'.[53] The phonology discloses little about the date of borrowing, except that L <v>, a bi-labial voiced /ß/ was still nativised in Germanic and Frisian as /w/, a phenomenon that we don't find in later loan words such as *versus* and *venenum*, which became OFris *fers* and *fenīn*. It appears that the original meaning of *versana*, 'furrow', was only in Old Frisian applied metonymically to the wrinkles on the forehead. That the word existed later in Frisian denoting a semantically related concept appears from Matthias von Wicht's comment, from 1746, that, at that time, the rows of cut grass or hay lying on the hayfield were referred to as *wirsen* in parts of Friesland, the Reiderland in particular (von Wicht 1746: 741).

Now that we have arrived at the Latin loan words attested exclusively in Old Frisian it must have become apparent that one group of loan words is conspicuous by its absence: viz. any early popular loan words that Old Frisian and Old English have in common, to the exclusion of the other Germanic languages. Even though the size and the nature of the Frisian corpus demands caution, I have found, as yet, no Latin loan words that are shared by Old Frisian and Old English alone. At the most, some common

---

[52] *Wirsen/wersen* occurs either alone or in combination with *kerf*. Attestations are: (*wersen*) U; J XXIII, 23, 25; XXV, 20; XVIII, 59, 60 (2×), 61; U 56r, 60r; (*wirsen*) H1 XV, 74, 75, 76, XVII, 49; H2 VII, 74, 75, 76; D XIV, 12; J XXI, 21, 23; XXIX, 20; U.

[53] Von Wartburg (1922–: XIV, 307–312) gives an elaborate and detailed discussion of *versare*, as well as attestations and meanings of the derivation *versana*. The information in Niermeyer (1976: 1078) and du Cange (1937–38: VIII, 286), both s.v. *versana*, is incomplete.

semantic or morphological characteristics can be discerned. For instance, *enze* from Latin *uncia* 'twelfth of a pound or a foot', in the meaning of 'piece of money, shilling' is found only in Old English and Old Frisian, whereas the definition 'piece of land' occurs only in Frisian charters. *Dichta* from L *dictare* developed into a weak-1 verb in English and Frisian, while it is a weak-2 verb in all other Germanic languages. This scarcity of evidence leads to the observation that the Anglo-Frisian connection, which is traditionally such an important premise in the history of the Germanic languages, is not reflected by any exclusive Anglo-Frisian linguistic interaction with speakers of Latin. In the past, Johannes Hoops (1905: 566-589) and Karl Luick (1914-40: 10-11) have argued that the Anglo-Saxons adopted only a limited number of Latin loan words in the first centuries AD,[54] and the same may well hold true for the Frisians. It is likely that this was caused by their relative remoteness from the Roman border and cultural centres, compared with their southern relatives.

Subsequent to, or even during the migration period, our data show an influx in Old Frisian of Latin loan words which Old English did not adopt, or borrowed later. This influx seems to begin early, and certainly precedes the influence of the conversion to Christianity, which began in Frisia only in the second half of the eighth century (Kalma, *et al.* 1968: 95-110). If we adopt Robert Fulk's relative chronology of sound changes in Old Frisian, which states that palatalization still began as a common Anglo-Frisian sound change, soon to be followed by i-mutation,[55] it is certainly possible to date the beginning of this influx somewhere between 450 and 600, the time of the Anglo-Saxon migration to England, when some Anglo-Saxons had already left while others were in the process of leaving. This group features words such as *fructus*, *cellārium*, *census*, *aciale*, of which Latin phonology indicates that they were borrowed before the Anglo-Saxon invasions. Phonological changes in Frisian, such as palatalisation, i-umlaut, and rounding of /ā/ to /ō/ before a nasal indicate that *kōmer*, possibly *pēl*, *flaile*, *kersne*, *ele*, *kede*, *penda* (from *pand*), and presumably also *rēme*, *brēf* and

---

[54] The opinions of Hoops, Luick and others are placed in the context of the history of Old English by Gneuss (1992: 116–117), who also refers to the opposition to their theory.

[55] Fulk (1998: 139–154, §§ 9–11) argues against Stiles (1995: 177–220), on the grounds that Old English can not be treated as a single phonological entity, but that a certain amount of dialectal diversification had already taken place on the Continent, and that Frisian and Anglian display more common characteristics than Frisian and West Saxon. Fulk left out of consideration the arguments presented by Kortlandt (1986) supporting his conclusions about the early diversion of the Old English dialects, which Kortlandt attributes to a phased pattern of migration in which West Saxons preceded Anglians.

spēgel, must have entered the Frisian language rather early. Some loan words, such as *pellis*, *merkad*, and *mūre* may be considered early on historical grounds. Others, such as *cellārium*, *cursina* and *aciale*, were first borrowed by Germanic peoples elsewhere, and entered Frisian later.[56]

The influx of this particular group of early Latin loan words during or shortly after the Anglo-Saxon migration period is symptomatic of contemporaneous increasing and/or intensifying contacts between Frisians and Continental West Germanic peoples. In recent years, archaeological excavations have uncovered that Ingvaeonic tribes repopulated parts of what are now the Dutch provinces of Groningen and Friesland, coeval with the earliest Anglo-Saxon migrations to England (Boeles 1951: 208-258;1952: 1-8; Gerrets 1994). This westward thrust of people we designate as Frisians and the subsequent expansion of Frisian territory must have resulted in a re-orientation of those Frisians towards their Germanic cousins in the south.

Many of the lexical innovations resulting from these contacts were not shared by the kindred Ingvaeonic tribes that emigrated to Britain in the period between 450 and 600. Clearly, they were not in the position to adopt these loan words at the time, and subsequently missed out on them, or borrowed them at a later time. This provides a further argument against substantial Frisian participation in the Anglo-Saxon migrations or against the role of Frisia as a stepping stone or forward base for the Angles and Saxons that moved to England. The loan words suggest that, early on, the Frisians developed their own contacts detached from any special bond with their Anglo-Saxon relatives.

I hope to have shown that the study of Latin loan words in Old Frisian offers interesting information about Old Frisian per se as well as a unique perspective of the linguistic and cultural-historical relations during the first millennium. In the past, scholars writing about Latin loan words in Germanic have all too often paid little attention to Old Frisian, or, for various reasons, ignored the language altogether. In this, as in so many other aspects, the coming millennium calls for a change.

---

[56] During the first four centuries AD, the Rhineland and the region of Trier played an important role in the linguistic and cultural contacts between Germanic peoples and speakers of Latin. Further south, the rivers Rhine, Danube and Rhône functioned as trade routes, which, besides goods, also transported Latin loan words. See Frings (1932) and especially his third chapter on the 'Aufmarschstraßen der Romania' (66–80).

1.1[58] Latin loan words in Old Frisian found also in Old English
anker m 'ancker' F, A, O < *ancora* f 'ancker'
biscop m 'bishop' *passim* < *episcopus* m 'bishop'
butere m 'butter' E2, E3, D, O, *butter* J, O, *botter*, J < *būtȳrum* n 'butter'
cop m 'skull, head' E1, E2, E3, H1, H2, D, J, Ba < *cuppa* f 'cup, chalice, bowl'.
dichta w1 'to set in writing' F, J, U, A, O < *dictāre* 'to pronounce, declare, dictate, express in written language'
enze f 'ounce, coin, quantity of land' *passim* (also *anse*, O) < *uncia* f 'a twelfth part of a pound or a foot'
forke f 'fork' R1, F, J (*furke* J, D) < *furca* f 'fork, pronged instrument, forked stake, gallows, yoke'
kāpia w2 'to buy' *passim* < *caupo* m 'tradesman, huckster, inn keeper'
kempa / kampa m 'fighter, champion' *passim* < *campio* m 'fighter'
koker 'quiver' J, D, U, O < *cucurum* n 'quiver'
komp m 'field, plot of land; duel' R1, E1, E2, B1, B2; *kamp* J, D, U, A, O < *campus* m 'flat place, plain, field, area, battle field'
Krēka adj 'Greek' D, J, U < *grēcus* adj < *graecus* 'Greek'
menote f 'mint, coin' R1, R2, *mente* E1, H, F, J, *monte* J, D, U, A, Fs, O < *monēta* f 'mint, money'
ombecht / ambucht / ambt n 'position, region, district, sacrament' *passim* < *ambactus* m (< Celtic) 'retainers serving a lord'
palense f 'imperial palace, palts' J, D, U < *palantia* f < *palātium* n 'house, mansion'
penning / panning m 'penny' *passim* < *patina* f 'broad shallow dish, pan, stewpan'[59]

---

[57] For reasons of space I have limited the spelling variants of the Old Frisian words to significant variations in the accented syllables. When a word occurs widely in both Old East Frisian and Old West Frisian texts I have used the term *passim*.

[58] I have removed two words originally in this list on account of the high probability of their being ancient European substrate words:
pet m 'pit' R1 < *puteus* m 'well, pit'
catta f 'cat' F, D, J < *catta* f 'unknown animal'

[59] This is only one of the possible etymologies of *panning*. Kluge and Seebold (1990: 624–625) suggest borrowing of Latin *pondus*, but acknowledge that many questions remain unanswered. De Vries (1992: 514) refutes the possibility of a root form with **-nd* on the grounds that Old Slavonic *pęnęgŭ, pęndzĭ*, and Lithuanian *pìningas* 'coin, money' are Germanic loan words from *panninga*, and that therefore the forms without /n/ are older. Instead, he lists two possibilities of Latin derivation: 1. from *panna*, related to hollow coins, and 2. from *pannus*

pik f in *piktunne* 'pitch barrel' F, H1, H2< *pix* f 'pitch'
pīpe f 'pipe bone' E2, E3 < *pīpa* f 'pipe, tube, conduit'
piper m in *pipermus* 'peppered food, porridge, beer' E1, E2 < *piper* n 'pungent aromatic condiment'
plantia w2 'to plant' FR **h**[60] < *plantāre* 'to set, to plant, to transplant'
ponne / panne f in *brin ponne* 'skull, part of skull' R1, E1, F, U, *brein panna* J, D, U, A < *patina* 'broad shallow dish, pan, stewpan'
porte f 'gate' R1, H1, H2, D, J, U, A, FR, Chr, LS, O < *porta* f 'gate, entrance, passage'
post m 'bridge, beam' **h** E3 < *postis* m 'door post, door'
pot m 'skull, cooking pot' E2, P, Fs, LS, O < *pottus* m 'vessel'
pund n 'pound' 'currency value, weight' R1, R2, H, E1, E2, E3, F, J, A, Fs, O (*pond* in E1, J, D, U, A, Fs, FR, LS, O) < *pondus* n 'weight, pound'
Rūme R1, R2, E1,[61] F, H1, H2, U, *Rōme* F, H1, H2, D, J, U, A, Fs < *Rōma*
scutel f 'saucer' **h** Ba < *scutella* f 'little dish, platter'
sikur 'certain, innocent' *passim* < *securus*'free from care, unconcerned, fearless'
skrift(a/e) m/f/n 'script, fine, penance, register' *passim* < *scriptum* n 'something written, book, law'
skrīn m 'shrine' R1, E1 < *scrīnium* n 'case or chest for books and papers'
sok m 'sock' H, F, J, D < *soccus* m 'low-heeled shoe, slipper'
strēte f 'road, street' passim < *strāta* f 'paved road'
sūter m 'tailor' E2, E3 < *sūtor* m 'shoemaker, cobbler'
tefle[62] m 'tablet' R1, H1, H2, J, F < *tabula* f 'flat board, plank, writing tablet ...'
tolne f 'excise duties' R2, E2, D, J, O < *toloneum* < *telonium* n 'place of custom, toll house'
tōr m 'tower' J, U, D < *turris* m 'tower, military tower, castle, palace, citadel'
tsetel m 'kettle' E2, *szetele* B1, B2; *tsietele* E1; *ketel* J, U, D, LS, O < **catīllus*, dimin. of *catīnus* m 'deep vessel for cooking, bowl, pot'
tunne f in *pic tunne* 'pitch barrel' F, H1, H2, *tonne* J, LS, O < *tunna* f 'vat, barrel'

'cloth' because textile was used as currency. Although both options have met with criticism, a Latin origin of *panning* is still the most likely possibility.

60 **h**: *hapax legomenon.*

61 Also in the Emsingo text 'Fordgung this Riuchtis' (See Gerbenzon 1981: II, 100).

62 Later sound changes gave *tiōle, tyōle, tioele, tijōle* J, A, while D and A have *tafela* and *taefla*. The meanings of these forms vary from 'tablet' to 'list, register, roll' and 'table'.

tzelk m 'chalice' D, J, U, O, *tzilick* D, *tzielk* J, *stzijlck*, *stzelck* O < *calix* m 'cup, goblet, cooking vessel'
tzīse [m] 'cheese' J (in *tzīseordil* 'cheese ordeal'), O < *cāseus* m 'cheese'
walle f 'wall' D, J, U, A, Fs, O < *vallum* n 'fortification, earthen wall, entrenchment'

1. 2.

ele 'oil' [m/n] F < *oleum* n 'oil' [OE *ele*]
flaile m 'flail' J, Chr < *flagellum* n 'scourge, flail' [OE *fligel*]
(in)sigil, *sighel* n 'seal' H1, H2, H3, E4, F, J, A <*sigillum* n 'figure, sign, mark' [Old English *insegel*, *sigel*, *insigel*]
kerkener m 'dungeon' A, FR < *carcer* m (*carcar* in *Appendix Probi*) [Old English *carcern*]
kersne f 'fur coat' **h** J < *crusina* f 'fur coat' (*cursina*) [OE *crusene*]
kiste [f] 'box' LS Chr < *cista* f 'wooden box, basket' [OE *ċest*, ċist]
kokene f 'kitchen' O < *coc̄ina* f, var. of *coquīna* from *coquere* 'to cook' [OE *cyċene*]
merked m 'market' R2, E2,[63] D, J, U, A, LS, O < *mercātus* m 'trade, traffic, buying, selling' [OE *market*]
molne f 'wind/water mill' O, LS < *molīna* f < *mola* f 'mill, mill stone' [OE *mylen*]
mūre f 'surrounding wall R1, B1, B2, A, Ba, Chr, O < *mūrus* m 'wall' [OE *mūre*]
pāl m 'pole, prop' J, U, O, *pēl* B < *pālus* m 'stake, prop, stay, pole' [OE *pāl*]
pels f 'skirt' **h** O < *pellis* f 'felt, leather, clothing made of skin' [OE *pylece*]
pīne f 'pain, punishment' R1, E1,[64] H1, H2, F, D, J, U, A, Par < *pēna* f 'punishment in hell' < *poena* 'penalty, punishment' [OE *pīn*]
pīsel m 'kitchen, heated room' B1, B2, E1, E3 < *pēsilis* adj < *pensilis* 'hanging down, pendent, pensile' [OE *pīsle*]
sāterdy 'Saturday' J, U, D, O *sāteris dei* U < *sāturnī diēs*. [OE *sæternes dæg*]

2. Latin loan words in Old Frisian not found in Old English

2.1.

brēf n 'letter, charter, script' *passim* (*brief* J, A) < *brēve*, *-is* adj 'short catalogue, summary'
cathene f 'chain' J, U < *catēna* f '*id.*'
flamme f 'flame' A **h** < *flamma* f 'blazing fire'
kede f 'chain' D, *keten* O < *catēna* f 'wooden bracket, brace, chain, fetter, chain of gold'
klār adj 'pure, clear' O < *clārus* adj 'bright'

---

[63] Also in the Emsingo text 'Fordgung this Riuchtis' (See Gerbenzon 1981: II, 100).
[64] *Ibid.*

klāster n 'monastery' R1, E3, J, D, A, Fs, O < *claustrum* n 'lock, bolt, bar, bounds, gate, fortress'
kort adj 'short' *passim*, (*curt* D **h**) < *curtus* adj 'short, mutilated, broken, incomplete'
kost f 'food, nourishment, costs' R1, E2, B1, F, Pa, J, D, A, Fs, FR, O < *costus* m and *costa* f <**costare* < *constare*
olie, *olea*, *olya* 'oil' E2, E3, J, A, O < *oleum* n 'oil'
pand n 'security, pawn' D, J, U, A, Pa, Fs, FR, LS, O < *pandus* m 'pawn, pledge'
pēne f 'fine, punishment' J < *pēna* f 'punishment in hell' < *poena* 'penalty, punishment'
plank f 'plank' A, Ch < *planca* f 'board, slab, plank'
platze f 'place' O < *placea* f 'open space, site, plot, square'
punt m/n 'point' *passim* (*pont* J) <*punctus* m 'pricking, stinging, prick, sting, puncture'
rēme m 'oar' D, J, U, A, FR < *rēmus* m 'oar'
serk m 'coffin' H1, H2 < *sarcus* m 'coffin' < *sarcophagus*
skrēn m 'shrine' J, D < *scrīnium* n 'case or chest for books and papers'
spēgel [m] 'mirror' F < *spēculum* n 'looking glass, mirror'
spīse m 'food, sustenance' E2, H1, H2, U, A, Ba, O < *spēsa* f 'food' < *expensa* f 'disbursement, expense'
trōn m 'throne' J, U, FR, Ba < *thronus* m 'throne, elevated seat'
2.2.
frucht f 'unborn baby, proceeds' E3, A, O < *fructus* m 'use, enjoyment, proceeds, product, fruit'
keller m 'master of a cellar, overseer, reeve' O < *cellārius* m 'one who keeps provisions, steward, butler'
kelner m 'master of a cellar, overseer, reeve' O < *cellenārius* m < *cellerārius* 'steward, butler'
komer f 'room, building' E2, E3, H1, H2, F, *kamer*, D, U, J, O < *camera* f 'vault, arched roof'
szelner m 'cellar' B1, B2 < *cellārium* n 'set of cells, receptacle for food', < *cella* f 'cell'
tins m 'tax' *passim* < **tensus* < *census* m 'registered property, estimate, tax'
2.3.
kalend f 'religious fraternity' J, A, O < *calend* f 'fraternity'
palas n 'palace' H1, H2, FR <*palātium* n 'palace'
plat adj 'flat' A **h** < *plattus* adj 'flat, even, wide, stretched'
platte f 'tonsure' H1, H2 < *platta* f 'somenting flat'
turn m 'tower' F, *torn* Ba < *turris* f 'tower'

3. Special cases

agripīnisk adj 'from or pertaining to Cologne' R1, R2, E1, H1, H2, U *agripsk* F, D, *agrippisch* J < *Colōnia Agrīppina* 'Cologne'

etsel m 'spur of cock'E1, H1, H2, F, D, J, U, *itsel* R1, *eetsel* D, J < *aciale* adj. 'steel'

wirsene f 'wrinkle on the forehead' H1, H2, U, D, J, *wersene* J, U < *versana* f 'furrow, measure of longitude, ploughed field, ploughing season'

Århammer, N. (1984)
'Die Lerche (Alauda) im Friesischen: Ein Beitrag zum *Atlas Linguarum Europeae...*', in: *Miscellanea Frisica: A New Collection of Frisian Studies*, ed. Nils Århammer *et al.* Assen, 137-152.
Bakker, G. (1974)
Wymbritseradiel: skiednis fan in greidgritenij. Bolsward.
Bartoli, M. and G. Vidosi (1943)
Lineamenti di linguistica spaziale. Milan.
Beekes, R.S.P. (1996)
'Ancient European Loanwords', in: *Historische Sprachforschung* 109, 215-236.
Bielfeldt, H.H. (1965)
Die Entlehnungen aus den verschiedenen slavischen Sprachen im wortschatz der nhd Schriftsprache. Berlin, 54-55.
Boeles, P.C.J.A. (1951)
Friesland tot de elfde eeuw: zijn voor- en vroege geschiedenis, 2nd edn. The Hague.
–, (1952)
'De Angelsaksische invasie', in: *It Beaken* 14, 1-8.
Bree, C. van (1977)
Leerboek voor de Historische Grammatika van het Nederlands. Groningen.
Boutkan, D. (1998)
'On the Form of North European Substratum Words in Germanic', in: *Historische Sprachforschung* 111, 102-133.
Bremmer Jr, R.H. (1990)
'The Nature of the Evidence for a Frisian Participation in the *Adventus Saxonum*', in: *Britain 400-600: Language and History*, ed A. Bammesberger and A. Wollmann. Heidelberg, 353-371.
–, (1992)
A Bibliographical guide to Old Frisian Studies, NOWELE supplement volume 6. Odense.
Cappe, H.P. (1853)
Beschreibung der cölnischen Münzen des Mittelalters. Dresden.
de la Chaussée, François (1982)
Initiation à la phonétique historique de l'ancien français, Bibliothêque française et romane ... 7, 2nd expanded edn. Paris.
du Cange, Charles du Fresne *et al.* (1937-38)
Glossarium mediae et infimae latinitatis, new and expanded edition, 10 vols. Paris.

Fellows-Jensen, G. (1994)
'English, Frisian and Scandinavian Place-names', in: *Friesische Studien* II, ed. V.F. Faltings, A.G.H. Walker and O. Wilts, NOWELE supplement volume 12. Odense, 97-117.
Fort, M.C. (1980)
Saterfriesisches Wörterbuch mit einer grammatischen Übersicht. Hamburg.
Franz, W. (1883)
Die lateinisch-romanische Elemente im Althochdeutschen. Strassburg.
Frings, Th. (1932)
Germania Romana, Mitteldeutsche Studien 2; Theutonista 4. Halle/Saale.
Fulk, R.D. (1998)
'The Chronology of Anglo-Frisian Sound Changes', in: *Approaches to Old Frisian Philology*, Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 49. Amsterdam and Atlanta, 139-154.
Gamillscheg, E. (1968)
'Zur Geschichte der lateinischen Lehnwörter im Westgermanischen', in: *Wordbildung, Syntax und Morphologie: Festschrift zum 60. Geburtstag von Hans Marchand...* ed. H.E. Brekle and L. Lipka. The Hague and Paris, 82-92.
Gerbenzon, P. (1962)
'Verfriesing en vernederlandsing van de Griekse, Latijnse en Franse leenwoorden in het Fries', in: *Us Wurk* 11, 40-48.
–, (1981)
Apparaat voor de studie van het Oudfriese recht. Haren.
Gerrets, D. (1994)
'The Anglo-Frisian Relationship Seen from an Archaeological Point of View', in: *Friesische Studien* II, ed. V.F. Faltings, A.G.H. Walker and O. Wilts, NOWELE supplement volume 12. Odense, 119-128.
Gneuss, H. (1992)
'*Anglicae linguae interpretatio*: Language Contact, Lexical Borrowing and Glossing in Anglo-Saxon England', in: *Proceedings of the British Academy* 82, 107-148.
Gosses, Godard (1928)
De Friesche oorkonden uit het archief van het St. Anthony-Gasthuis te Leeuwarden. I. Bolsward.
Helten, W.H. van (1889)
'Zur Lexicologie und Grammatik des Altostfrieschen', in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 14, 232-87.
–, (1890)
Altostfriesische Grammatik. Leeuwarden (rpt. 1970, Nederwalluf -bei-Wiesbaden.).

–, (1894)
'Zur Lexicologie und Grammatik des Altwestfrieschen', in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 19, 345-440, 560.
–, (1896)
Zur Lexicologie des Altwestfriesischen, Verhandelingen van de Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen 1, Afd. Letterkunde. Amsterdam.
–, (1897)
'Over een Westfriesche en Nederlandsche *a* met *e* voor een *r* der volgende syllabe', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde* 15, 68-72.
–, (1907)
Zur Lexicologie des Altostfriesischen, Verhandelingen van de Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen 9, Afd. Letterkunde. Amsterdam.
Hoekstra, J. (1999)
'In Nijwesterlauwerskfryske wjergader fan Aldfrysk (*hona*)*etsel* '(hoanne)spoar', in: *Us Wurk* 48, 3-9.
Hoekstra, J. (1940)
Die gemeinfriesischen Siebzehn Küren. Assen.
Holthausen, F. (1921)
'Nordfriesische Studien: Die Fremd- und Lehnwörter', *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 45, 34-39.
–, (1974)
Altenglisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg (1st edn 1933).
–, (1985)
Altfriesisches Wörterbuch, 2nd expanded edition, ed. D. Hofmann. Heidelberg (1st edn 1925).
Hoops, Joh. (1905)
Waldbäume und Kulturpflanzen im Germanischen Altertum. Strassburg.
–, (1911-1919)
Reallexikon der germanischen Altertumskunde, 4 vols. Strassburg.
Jordan, R. (1974)
A Handbook of Middle English Grammar: Phonology, ed. and trsl. E.J. Crook. Paris and The Hague (Orig. German edn 1925).
Kalma, J., J.J. Spahr van der Hoek and K. de Vries (1968)
Geschiedenis van Friesland, 2nd edn. Drachten.
Kluge, F. (1901)
'Vorgeschichte der altgermanischen Dialekte', *Grundriss der germanischen Philologie*, 2nd expanded edn, ed. Hermann Paul. Strassburg, I, 323-517 (1st edn 1890-91).

Kluge, F. and E. Seebold (1995)
Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 23rd expanded edition. Berlin and New York (rpt 1999).
Kortlandt, F. (1986)
'The Origin of the Old English Dialects', in *Linguistics across Historical and Geographical Boundaries: In Honour of Jacek Fisiak on the Occasion of His Fiftieth Birthday, I: Linguistic Theory and Historical Linguistics; II: Descriptive, Contrastive and Applied Linguistics*, ed. Dieter Kastovsky and Aleksander Szwedek. Berlin, II, 437-442.
Krogmann, W. (1958)
'Die Landnahme der Nordfriesen', *Orbis* 7, 97-121.
Krook, H. (1964)
'Altfriesisches *etsel* 'Sporn (des Hahns)', *It Beaken* 26, 64-71.
Loey, A. van (1964)
Schönfelds Historische Grammatika van het Nederlands. Zutphen (1st edn 1959).
Luick, K. (1914-40)
Historische Grammatik der englischen Sprache. Leipzig.
Müller, G. and Th. Frings (1968)
Germania Romana II: Dreissig Jahre Forschung, romanische Wörter, Mitteldeutsche Studien 19/2. Halle/Saale.
Niermeyer, J.F. (1976)
Mediae Latinitatis Lexicon Minus. Leiden.
Nielsen, H.F. (1985)
Old English and the Continental Germanic Languages: A Survey of Morphological and Phonological Interrelations, 2nd rev. edn, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 33. Innsbruck.
–, (1998)
The Continental Backgrounds of English and Its Insular Development until 1154. Odense.
Pogatscher, A. (1888)
Zur Lautlehre der griechischen, lateinischen und romanischen Lehnworte im Altenglischen, Quellen und Forschungen zur Sprach- und Culturgeschichte der germanischen Völker 64. Strassburg.
Prokosch, E. (1939)
A Comparative Germanic Grammar.Philadelphia.
Richthofen, K. von (1840)
Altfriesisches Wörterbuch. Göttingen.
Rooth, E. (1961)
Zu den Bezeichnungen für 'Eiszapfen' in den Germanischen Sprachen: Historisch-wortgeographische und etymologische Studien. Stockholm.

Schwan, E. (1932)
Grammaire de l'ancien français, trsl. by Oscar Bloch. Leipzig (original published in 1888).
Serjeantson, M.S. (1935)
A History of Foreign Words in English. London.
Siebs, Th. (1901)
'Geschichte der friesischen Sprache', in *Grundriss der germanischen Philologie*, 2nd expanded edn., ed. H. Paul. Strassburg, I, 1151-1464 (1st edn 1890-91).
Sipma, P. (1939)
'In Aldfrysk Kronykje', in: *It Beaken* 1, 122-125.
Sjölin, B. (1965)
'Randbemerkungen. 1. *Quemben* 2. *Etsel* 3. *Tha keran endia*', in: *Us Wurk* 14, 79-82.
Stiles, P.V. (1995)
'Remarks on the Anglo-Frisian Thesis', in *Friesische Studien* 2, ed. VF. Faltings, A.G.H. Walker and O. Wilts, NOWELE, supplement volume 12. Odense, 177-220.
Vennemann, Th. (1987)
'Betrachtung zum Alter der hochgermanischen Lautverschiebung', in: *Althochdeutsch*, 2 vols., ed. R. Bergmann *et al.* Heidelberg, I, 29-53.
Verdam, J. (1932)
Middelnederlandsch Handwoordenboek. The Hague (rpt. 1981).
Versloot, A.P. (1991)
'Aldwesterlauwersk Frysk /e:/ yn it Nijwesterlauwerske Frysk', in: *It Beaken* 53, 71-96.
Verwijs, E., J. Verdam *et al.* (1885-1952)
Middelnederlandsch Woordenboek, 11 vols. The Hague.
Von Wartburg, Walther (1928-)
Französisches etymologisches Wörterbuch, 25 vols. Bonn and Basel.
Vries, J. de (1977)
Altnordisches etymologisches Wörterbuch. Leiden (2nd expanded edn 1962).
–, (1992)
Nederlands Etymologisch Woordenboek (1st edn 1971). Leiden.
Weinhold, N. (1985)
Sprachgeographische Distribution un chronologische Schichtung: Untersuchungen zu M. Bartoli und neueren geographischen Theorien, Romanistik in Geschichte und Gegenwart 17, Hamburg.
Wicht, M. von (1746)
Das ostfriesische Land-Recht nebst dem Deich und Syhlrechte..., Aurich, 741.

Wollmann, A. (1990a)
Untersuchungen zu den frühen lateinischen Lehnwörtern im Altenglischen: Phonologie und Datierung, Münchener Universitätsschriften 15. München.
–, (1990b)
'Zu den frühesten lateinischen Lehnwörtern im Altfriesischen', in *Aspects of Old Frisian Philology*, R.H. Bremmer jr., G. van der Meer en O. Vries (eds.), Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 31/32, Estrikken 69. Amsterdam en Atlanta, 506-536.
–, (1991)
'Ae *butere* < Lat. *butyrum*: Lautchronologie und Lehnwortdatierung', in: *Anglia* 109, 290-318.

Die Bedeutung der friesischen Universität zu Franeker für die tschechischen Exulanten nach der Schlacht am Weißen Berg

Wilken Engelbrecht (Palacký Universität, Olomouc)

1 Einführung

Wer das 'Album Studiosorum Franekerensis' studiert, wird für das 17. Jahrhundert viele ausländische Immatrikulationen feststellen können. Es war in jener Zeit Mode, die Söhne kurz vor ihrer Mündligkeit auf eine 'grand tour' zu schicken. Während einer solchen Studienreise ließen sich die jungen Herren bei den Universitäten registrieren, die sie unterwegs besuchten, auch wenn der Aufenthalt mit einem wirklichem Studium wenig zu tun hatte. Unter den in Franeker Immatrikulierten gibt es für die Jahre 1621-1648 insgesamt 50 Namen böhmischer Herkunft.[1] Nach 1640 kommen Namen aus Böhmen nur gelegentlich vor. Anders als es z.B. bei den ungarischen Studenten üblich ist, die bis weit in das 19. Jahrhundert hinein aus religiösen Gründen in Franeker studierten, ist der tschechische Anteil auf die Zeit des Aufstandes gegen das Haus Habsburg beschränkt. Dieser Aufstand wurde für die Tschechen faktisch schon unmittelbar zu Beginn des Dreißigjährigen Krieges (1618-1648), in der Schlacht am Weißen Berg (8.11.1620)[2] zu ihrem Nachteil entschieden, da der böhmische König Friedrich V. von der Pfalz zusammen mit einem Großteil des sogenannten Direktorats kopfüber nach Schlesien floh. Er fuhr bald darauf über Berlin und Hamburg weiter in die Niederlande, wo er am 14. April 1621 in Den Haag fürstlich empfangen wurde. Der Grund, weshalb der Winterkönig Den Haag als Verbannungsort wählte und nicht sofort nach England, zu seinem Schwieger-

---

1 In diesem Aufsatz werden Studenten aus Schlesien nicht berücksichtigt, die Rede ist hier lediglich von böhmischen und mährischen Studenten. Der Begriff 'Tscheche' ist in diesem Aufsatz als Sammelbegriff für alle Einwohner der Länder der böhmischen Krone, tschechisch- und deutschsprachige, zu verstehen. Aus praktischen Gründen wurde der im Westen geläufigen deutschen Schreibweise der Namen Vorzug gegeben, obwohl manchmal die tschechische richtiger wäre.

2 Der 'Weiße Berg', auf tschechisch 'Bílá hora', ist ein 381 m hoher Hügel, etwa 5 km westlich von der Prager Kleinseite (Malá Strana), heute Richtung Flughafen.

vater James I. weiterreiste, ist mit den damaligen böhmisch-niederländischen Beziehungen verbunden. Ein kurzer Rückblick ist hier angebracht.

2 Die Niederlande als touristische Attraktion

Die seit 1585 faktisch unabhängigen nördlichen Niederlande hatten als Reiseziel Anziehungskraft für junge protestantische Adlige. Eine der Städte, die von jungen Leuten besucht wurden, war Leiden mit seiner im Jahre 1575 gegründeten Universität, die sich dank den Humanisten Lipsius, Scaliger und Dousa schon bald internationalen Ruhm erwarb. Aus der publizierten Korrespondenz wird klar, dass wichtige böhmische und mährische Humanisten wie Karl von Žierotin und der Dichter Smil Hodiegowský von Hodiegowa Kontakte mit den Niederlanden aufrechterhielten und dass verschiedene Adlige, die später als Mitglieder des protestantischen Direktorats im Aufstand eine Rolle spielten, am Ende des 16. Jahrhunderts während ihrer Studienreise auch Leiden besuchten.[3] Franeker, wo es seit 1585 auch eine Universität gab, lag damals noch außerhalb des Blickfeldes der tschechischen Studenten.[4]

3 Der Weg zum böhmischen Aufstand

Kaiser Rudolf II., der im Jahre 1575 nach dem Tod seines Vaters Maximilian den Thron bestiegen hatte, versuchte, ähnlich wie vor ihm sein Onkel Philipp II. in den Niederlanden, die katholische Sache in dem überwiegend protestantischen Böhmen zu fördern. Er wurde jedoch von seinem jüngeren Bruder Matthias daran gehindert, der ebenfalls den Kaisertitel und die Herrschaft über Böhmen wünschte. Nur mit Unterstützung der böhmischen Stände konnte sich Rudolf durchsetzen. Der von den Ständen an-

---

3 Trotzdem geht dies nicht aus den Immatrikulationen hervor. Die ersten in Leiden registrierten Tschechen sind Johann Heckel, 16 Jahre alt, aus Prag, und der Mährer Johann Opsimates (1568-ca. 1621), Theologe und bis 1619 Ordinarius zu Prag, demnächst in Exil. Dieser letzte übersetzte die Schriften Kalvins zum ersten Mal ins Tschechische (vgl. H. Sturm, Bd. III, S. 106). Registration am 23. Dezember 1598 unter Francisus Gomarus (G. de Rieu, Kol. 54).

4 Trotzdem besuchten Theologiestudenten auch damals schon Franeker, obschon sie sich dort nicht immatrikulierten. Ein typisches Beispiel ist der Theologe Johann Vetter, Verwandter der beiden Theologen Laetus, die sich 1635 in Franeker registrierten, der 1611 in Franeker war und sich dort mit Sibrand Lubbertus befreundete. Vgl. Otakar Odložilík, 'Daniel Vetter a jeho cesta na Island', in: *Časopis matice moravské* 55 (1931), S. 80.

geforderte Preis war der 'Majestätsbrief', ein Privileg, das Glaubensfreiheit für alle anerkannten christlichen Glaubensgemeinschaften (die katholische, evangelische und reformierte Kirche sowie die Brüderunität) garantierte und 1609 unterschrieben wurde.[5]

Ein Jahr zuvor hatten die Kurstaaten Pfalz, Brandenburg, Württemberg und Baden die Union protestantischer Fürsten gegründet. Daneben gab es noch ein zweites protestantisches Gebiet im Südwesten von Deutschland; an der französischen Grenze. Rudolf versuchte durch Zuweisung des überwiegend protestantischen Gebietes Jülich und Kleve an seinen Neffen Bischof Leopold von Passau, die Verbindung zwischen beiden Gebieten zu spalten. Diese Tat hatte jedoch eine entgegengesetzte Auswirkung zur Folge: Frankreich schloss ein Bündnis mit Savoien, wobei sich auch die Niederlande, England und die deutsche protestantische Union angliederten. Gegenüber einer solchen Übermacht wagte Leopold es nicht, Jülich tatsächlich zu besetzen. In der Folge kam bei dem Habsburger ein waghalsiger Plan auf: nach Prag ziehen, den Onkel formell absetzen und mit Unterstützung der katholischen Faktion selbst böhmischer König und deutscher Kaiser werden.

Tatsächlich gelang es ihm, am 15. Februar 1611 die Prager Kleinseite und die Umgebung der Burg zu besetzen. Die böhmischen Stände wählten darauf eine Notregierung von 30 'directores', die den Kaiser für handlungsunfähig erklärte. Auf einer am 12. April einberufenen Sitzung der Generalstaaten Böhmens, Mährens, Schlesiens und der beiden Lausitzer Fürstentümer wurde Matthias zum König von Böhmen gewählt und am 23. Mai gekrönt. Rudolf starb kaum ein Jahr später, am 20. Januar 1612.

Matthias war bei seiner Krönung gezwungen zu schwören, den Majestätsbrief respektieren und bei nächster regulärer Sitzung der Stände ihre Forderungen behandeln zu wollen. Anstatt sich zu weiteren Zugeständnissen bewegen zu lassen, verzichtete er lieber auf seine Einkünfte und rief in den ersten Jahren keine Ständeversammlung ein. Erst 1614, als die Türken an der ungarischen Front wieder tätig wurden und dazu der Protestant Bethlén Gábor zum Großfürsten von Siebenbürgen gewählt wurde, mußte Matthias wegen akuter Geldverlegenheit die Versammlung einberufen.

Da Matthias in Böhmen formell an den Majestätsbrief und seine Versprechungen gebunden war, siedelte er 1617 die Reichshauptstadt nach Wien um. Er suchte die böhmische Sachlage zum Vorteil Habsburgs zu ändern: Er bewegte die Stände dazu, den streng katholischen Ferdinand von Steiermark ohne Krönung als Thronfolger zu akzeptieren. Dadurch sollte

---

[5] Das älteste uns bekannte Beispiel eines solchen Religionsfriedens ist der Augsburger Friede von 1555 für das deutsche Reich. Der älteste nationale Religionsfriede ist die polnische 'Warschauer Konföderation' ('Pax dissendendum') aus dem J. 1573. Dieser letzte war vermutlich Vorbild für die böhmischen Stände.

Böhmen in Zukunft von einem Wahlkönigreich zum erblichen Königreich werden. Ferdinand versprach, die böhmischen Privilegien zu respektieren. Als er trotzdem Anfang 1618 in Nordböhmen zwei protestantische Kirchen schließen ließ, war das Maß voll: Die protestantischen Stände belegten am 6. März 1618 eigenmächtig eine Versammlung, auf der sie sich ähnlich benahmen wie im Jahre 1568 die niederländischen Generalstaaten – sie protestierten gegen das Benehmen der Statthalter und baten ihren Landesherrn Kaiser Matthias um Hilfe. Auf einer nächsten Sitzung, am 21. Mai, sollte die Sachlage geklärt werden.

Matthias reagierte augenblicklich in einem äußerst scharfen Brief. Seine Reaktion war dermaßen schnell, dass die Stände den falschen Eindruck bekamen, der Brief komme überhaupt nicht aus Wien, sondern sei von den böhmischen Statthaltern verfasst worden. Aus diesen Gründen wurde ein Plan ersonnen, die Statthalter anschließend auf der nächsten Sitzung aus dem Weg zu schaffen. So kam es am 23. Mai 1618 zu dem bekannten Prager Fenstersturz: Eine Gruppe Edler warf die Statthalter Wilhelm Slawata sowie Jaroslav Borita von Martinitz mit ihrem Sekretär aus dem Fenster der Hofkanzlei. Da es einen Abfallhaufen unter dem Fenster gab, musste die Mordabsicht misslingen.

4 Der böhmische Aufstand und die Niederlande

Die protestantische Faktion ernannte erneut eine Notregierung unter der Anführung Wilhelms von Ruppau, säuberte alle Staatsinstitutionen von katholischen Anhängern und kündigte eine allgemeine Mobilisierung an. Doch kam der böhmische Aufstand zu einem Augenblick, in dem die europäischen protestantischen Staaten andere Sorgen hatten. Ein gutes Beispiel sind die Niederlande. Einer der ersten Briefe des Direktorats mit einer Bitte um Hilfe traf am 16. Juli 1618 in Haag ein.[6] Weil der niederländische Konflikt zwischen Remonstranten und Kontraremonstranten gerade seinen Höhepunkt erreicht hatte, dauerte es bis zur Gefangennahme von Oldenbarnevelt am 28. August, bis die Generalstaaten sich mit dem böhmischen Problem beschäftigen konnten.

Der niederländische Statthalter Prinz Moritz von Oranien befürwortete es, den böhmischen Aufstand als 'casus belli' zur vorzeitigen Beendigung des Zwölfjährigen Waffenstillstandes (1609-1621) auszunützen. Er sah die Möglichkeit einer Erneuerung des Bündnisses vom Jahre 1610, jetzt

---

[6] Algemeen Rijksarchief, Archiv der Generalstaaten 6049[I] (Lias SG 1618), lateinisches Schreiben, Prag, 16. Juni 1618. Vgl. für die Reaktion der Niederländer J.G. Smit, *Resolutiën der Staten-Generaal III*, S. 446, 460, 481 und 492.

erweitert um Böhmen, Venedig und Siebenbürgen. Damit würde ein breiter antihabsburgischer Kordon quer durch Europa geschaffen, und die Macht des Hauses Habsburg könnte effektiv gebrochen werden. Nicht alle Provinzen waren damit einverstanden. Man entschied sich deshalb für einen Kompromiss: Am 20. September 1618 antworteten die Generalstaaten den Tschechen, dass sie ihnen moralische Unterstützung gewähren und auch über eine Anleihe nachdenken würden. Drei Tage später schrieb Prinz Moritz einen separaten Brief, in dem er dazu riet, seinen Neffen Friedrich V. von der Pfalz zum neuen König zu ernennen.

Friedrich war mit Elisabeth von England verheiratet und stand unter dem Einfluss seines Schwiegervaters James I. Dieser war zwar ein überzeugter Protestant, sah aber in dem böhmischen Aufstand einen gefährlichen Präzedenzfall, weil er persönlich mit seinem englischen Parlament Probleme hatte. Falls die Absicht von Prinz Moritz gelang und die zweite antihabsburgische Front die Befreiung der südlichen Niederlande ermöglichen würde, könnte dies dazu führen, daß die Niederlande als Handelsmacht zu einer noch größeren Konkurrenz für England wurde. James I. ließ deshalb seinen Schwiegersohn wissen, dass er ihm von jeder Anteilnahme an dem böhmischen Abenteuer abriet. Dagegen drängte Prinz Moritz darauf, dass Friedrich das Angebot der böhmischen Krone akzeptierte, und versprach ihm militärische und finanzielle Unterstützung.

Friedrich zögerte monatelang. Auch die böhmischen Stände zögerten, ehe sie sich nach dem Tode Kaisers Matthias am 20. März 1619 endgültig entschieden. Der Tod des Souverän machte formell den Thron frei, weil Ferdinand nie offiziell gekrönt worden war. Es gab für die Protestanten zwei seriöse Kandidaten, Friedrich V. von der Pfalz als Kandidat der Kalvinisten und Johann Georg I. von Sachsen als Kandidat der Evangeliker. Das größere politische Gewicht Friedrichs als Schwiegersohn des englischen Königs, Neffe des Prinzen Moritz, Reichsvikar und Anführer der protestantischen Union gab den Durchschlag. Dazu war es Prinz Moritz am 18. Mai tatsächlich gelungen, die niederländischen Generalstaaten zu einer monatlichen Anleihe von 50.000 Gulden an die Aufständischen zu bewegen.[7] So wurde Friedrich am 26. August 1619, mehr als ein Jahr nach dem Prager Fenstersturz, zum König von Böhmen gewählt. Die Ironie des Schicksals wollte es, dass zwei Tage später sein größter Gegner, Ferdinand II., sogar mit Friedrichs eigener Stimme zum neuen Kaiser gewählt wurde.

---

[7] Der Jahresgehalt eines erfahrenen Arbeiters betrug damals etwa 145 Gulden, der eines Predigers etwa 300 Gulden und der eines Professors 700 Gulden. Daraus ergibt sich eine Kaufkraft des derzeitigen Guldens in Höhe von etwa 150 NLG aus dem Jahre 1999. Die zugesagte Subvention entsprach also etwa 7,5 Milionen NLG.

Ständiger Geldmangel und durch späte Auszahlung demoralisierte Truppen auf der böhmischen Seite führten nach einem wechselhaften Jahr zu der schon genannten Schlacht am Weißen Berg. Die ersten Nachrichten davon erreichten Haag am 26. November 1620. Die Generalstaaten verhandelten sechsmal über die böhmische Lage, wobei sie nicht genau im Bilde waren, bis Friedrich im April 1620 in den Niederlanden eintraf.

5 Der Winterkönig in Haag

Sowohl die niederländischen Generalstaaten wie auch Prinz Moritz drängten darauf, dass Friedrich wenigstens in Schlesien weiterkämpfte. Seine Ankunft in den Niederlanden war ziemlich unerwünscht, weil die Republik wegen dem zwölfjährigen Waffenstillstand formell neutral war. Trotzdem gaben die Generalstaaten ihm die Gelegenheit, auf ihrer Versammlung am 29. und 30. April die böhmische Sache zu verteidigen. Außer dem Versprechen einer weiteren finanziellen Unterstützung fand er aber wenig Verständnis. Er war deshalb geneigt, diesmal auf seinen Schwiegervater James I. zu hören, der ihm den Rat gab, sich weiterhin nur um seinen eigenen pfälzischen Besitz zu kümmern.

Mit dem Winterkönig war ein Großteil des Direktorats nach Haag gekommen. Anders als der König selbst waren diese Adligen an einer Fortsetzung des Krieges interessiert. Deshalb suchte eine Delegation der drei böhmischen Stände, die sich aus dem höchsten Burggrafen Gottlob Berka von Dub und Leipa, dem Kanzler Wenzel Wilhelm von Ruppa, dem Vicekanzler Peter Müllner von Mühlhausen und den Bürgern Benjamin Frühwein, Elias Rosin und Dr. Andreas Haberweschl von Habernfeld, zusammen setzte, am 16. Juni nach einer Möglichkeit, die böhmische Sache erneut zu befürworten. Der rechte Augenblick war aber bereits verflogen: Der Zwölfjährige Waffenstillstand war fast zu Ende, und eine Erneuerung des eigenen Krieges würde für die Niederlande hohe Kosten bedeuten. Am 14. Mai hatte die protestantische Union sich selbst entbunden, was die protestantische Sachlage in Deutschland und Böhmen schwächte. Die Generalstaaten schlugen die Bitte um weitere Hilfe wiederholt aus. Kurz darauf verließ die Mehrheit der böhmischen Adeligen die Niederlande, um in Brandenburg und Sachsen weiter zu kämpfen.

6 Böhmische Studenten an niederländischen Universitäten

Die Immatrikulationen böhmischer Studenten an den Universitäten von Leiden, Franeker und Groningen spiegeln sowohl das Dilemma der Emigranten

wie auch den Verlauf des Krieges wider. Bei beiden für die Tschechen wichtigsten Universitäten, Leiden und Franeker, bilden die Jahre 1621 (Franeker: 7 Studenten, Leiden:19 Studenten) und 1628/1629 (Franeker: 17 bzw. 4 Studenten, Leiden: 7 bzw. 18 Studenten) den Gipfel der Registration von neuimmatrikulierten Studenten. In Leiden stellt das Jahr 1625 eienen weiteren Höhepunkt dar (17 Studenten). In den Jahren 1626 und 1635-1636 mit gab es (fast) keinen neuen Immatrikulationen. Nach 1636 werden tschechische Studenten fast ausschließlich in Leiden registriert (**vgl. Tafel 1**).

Registriert wurden nur jene Studenten, die den akademischen Eid geschworen hatten und wenigstens formell beabsichtigten zu studieren. Dies erforderte einen dauerhafteren Aufenthalt des Studenten vor Ort. Für die böhmischen Exulanten wurde die Frage eines dauerhaften niederländischen Aufenthaltes erst Mitte 1621, als es sich zeigte, dass das niederländische Exil länger dauern könnte als nur ein paar Monate, aktuell. Dazu kam, dass Kaiser Ferdinand II. seit Ende 1620 auf die neutralen protestantischen Staaten wie Brandenburg zunehmend Druck ausübte, damit sie Familienmitgliedern der Aufständischen keinen Aufenthalt erlaubten.

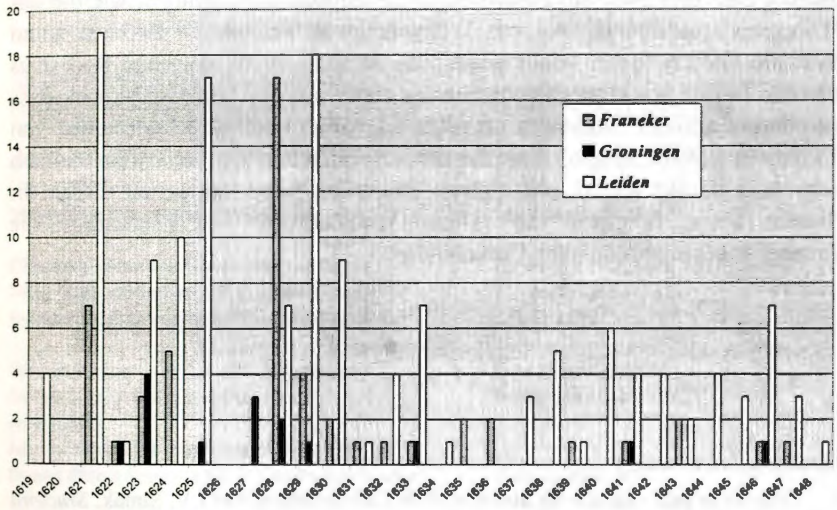

Tafel 1: Immatrikulationen tschechischer Studenten in den Jahren 1619-1648

Dabei war militärische Intervention nicht ausgeschlossen, die angesichts der günstigen Lage der katholischen Sache eine ernsthafte Drohung bedeuten würde. Die weite Entfernung von dem Kriegsgebiet machte es schwer, Kontakte mit der Familie und eine tatsächliche Teilnahme am Krieg zu kombinieren. Diese Sachlage erklärt es, weshalb anfänglich vor allem Söhne hoher Adliger vom Direktorat bei den Universitäten in Leiden und Franeker eingetragen wurden, deren Väter in die Niederlande kamen, um Unterstützung für die böhmische Sache zu erhandeln (**vgl. Tafel 2**).

Eine Rolle hat dabei gewiss auch die Tatsache gespielt, dass die Unterdrückung der Protestanten in Böhmen 1621 faktisch nur gegen den engeren Kreis der Mitglieder des Direktorats gerichtet war. Die Massenexekution von 27 Mitgliedern des Direktorats am 21. Juni 1621 hatte klargemacht, was die Direktoren von Ferdinand zu erwarten hatten. Und die Ironie des Schicksals wollte es, dass die erste Eintragung von böhmischen Studenten zu Franeker genau an diesem Datum stattfand und die drei Brüder Wosterský Kaplíř von Sulewitz mit ihrem Hauslehrer Geschimius von Bösig betraf, deren Vater Kaspar am selben Tag zu Prag enthauptet wurde.

Obschon aus der publizierten Korrespondenz hervorgeht, dass das Studium an ausländischen Universitäten für den adligen Nachwuchs normal war, macht die Abwesenheit adliger Namen in den Disputationen der Universitäten und das häufig sehr junge Alter der Eingeschriebenen deutlich, dass der universitäre Aufenthalt trotzdem mehr als ein Statussymbol galt[8] und zwar auf beiden Seiten: Pompöse Eintragungen wie die des 'Direktors' Radslav Kinský von Wchynic jr. zu Franeker – "nomen suum huic albo nostri inseri voluit generosus ac magnificus dominus Radislaus baro Wchijnitz et Tettau duobus famulis comitatus" – und das Faktum, dass gerade die adligen Studenten oft nicht das pflichtmäßige Mindestalter von 14 Jahren hatten, zeigen, dass die niederländischen Universitäten vielfach sehr stolz darauf waren, unter ihren Studenten hohe Adlige zu haben. In diesem Sinne fungierte das 'album studiosorum' wie heutzutage die Ehrendoktorate bedeutender Universitäten.

---

[8] Trotzdem geht aus der für die deutschen Universitäten von J.V. Šimák, *Studenti z Čech, Moravy a Slezska*, publizierten Gesamtübersicht hervor, dass eben die führenden Mitglieder des Direktorats als Studenten ziemlich systematisch protestantische deutsche Universitäten besucht haben. Man wird also doch ziemlich großen Wert auf eine universitäre Ausbildung gelegt haben.

Name	niederländische Universität
Hochadel	
Gottlob Berka von Dub und Leipa (geflohen)	Franeker 1628
Wenzel Budowetz von Budowa (++1621)	*Sohn* Leiden 1621, *Enkel* Leiden 1633
Wilhelm Kinský von Wchynic (begnadigt)	*Söhne* Leiden 1637
- Neffe Radslav Kinský d.J.	Leiden 1621, 1633, 1640, Franeker 1622
- Neffe Adam Kinský	Franeker 1628
Wilhelm von Lobkowitz d.Ä. (begnadigt)	*Verwandter* Leiden 1619
Paul von Říčan (begnadigt)	Leiden 1621; *Verw.* Leiden 1625, 1646
Wilhelm Wenzel von Ruppa (geflohen)	
- Kusin Wilhelm v. Ruppa (mähr. Direktor)	Leiden 1622, *Söhne* Leiden 1621
Joachim Andreas von Schlick (++1621)	
Johann Albin von Schlick (geflohen)	
Peter von Schwamberg (+1620)	*Bruder* Leiden 1619
Albrecht Johann Smiřický (+1618)	*Verwandter* Leiden 1623
Ritterstand	
Humprecht Černín von Chudenitz d.A. (++1621)	
Prokop Dvořecký von Olbramowitz (++1621)	*Söhne* Leiden 1612, 1629
Christoph Fitzthum von Fitzthum (+1619)	
Ulrich Gersdorff von Gersdorff (+1620)	
Kaspar Kaplíř von Sulewitz (++1621)	*Söhne* Franeker 1621, Leiden 1625 *Enkel* Franeker 1624, *Verwandter* Franeker 1624
Peter Müllner von Mühlhausen (geflohen)	Leiden 1621
Heinrich Otta von Los (++1621)	
Felix Wenzel Pětipeský von Chýsch (begnadigt)	*Sohn* Groningen 1627
Albrecht Pfefferkorn von Otterbach (+1619)	
Friedrich von Weiß (z Bílé) (++1621)	*Verwandter* (?) Leiden 1600
Bürgerstand	
Martin Frühwein von Podolí (+1621, Selbstmord)	
Maximilian Hoschtialek von Jawořitz (++1621)	*Sohn* Leiden 1628
Christoph Kober von Kobersberg (++1621)	*Verwandte* (?) Leiden 1621, 1628
Mag. Valentin Kochan von Prachow (++1621)	*Söhne* (?) Leiden 1629
Johann Orschinowský von Fürstenfeld (geflohen)	Leiden 1628
Wenzel Písecký von Kranichfeld (geflohen)	*Sohn* Franeker 1628
Johann Theodor Sixt von Ottersdorff (begnadigt)	*Verwandter* Leiden 1623
Johann Schultheiß von Felsdorff (++1621)	
Daniel Škřeta Šotnovský von Závořitz (geflohen)	*Söhne* Leiden 1630, *Verwandte* Leiden 1629
Tobias Steffek von Koloděj (++1621)	

Tafel 2: Die böhmischen Directores und Eintragungen ihrer Verwandten an niederländischen Universitäten

Nach Auflösung der deutschen protestantischen Union war die protestantische Partei sehr geschwächt. Nur die Niederlande waren auf dem Festland noch das einzige sichere Gebiet für die Vertriebenen. Diese Tatsache zeigte sich in der Eintragung verschiedener Adliger, die nicht zum inneren Kreise des Direktorats gehörten. Die Eroberung von Heidelberg durch Tilly 1622, der Verlust der pfälzischen kurfürstlichen Würde und die Anerkennung dieser Kurwürde für die katholische bayrische Linie der Wittelsbacher gab den Katholiken eine dermaßen große Übermacht, dass die Rekatholizisierung ganz Deutschlands zur reellen Möglichkeit wurde. Ferdinand II. durchschnitt eigenhändig den Majestätsbrief zum Zeichen von dessen Ungültigkeit und stellte 1624 ein Patent aus, das aufgrund des Augsburger Friedens – 'cuius regio eius religio' – den Einwohnern Böhmens und Mährens jede andere Religion als die katholische verbot. Dies führte dazu, dass der neue niederländische Statthalter Friedrich Heinrich von Oranien im Jahre 1625 die Engländer und die Dänen zu einem militärischen antihabsburgischen Bündnis zu bewegen wusste. Viele tschechische Exulanten gingen infolgedessen nach Norddeutschland, um für die Befreiung ihres Vaterlandes zu kämpfen. Die Jahre 1626-1628 gehören dementsprechend zu den Jahren mit wenig neuen Immatrikulationen.

Die neuen Erfolge der katholischen Seite unter Anführung des Generalissimus Albrecht von Wallenstein einerseits und die massenhafte Teilnahme protestantischer Exulanten an den dänischen Einfällen in Böhmen und Süddeutschland andererseits boten dem Kaiser Anlass, seine antiprotestantische Politik in Böhmen weiter zu verschärfen. Er ordnete deshalb im Patent vom 31. Juli 1627 für allen adligen und bürgerlichen Untertanen an, sich entweder innerhalb von 6 Monaten zum Katholizismus zu bekehren oder das Land nach Verkauf ihrer Güter zu verlassen. Über einhunderttausend Tschechen gingen ins Exil, viele von ihnen in die Niederlande. Die beiden Gipfeljahre der Immatrikulationen in Franeker (1628) und Leiden (1629), wo diesmal auch zahlreiche bürgerliche Theologen registriert wurden, illustrieren diese Tatsache.

Die letzte adlige Eintragung zu Franeker datiert vom 3. Dezember 1629. Seit 1630 war Schweden am Dreißigjährigen Krieg beteiligt und die Chancen der Aufständischen begannen sich endlich zugunsten der Protestanten zu wenden. Die Mehrzahl der böhmischen Adeligen kehrte nach 1629 nach Böhmen zurück oder kämpfte im norddeutschen oder schwedischen Dienst. Einige wenige traten in das niederländische Heer ein bzw. blieben als Bürger in den Niederlanden zurück. Beispiele dieser letzten Gruppe sind Albrecht Heinrich von Slawata, der 1641 in holländischen Dienst ging, 1645 Amalia Gräfin von Brederode heiratete und im Jahre 1651 Kommandant der

holländischen Festung Geertruidenberg wurde,[9] und der ehemalige 'director' Radslav Kinský d.J., der sich nach dem aktiven, wenn auch für Böhmen erfolglosen Militärdienst in Leiden niederließ und dort eine große humanistische Bibliothek aufbaute.[10] Da Deutschland wegen der neuerlichen und jetzt auch erfolgreicheren Kämpfe für die Adligen attraktiver war, bildeten Theologen den Hauptanteil der Franekeren Studenten böhmischer Herkunft nach 1630.[11]

Schließlich war nach fast zwei Jahrzehnten auch dieser Versuch einer Befreiung Böhmens fehlgeschlagen. Der Westfälische Friede (1648) bestätigte den Status quo vom Jahre 1621 und Böhmen blieb habsburgisches Territorium. Anders als in Ungarn, wo eine starke protestantische Minderheit verblieb, wurde Böhmen völlig in eine 'Bohemia sacra' transformiert. Die wenigen Protestanten, die trotzdem übrigblieben, konnten sich fast hundertfünfzig Jahre lang, bis zum Toleranzpatent des Kaisers Joseph II. vom 20. Oktober 1781, als solche nicht öffentlich zeigen, was ein ausländisches Studium an protestantischen Universitäten praktisch ausschloss.[12] Infolgedessen gab es in den Niederlanden nach 1648 keine protestantischen Studenten aus Böhmen mehr.

7 Charakter der böhmischen Studenten

Die böhmischen Studenten können in zwei Gruppen unterteilt werden. Die erste davon ist jene der politischen Verbannten und ihrer Söhne. Diese werden meistens von älteren Intellektuellen begleitet, die formell als Diener oder Lehrer registriert werden. Diese Gruppe macht bis 1629 die Mehrzahl aus. Die zweite besteht dann aus Juristen und Theologen protestantischer Herkunft, die in Böhmen und Mähren ihre Sporen schon verdient hatten. Diese Gruppe ist nach 1629 stärker vertreten. In Leiden und Franeker sind beide Gruppen vertreten, an der Universität in Groningen studierten

---

9 Vgl. W. Engelbrecht, *Flüchtling im fremden Lande*, S. 15-16.

10 Vgl. *Ottov slovník nauk* Bd. XIV, Kol. 241.

11 Unter den nach 1630 immatrikulierten Studenten befinden sich auch einige, die sich als *Lesno Polonus* registrieren. Da nicht deutlich war, ob es sich tatsächlich um Polen, oder um nach Leszno ausgewanderte mährische Brüder handelte, sind diese hier außer Betracht gelassen.

12 Die Wiener Regierung sah eben das Auslandsstudium an kalvinistischen Universitäten als einen der Hauptgründe für den Aufstand an und verbot allen Adligen solches Studium nach 1621, bemühte sich auch darum, noch im Ausland studierende Studenten zurückzuholen und an jesuitischen Universitäten unterzubringen. Vgl. F. Hrubý, 'Ladislav Velen z Žerotín', in: *Český časopis historický* 35 (1929), S. 27-28.

zwischen 1622 und 1646 nur Intellektuelle und ein einziges Mitglied des Ritterstandes. Bemerkenswert ist, dass es in Utrecht keine böhmischen Studenten gab, wenngleich der Winterkönig bei der feierlichen Eröffnung als Ehrengast anwesend war. Die Erklärung ist wohl die, dass die dortige Universität erst im Jahre 1636 geöffnet wurde, im Moment also, wo es in den Niederlanden fast keine böhmischen Exulanten mehr gab.

Eine kleine Gruppe von 14 Tschechen wurde sowohl in Leiden wie auch in Franeker eingetragen, teilweise sogar im selben Jahr.[13] Ein Student war in den Niederlanden schon vor der Schlacht am Weißen Berg und er wählte Franeker das zweite Mal.[14] Im übrigen scheint die Wahl der Studenten zwischen dieser oder jener Universität theologisch bedingt gewesen zu sein: Politisch orientierte Studenten und Lutheraner gingen nach Leiden, Kalvinisten nach Franeker, Mitglieder der Brüdergemeinde dann nach Groningen, sofern sie nicht einigermaßen kalvinistisch orientiert waren (diese gingen öfters nach Franeker und nach 1630 auch nach Leiden). Die Anzahl der Eintragungen zwischen 1621 und 1648 entspricht auch der relativen Stärke dieser kirchlichen Richtungen in den Ländern der böhmischen Krone: Leiden führt mit 150 tschechischen Eintragungen, Franeker folgt mit 50, und Groningen hat nur 15 Eintragungen. Die Anzahl der Franekerer und Groninger Eintragungen ist allerdings einigermaßen unterschätzt, weil dort – anders als in Leiden – 'Studenten', die jünger als 14 Jahre waren, nicht eingetragen werden konnten.[15] Auch Diener wurden in Franeker und Groningen nicht eingetragen, sofern sie nicht wirklich studierten, was nur bei den Hauslehrern der Fall war. Solche Eintragungen betreffen in Leiden etwa ein Viertel aller Registrationen. Doch auch nach Subtraktion dieser nicht-

---

13 Dies betrifft die Adligen Bernard Weikhard Sedlnitzký (Leiden und Franeker 1621 mit einem Abstand von 2 Monaten), Albrecht von Slawata (Leiden 1623, Franeker 1628), Radslav Kinský d.J. (Leiden 1621, 1633 und 1640, Franeker 1622), die Söhne Kaplíř von Sulewitz (teils zusammen mit Samuel Martinius, Franeker 1621, Leiden 1625) und die Theologen Matthaeus Americus (Franeker 1624, Leiden 1625), Johannes Decanus (Franeker 1629, Leiden 1633), Johannes Litomil (Franeker 1628, Leiden 1623 (?), 1630), Samuel Martinius (Leiden und Franeker 1624, mit dreimonatigem Abstand; dann 1625 wieder in Leiden), Simon Regius (Franeker 1632, Leiden 1633), Johannes Laetus (Franeker 1635, Leiden 1636 und 1639), dessen Bruder Georgius Laetus (Franeker 1635, Leiden 1632 und 1634), und Johannes Crispinus (Leiden 1643, Franeker 1644).

14 Stefan Střela von Rokitz (1612 in Leiden, 1628 in Franeker).

15 Ein gutes Beispiel hierfür ist der Theologe Samuel Martinius, der am 16. Juni 1624 mit seinem achtjährigen Sohn Adam in Leiden eingetragen wurde und der sich im selben Jahr, am 31. August auch in Franeker, diesmal aber ohne Sohn, registrieren ließ. Trotzdem ist es wahrscheinlich, dass dieser ihn auch in Franeker begleitete.

studierenden Studenten führt Leiden deutlich mit etwa 110 tschechischen Eintragungen.[16]

Die Immatrikulationen sind leicht feststellbare Angaben. Sie sind allerdings zum Teil auch irreführend, weil sie nichts aussagen über Dauer und Effekt des Studiums. In diesem Zusammenhang sei bemerkt, dass kein einziger Tscheche, weder in Franeker noch in Groningen oder Leiden, promoviert hat. Diese Tatsache ist durch die Struktur der beiden Studentengruppen bedingt: Die Adligen waren an einer Promotion nicht interessiert, ihnen ging es um praktische Ausbildung und um sinnvolle Zeitnutzung, während die zweite Gruppe in der Mehrheit Personen aufweist, die in ihrer Heimat schon längst promoviert hatten und die hohen Kosten einer Promotion ohnehin nicht hätten tragen können.

Die zweite Gruppe, jene der Theologen, hat ihre Spuren auch in anderen universitären Quellen hinterlassen, und zwar in den Disputationen. Von den 18 in Franeker registrierten böhmischen und mährischen Theologen haben wenigstens 11 Personen dort einen Disput abgehalten. Aus den Titeln geht hervor, dass die Person des polnischen Theologen Johannes Maccovius (1588-1644) bei der Wahl für Franeker eine zentrale Rolle spielte. Er war 1615 als Vertriebener in die Niederlande gekommen und wurde in den Jahren 1617-1618 Rektor der Franeker Universität. In dieser Funktion war er mit seinem älteren Kollegen und vormaligen Lehrer Sibrandt Lubbertus (1555-1625) in Konflikt über die absolute Prädestination geraten, und zwar über die Frage, wann sie genau bestimmt worden war. Obwohl er bis 1633 nur als Lehrer in Franeker tätig war und stets mit Rektoren aus dem Lager seines Gegners zu tun hatte, übte er laut Klagen seiner Gegner großen Einfluss auf die Studenten aus. Fünf von den elf Tschechen, von denen Franeker Dispute registriert sind, hielten diese unter seiner Betreuung.[17] Nur einer von ihnen, der lutherische Theologe Samuel Martinius (1539-1639), disputierte unter dessen Gegner William Ames. Von einem einzigen Tschechen, dem Juristen Adam Písecký von Kranichfeld, ist bekannt, dass er 1628 beim Juristen Justus Reifenberg studierte.

Die Daten der Disputationen sagen aus, dass die Theologen manchmal mehrere Jahre in Franeker verbrachten. Dabei wurde manches Disput vor der offiziellen Eintragung im 'album studiosorum' abgehalten. Dies be-

---

[16] Aus J.A.H. Bots und W.Th.M. Frijhoff, *De studentenpopulatie van de Franeker academie*, S. 57-58 mit Tafel 1 geht hervor, dass Leiden stets etwa viermal mehr Studenten hatte als Franeker. Damit wäre die Anzahl der tschechischen Eintragungen in Franeker relativ hoch. Der Aufsatz bestätigt auch, daß in Franeker nur etwa in zehn Fällen Nichtstudenten registriert wurden.

[17] Johannes Maconius (1625,1626), Jacob Hartmann (1628, 1631), Johannes Justinus (1628, 1631, 1636), Simeon Aquila (1636), Johannes Laetus (1636, 1637).

deutet, dass die offizielle Eintragung nicht immer gleichzeitig mit der faktischen Anwesenheit in Franeker stattfand. Dies wird im allgemeinen einen finanziellen Grund gehabt haben, weil die Emigranten öfter mittellos in die Niederlande kamen, die Eintragung aber Geld kostete. Die Führung der Brüderunität, die nach 1622 im polnischen Leszno ihre Zentrale hatte, richtete übrigens im Jahre 1628 an die niederländischen Generalstaaten eine Bitte, dass sie sich um die tschechischen Theologiestudenten kümmern möchten. Die niederländischen Provinzialsynoden entschlossen sich tatsächlich in den Jahren 1628-1629 an tschechische Theologiestudenten kalvinistischer Denomination Stipendien zu vergeben.[18] Dies ist vor allem bei den Groningener Eintragungen gut zu sehen, weil dort mehrmals "gratis quia exul" vermerkt steht.

Böhmische Studenten in Franeker traten häufiger als ihre Kollegen in Leiden nach ihrem Studium in dänischen oder schwedischen Dienst. Der Grund hierfür ist wahrscheinlich darin zu suchen, dass es in Leiden dank der Nähe des winterkönigichen Hofes wesentlich bessere Möglichkeiten gab, in die niederländische Gesellschaft integriert zu werden. Zudem waren die Kalvinisten eher geneigt, die Waffen für die Befreiung des Vaterlandes abermals zu erheben, und es gab in Franeker über nordische Mitstudenten, die eben in diesen Jahren in Franeker relativ stark vertreten waren, bessere Kontaktmöglichkeiten zu Skandinavien. Eine merkwürdige Illustration dieser Kontakte ist der schwedische Jurist Lars Gunnarson Banck, der in den Jahren 1647-1662 für 'jurisprudentia' angestellt war und daneben auch Stunden 'böhmische Sprache' erteilte.[19]

8 Schlussfolgerung

Für die böhmischen und mährischen Exulanten waren die Niederlande nach der Schlacht am Weißen Berg hauptsächlich ein vorübergehender Zufluchtsort. Einerseits war das Land einer der sehr wenigen Orte in Europa, wo sie willkommen waren und in Frieden leben konnten, andererseits bedeutete es

---

[18] Vgl. O. Odložilík, 'Bratří na Slovensku', in: *Časopis matice moravské* 55 (1931), S. 336 mit Anm. 2.

[19] Diese Merkwürdigkeit wird erwähnt bei E. Wrangel, *De betrekkingen tussen Zweden en de Nederlanden op het gebied van letteren en wetenschap*, Leiden 1901, S. 108. Ob es viele Tschechischstudenten gegeben hat, ist zweifelhaft. Aus der Erwähnung des einzigen tschechischen Gedichtes in F. Postma und J. Sluis, *Auditorium*, S. 521 (Nr. M/1647.2), eben in einer Festschrift für Banck geht allerdings hervor, dass er wahrscheinlich das Tschechische zumindest passiv beherschte. Der Schreiber des Gedichts, der mährische Theologe Johannes Crispinus, schrieb sonst lateinisch.

doch eine unfreiwillige Verbannung. Die Eintragungen an den niederländischen Universitäten spiegeln diese Tatsache getreu wider: Bis Mitte 1621, als es deutlich wird, dass der niederländische Aufenthalt länger dauern könnte, gibt es kaum Eintragungen von Tschechen; sobald die Unterdrückung der führenden protestantischen Adelsschicht in Böhmen schärfer wird und deutlich ist, dass es keine Chance auf Versöhnung mit dem Kaiser gibt, fingen die Adligen an, ernsthaft an einen dauerhaften Aufenthalt zu denken - die Anzahl der Eintragungen nimmt auf einmal zu; sobald (1626) Dänemark mit Sachsen und später (1630) Schweden in den Dreißigjährigen Krieg einsteigen und die Chancen auf eine Wiedereroberung der Heimat wesentlich ansteigen, verlassen vor allem die Adligen die Niederlande, weil sie den Kampf zu Hause als nützlicher betrachten als das Studium in den Niederlanden; deshalb sinkt nach beiden Jahren die Zahl der Eintragungen wesentlich. Nach 1629 werden fast ausschließlich Theologen eingetragen, da die Niederlande als fernes Land, sich nicht aktiv am Kampf gegen die österreichischen Habsburger beteiligten, und so für die adligen Tschechen nicht länger attraktiv ist. Die Theologen hatten umgekehrt ihre Zufluchtstätte in Polen verloren. Auch die Möglichkeiten in Oberungarn wurden immer eingeschränkter. Da es in den Niederlanden inzwischen auch Stipendien gab und die Anzahl ausländischer Theologiestudenten vor allem in Franeker und Leiden ohnehin stark anstieg, wurden die Niederlande für diese Gruppe eher attraktiver. Nach 1648 konnten von den Tschechen allerdings nur noch Theologiestudenten der Brüderunität, die schon im Ausland (Polen, Oberungarn, Siebenbürgen, Sachsen) verblieben, in die Niederlande kommen, und ungefähr nach 1670 gibt es in den Niederlanden keine Tschechen mehr, weil diese letzte Exilgruppe entweder ausgestorben oder vollkommen assimiliert ist.

Die Tschechen stellen zwei Gruppen dar. Kalvinisten geben häufiger gerade Franeker den Vorzug, während die Evangelischen sich in Leiden registrieren lassen. In Groningen gibt es vor allem Mitglieder der Brüdergemeinde. Die Anziehungskraft Franekers auf die Kalvinisten ist wahrscheinlich teilweise bestimmt gewesen durch die Person des Maccovius, bei dem viele Theologen studierten. Für die adligen Studenten waren die besseren Kontakte mit Schweden wichtig, da diese die besten Chancen auf die Befreiung Tschechiens darboten. Im allgemeinen lässt sich sagen, dass die Kalvinisten weniger geneigt waren, sich vor dem Kaiser zu verbeugen und länger weiterkämpften, auch wo die Sachlage fast aussichtslos war. Die Bedeutung Franekers lag also in der strengeren theologischen Orientierung und in den größeren Möglichkeiten, Kontakte zum aktiven Weiterkampf anzuknüpfen.

Die Gruppe der Tschechen in Leiden ist nominal größer (150 Personen) als in Franeker (50). Man muss aber in Leiden die Eintragungen von Kin-

dern und Dienern abziehen, und so hat die Gruppe in Franeker relativ größere Bedeutung, wenn man den Umstand mit berücksichtigt, dass es in Leiden sicher viermal mehr Studenten gab als in Franeker.

Appendix: Tschechische Immatrikulationen an der Franekerer Universität 1621-1648

Nr.[20] Name[21] (registriert am Tag)
Identifizierung

1882 *Albertus Wostersky Kaplyrz de Sulewicz, eques Bohemus* (21. Juni 1621)
Albrecht Wosterský Kaplíř von Sulewitz (1604-ca. 1680).
Sohn des Direktors Kaspar Kaplíř ze Sulevic. Floh mit seinen Brüdern über Frankfurt/Oder nach Rostock und dann nach Friesland. Er wurde am 10. Oktober 1625 zusammen mit seinen Brüdern in Leiden immatrikuliert und ging später nach Sachsen.

1883 *Johannes Bohuslavius Wostersky Kaplyrz de Sulewicz, eques Bohemus* (21. Juni 1621)
Johann Gottlob Wostersky Kaplíř von Sulewitz (1604-ca. 1680).
Zwillingsbruder des vorigen, wurde ebenfalls am 10. Oktober 1625 in Leiden immatrikuliert.

1884 *Sigismundus Wostersky Kaplyrz de Zulewicz, eques Bohemus* (21. Juni 1621)
Sigmund Wostersky Kaplíř von Sulewitz (1605-1686).
Bruder der beiden vorigen, wurde mit ihnen am 10. Oktober 1625 in Leiden immatrikuliert.

1885 *Paulus Geschimius a Bezdiezy, nobilis Bohemi, praeceptor* (21. Juni 1621)
Paul Geschim von Bösig (ca. 1560-nach 1632).
Nachkomme eines Bürgergeschlechts aus der Prager Neustadt und Sohn des Humanisten Jan Geschim (ca. 1550-1619). Nach seinem Studium an vielen Universitäten (1605-1610) war er 1617-1619 in der Neustadter Kanzlei tätig, wurde unter dem Winterkönig Appellationsrat. 1618-1620 als Gesandter des Winterkönigs in Mähren, Siebenbürgen und Schlesien. Nach der Schlacht am Weißen Berg ging er mit den ihm anvertrauten 3 Söhnen des Direktors Kaspar Kaplíř über Frankfurt/Oder nach Rostock, wo sie im Mai 1621 registriert wurden. Von dort aus begab er sich in die Niederlande, wo er bis 1624 mit den Burschen Kaplíř von Sulewitz zusammenblieb. Er gab 1621 eine lateinische Apologie des Aufstands heraus, edierte

---

[20] Die Numerierung entspricht der von S. Fockema Andreae und Th.J. Meijer, *Album studiosorum Franekerensis*.

[21] Registration laut S. Fockema Andreae und Th.J. Meijer, *Album studiosorum Franekerensis*, anhand des Originalalbums im RA Fryslân, Arch. Univ. Franeker Nr. 104, kontrolliert. Bei der Kontrolle wurden einige Lesefehler verbessert.

u.a. die Dalimiler Chroniken (1620) und die Konstitutionen des Kaisers Karl IV. (1617). Sein weiteres Schicksal nach 1632 ist unbekannt.

1886 *Johannes Dworziak Smrkowski, Bohemus, famulus* (21. Juni 1621)
Jan Dvořák Smrkovský
Diener, wurde in Rostock mit den Brüdern Wosterský Kaplíř immatrikuliert, wird aber in Leiden nicht erwähnt, weiter unbekannt.

1890 *Bernhardus Weickardus Sedelnizski dominus de Choltitz* (23. Juli 1621)
Bernhard Weikhard Sedlnitzký von Choltitz (1606-nach 1621).
Er wurde am 20. August 1621 in Leiden immatrikuliert als Baro Moravus mit der Altersangabe 15 Jahre. Er war ein entfernter Verwandter des Peter Sedlnitzký von Choltitz (1549-1610), der 1577 in niederländischen Dienst ging und 1602 Kommandant der Festung Grave wurde. Dieser Sedlnitzký wurde Stammvater des Geschlechts Sedlnitzky-Perponcher. Bernhard gehörte vermutlich dem ausgestorbenen protestantischen Zweig des Geschlechts in Mähren an, dessen Haupt Albrecht Sedlnitzký (vor 1597-1628) war.

1899 *Georgius Sebastianus Kaplyrz de Sulewicz, Bohemus, math.*(27. September 1621)
Georg Sebastian Kaplíř von Sulewitz (Daten unbekannt).
Vierter Sohn von Kaspar Kaplíř, ging später gleichfalls nach Sachsen.

1917 *Nomen suum huic albo nostro inseri voluit generosus ac magnificus dominus Radislaus baro Wchijnitz et Tettau duobus famulis comitatus* (19. Januar 1622)
Radislaw d.J. Kinský von Wchynitz und Tettau (1582-1660)
Sohn von Johann Kinský (+1590), der als Defensor einer der wichtigsten Gegner des Kaisers Rudolf II. war. Er studierte 1596-1599 mit seinem Bruder Ulrich in Görlitz, 1600 in Altdorf, wo er vom 1. Juli 1600 bis zum 30. Juni 1601 Rektor der Schule war. 1604 war er in Straßburg. Er kämpfte als Führer der Utraquisten und Direktor in der Schlacht am Weißen Berg, wo er schwer verletzt wurde. Er traf mit dem Winterkönig in den Niederlanden ein und ließ sich am 28. Mai 1621 mit seinen drei Dienern an der Leidener Universität eintragen. Bei der Erneuerung des Krieges zwischen den Niederlanden und Spanien trat er in das niederländische Heer ein und beteiligte sich aktiv an der brabantischen Front. In den dreißiger Jahren entschied er sich für das Leben eines Gelehrten in Leiden und gründete eine beträchtliche humanistische Bibliothek. Außerdem unterstützte er aus eigenen Mitteln regelmäßig tschechische Theologiestudenten aus der Brüderunität, die in Leiden studierten. Er ließ sich selbst noch zwei-

mal (28. August 1633 und 3. April 1640) an der Leidener Universität immatrikulieren, am 13. April 1650 sogar in Harderwijk und starb am 26. Juni 1660 im hohen Alter zu Leiden. Er hinterließ der Brüderunität per Testament 1000 Goldgulden.

2040 *Samuel Alectorius, Batelovensis Boemus, mathematicae et medicinae* (16. Juli 1623)

Samuel Alectorius (ca. 1598-vor 1637)

Herkünftig aus dem mährischen Battelau (Batelov) in der Nähe von Iglau (Jihlava). Er ging 1612-1614 in Kuttenberg (Kutná Hora) zur Schule, studierte 1614-1617 in Prag, wo er seinen Magistertitel bekam, wurde dann Rektor der Schule in Chrudim, 1619-1622 Verwalter der Schule in Kuttenberg, von wo er zusammen mit Paulus Straphinus (*siehe Nr.2042*) in die Niederlande ins Exil ging. Immatrikulation am 10. Juli 1623 in Groningen, nach dem kurzen Franeker Aufenthalt am 3. November in Wittenberg. Von dort aus ging er 1624 nach Leipzig, 1626 nach Altdorf und starb vor 1637 in Sachsen. Er gab verschiedene kleinere humanistische Gedichte heraus und war als Arzt tätig.

2041 *Johannes Makovinus, Mithenus Boemus, iurisprud.* (16. Juli 1623)

Johann Maconius (ca. 1585-nach 1643)

Er stammte aus dem böhmischen Mauthstadt (Mýto u Rokycan), wurde 1616 Verwalter der Schule in Rokycan, 1617 dann Verwalter der Schule bei St. Nikolaus in der Prager Altstadt und holte 1619 seinen Magistergrad der Medizin. 1620 wurde er Rektor der evangelischen Schule in Trebitsch (Třebíč) und beteiligte sich in dieser Funktion als Dichter an dem neuen Kanzional der mährischen evangelischen Kirche. Nach dem Weißen Berg ging er ins Exil und schrieb sich am 10. Juli 1623 zusammen mit Alectorius (*siehe Nr. 2040*) in Groningen ein, war dann mehrere Jahre in Franeker, obschon diese von häufigen Fahrten nach Deutschland und Dänemark unterbrochen wurden. Zusammen mit Samuel Martinius (*siehe Nr. 2148*) widmete er 1625 den ungarischen Mitstudenten in Franeker eine Schrift. Er disputierte 1626 zur Prädestination unter Maccovius und schrieb ein Gedicht in der Ausgabe einer anderen Disputation, gleichfalls bei Maccovius (1625). 1626 ging er nach Basel, wo er bis 1634 lebte. Im J. 1643 schrieb er sich als s. theol. prof. im album amicorum des Johann Grynaeus in Franeker ein.

2042 *Paulus Straffinus, Neo-Camenus Moravicus, phys. et philos. reliq.* (16. Juli 1623)

Paulus Straphinus (+1623)

Herkunft aus dem damals mährischen Neu-Steindorf (Kamenec u Poličky), Schüler des Samuel Alectorius (*siehe Nr. 2040*), mit dem er

1622 ins Exil ging. Er starb im November 1623 zu Wittenberg. Alectorius hielt über ihn die Leichenansprache für.

2121 *Johan Christoffel van Berge, Moravus, ridder et Heer auff Bahushitz ende Heroldits* (19. Juni 1624)

Hans Christoph Berger von Berg auf Bauschitz u. Heraltitz (ca. 1580-kurz nach 1624)

Er war unter dem Winterkönig Verwalter der beschlagnahmten mährischen Dietrichsteiner Güter und floh im Juni 1621 mit viel Geld nach Deutschland. Sein Sohn Johann Dietrich wurde 1621 in Bremen an der dortigen Schule als 'Stadensis' eingetragen, was bedeutet, dass sich die Familie vermutlich in Stade niedergelassen hat. Im März 1624 wurde Hans Christoph in der reformierten Kirche in Hamburg registriert und kurz danach muss er nach Friesland gekommen sein.

2122 *Matthaeus Americus, Moravus, theolog. studios.* (19. Juni 1624)

Matthaeus Americus

Dieser Theologe wurde erst später, nämlich am 8. Mai 1625, in Leiden als Pädagoge der drei Knaben 'Van den Bergh' eingetragen, möglicherweise den Söhnen des wohl Anfang des Jahres 1625 verstorbenen Hans Christoph Berger. Weitere Angaben unbekannt.

2148 *magister Samuel Martinius, pastor quondam Prago-Bohemus* (31. August 1624)

Mag. Samuel Martinius von Draschow (1593-1639)

Herkunft aus Hořowitz (Hořovice), 1605-1612 in der Schule zu Saaz (Žatec) und Laun (Louny), Studium zu Prag, wo er 1614 sein Magisterdiplom bekam und Kaplan bei der St. Nikolaus wurde. Dann Pfarrer in Littna (Liteň) und in den Jahren 1617-1619 als Prediger in der Prager Altstadt tätig. Er war erbitterter Gegner der Brüdergemeinde und einer der führenden lutherischen Theologen Böhmens. Als Assessor des Konsistoriums verfasste er 1619 die sogenannte böhmische Konfession. 1621 musste er aus Prag fliehen, ging 1622 nach Altenberg und wurde April 1622 in Wittenberg eingetragen. Wegen seinen mangelhaften Deutschkenntnissen ließ er sich als Mediziner einschreiben. Nach weiteren deutschen Aufenthalten ging er 1624 in die Niederlande und immatrikulierte sich am 16. Juni 1624 zusammen mit seinem 8-jährigen Sohn Adam in Leiden. Er übernahm dann das Lehreramt für die Söhne Kaplíř von Sulewitz von Paul Geschimius (*siehe Nr. 1885*).

1625 schrieb er ein Gedicht auf den Siebenbürger Kalvinisten Peter Tornator Kapornai bei dessen anti-unitarischer Disputation unter dem englischen Theologen William Ames. Im selben Jahr schrieb er zusammen mit Maconius (*siehe Nr. 2041*) einen Beitrag über die

ungarischen Mitstudenten in Franeker und eine kurze Geschichte der böhmischen Reformation *Lacrumae Bohemicae*. Er bekam wohl dank Ames 1626 einen Adelsbrief in London und war 1624-1628 Pädagoge der jungen Herren Kaplíř. Im J. 1627 ging er nach Dänemark, dann nach Meißen, wo er 1628 als erster Geistlicher der böhmischen Exulanten tätig war. 1631 war er während der sächsischen Besetzung wieder als Prediger in Prag, musste dann erneut fliehen und starb am 7. Februar 1639 zu Pirna in Sachsen. Er publizierte im Exil verschiedene theologische Werke und ein Gesangbüchlein (1629).

2150 *Paulus Wostersky Cappelyz van Sullewitz, Bohemus* (9. September 1624)

Paul Wosterský Kaplíř von Sulewitz (+ nach 1631)

General-Quartiermeister der ständischen Truppen, Diplomat im Dienst des Winterkönigs. Er ging mit seinen jungen Verwandten zum Weißen Berg und mit Paul Geschimius nach Rostock und vertraute dem letzteren die Betreuung der Burschen an. Selber kämpfte er weiter aktiv gegen die Habsburger, ging nach 1624 mit Matthias Thurn in venezianischen Dienst und kämpfte schließlich nach 1631 im schwedischen Dienst.

2171 *Casparus Cappelier, bonarum litterarum studiosus* (15. November 1624)

Kaspar Zdenko Kaplíř von Sulewitz (1611-1681)

Enkel des Direktors Kaspar Kaplíř. Er kehrte später nach Böhmen zurück, konvertierte und machte Karriere als Soldat im kaiserlichen Heer. Zum Dank für seine Verteidigung Wiens gegen die Türken wurde er 1676 in den Reichsgrafenstand erhoben.

2454 *Andreas Habberweschl ab Hoberenfeldt, Bohemus* (27. April 1628)

Dr. Andreas Haberweschl von Habernfeld (ca. 1595-ca. 1645)

Ursprünglich Mediziner, wurde im Exil einer der wichtigsten Historiker der Emigranten. Er schrieb in Leiden die erste in Druck herausgegebene (1645) Geschichte des Aufstandes *Bellum bohemicum recensente Andrea de Habernfeld ab anno MDCXVII*. Daneben gab er auch eine Apologie des Aufstandes heraus.

2455 *Joannes Lithomyl, Bohemus, theol.* (1. Mai 1628)

Jan Litomil (ca. 1593-nach 1632)

Herkunft aus Leitomischl (Litomyšl). Studierte als Mitglied der Brüderunität an führenden protestantischen Universitäten in Herborn (1611, zusammen mit Comenius), Marburg (1612) und Genf (1618). 1628 ging er als praeceptor des Albrecht Heinrich von Slawata (*siehe Nr. 2499*) nach Franeker. 1630 begab er sich zusammen mit Daniel Vetter (1592-1669) nach Leiden, wo er als Lehrer des Adam

Jaroslaw von Bubna immatrikuliert wurde. Vermutlich war er auch zuvor, im Jahre 1623, schon in Leiden. Im selben Jahr gab er in Leiden zusammen mit Vetter eine tschechische Psalmenübersetzung und einen Katechismus heraus. Nachdem Vetter 1632 nach Leszno gegangen war, blieb er angeblich in Leiden. Es ist nicht ausgeschlossen, dass er 1633 wiederholt in Franeker war.[22]

2456 *Venseslaus Boianovski, Bohemus, theol.* (1. Mai 1628)
Wenzel Bojanowský
Bürger der Prager Altstadt. Er machte sich in den Augen der Katholiken der Kollaboration schuldig, weil er am 30. Juni 1620 ein verlassenes jesuitisches Haus kaufte (wo jetzt das Klementinum steht).

2477 *Nobilissimus et generosus dominus Godlobius de Berka, liber baro de Data et Lippa, regni Bohemiae olim supremus burgravius* (28. Mai 1628)
Gottlob von Berka, Freiherr von Dub und Leipa (ca. 1590-1628)
Mitglied des protestantischen Zweiges dieses mächtigen Geschlechts, studierte in Herborn (1606) und Straßburg (1607). Er war einer der einflussreichsten Mitglieder des böhmischen Direktorats, Hauptbefürworter der Wahl Friedrichs V. zum böhmischen König und wurde unter dem Winterkonig zum höchsten Burggrafen des Königreichs ernannt. Er starb kurz nach seiner Eintragung in Armut zu Franeker. Seine Witwe, die einstige Gevatterin von Ruprecht von der Pfalz (1619-1682), dem Sohn des Winterkönigs, lebte nach seinem Tod mit Unterstützung der friesischen Stände weiter zu Franeker. Der Sohn Alea bekam 1624 von Wallenstein einen Teil seines Erbgutes gegen Bezahlung wieder zurück, die übrigen Güter besetzte er während des schwedischen Einmarsches. Trotzdem ließ der Kaiser ihm 1636 einen Teil seiner Güter. Diese fielen nach seinem Tod 1640 wieder dem Reich zu.

2478 *Adamus Piszetschki a Kranifeld, Pragensis Bohemus* (30. Mai 1628)
Adam Písecký von Kranichfeld (ca. 1600-1686)
Sohn des Direktors für den bürgerlichen Stand Wenzel Písecký v. Kranichfeld aus der Prager Neustadt, der nach der Schlacht am Weißen Berg mit dem Winterkönig in die Niederlande floh. Adam

---

[22] G. de Rieu, *Album studiosorum*, hat am 29. September 1623 die Immatrikulation eines *Johannes Eitemil, Bohemus, Theol.* (ohne Altersangabe) notiert. Dies ist wohl ein Lesefehler für *Litomil*. Sonst wurde er in Leiden als *Johannes Lithomier, Bohemus, 37, Theol.* registriert. Es ist möglich, dass er identisch ist mit dem im J. 1633 registrierten *Johannes Litomirzsky*, für den keine Nationalität angegeben ist (vgl. *Nr. 2988*).

ging später nach Sachsen, studierte in Frankfurt/Oder, kämpfte nachher mit den sächsischen und schwedischen Truppen in Böhmen und starb schließlich 1686 in Sachsen. In Franeker war er Student beim Juristen Justus Reiffenberg.

2499 *Adalbertus Henricus Slawata, liber baro de Chlum et Kossumberg* (8. September 1628)

Albrecht Heinrich von Slawata, Freiherr von Chlum und Koschumberg (ca. 1615-1661)

Er ging als kleines Kind mit seinem Onkel, dem Befehlshaber Michael Slawata, seiner Mutter Margaretha Salomena Smiřický und deren schwachsinnigem Bruder Heinrich Georg Smiřický nach der Konfiskation von 1621 ins Exil, zuerst nach Schlesien, dann nach Dänemark. Er wurde 1623 als Sechsjähriger in Leiden immatrikuliert. Nach dem Franeker Studium im niederländischen Heeresdienst, zusammen mit seinem Onkel Joachim d.J. Slawata, der seit 1629 Kommandant der Kürassiererfahne Nr. 14 war, in welcher Funktion ihm Albrecht 1641 nachfolgt. Seit 1640 wohnhaft zu Geertruidenberg, heiratet 1645 Amalia Margaretha Gräfin van Brederode (1626-1663 oder 1665) und wird dank ihrer Beziehungen zu Johann de Witt 1651 zum Kommandanten der Festung Geertruidenberg ernannt, welche Funktion er bis kurz vor seinem Tode im Oktober 1661 innehatte.

2500 *Henricus Huge, praedicti generosi domini baronis ephorus* (8. September 1628)

Henricus Huge

Lehrer des Albrecht von Slawata, weitere Daten unbekannt.

2501 *Joannes Reinardi, Germanus, praedicti domini baronis famulus* (8. September 1628)

Johann Reinhard

Diener des Albrecht von Slawata, weitere Daten unbekannt.

2502 *Johannes Georgius de Ouspitz, Bohemus, praedicti domini baronis famulus* (8. Sept. 1628)

Johann Georg

Diener des Albrecht von Slawata, herkünftig aus Auspitz (Hustopeče). Weiteres unbekannt.

2503 *Johannes Leutomericensis, Bohemus, praedicti domini baronis famulus* (8. September 1628)

Johann N.

Diener des Albrecht von Slawata, herkünftig aus Leitmeritz (Litoměřice). Weiteres unbekannt.

2513 *Johannes Orschinowski a Fyrschtenfeld, Bohemus* (12. November 1628)

Johann Orschinowský von Fürstenfeld (1585-nach 1632)
Geboren in Prag, trug schon als Schüler ganze lateinische Reden auswendig vor. 1602-1610 wiederholtes Auslandsstudium. Nach seiner Rückkehr 1610 Sekretär der böhmischen königlichen Kanzlei. Er gehörte zu denjenigen, die die Wahl des Winterkönigs juristisch regelten; zum Dank wurde er in den Ritterstand und als einer der bürgerlichen *directores* ins Direktorat aufgenommen. Er ging unmittelbar nach der Schlacht am Weißen Berg zusammen mit seiner Gattin Susanna von Kroschwitz und seinem Sohn ins Exil und begleitete den Winterkönig nach Holland. Er wollte 1628 in die Dienste des Brandenburger Kurfürsten gehen, was ihm aber nicht gelang. Nachher ließ er sich bei der Franeker Universität eintragen. Er lebte noch bis 1632 in den Niederlanden.

2514 *Cyprianus Hoschtialek de Jaworcicz, bonorum lit. stud.* (12. November 1628)
Cyprian Hoschtialek von Jaworzitz (ca. 1610-nach 1632)
Sohn des exekutierten Direktors Maximilian, der schon 1617 gegen die Wahl Ferdinands II. zum König war und deshalb sein Bürgermeisteramt von Saaz (Žatec) verlor. Seine Mutter bekam 1627 ihre eigene Mitgift zurück, ging dann 1628 mit den Söhnen Cyprian und Maximilian d.J. in die Niederlande ins Exil, wo sie vor 1632 starb. Cyprian kehrte 1632 mit seinem Bruder im sächsischen Heer nach Böhmen zurück und besetzte die Familiengüter in Saaz (Žatec) wieder, um sie kurz danach wieder zu verlieren.

2521 *Adamus de Chenitz, liber baro de Tettau, Bohemus* (27. November 1628)
Adam Kinský, Freiherr von Wchynitz und Tettau
Wahrscheinlich ein Neffe des Radislaw (vgl. Nr. 1917). Weiteres unbekannt.

2522 *Bohuslavus, liber baro de Hodiegowa, Bohemus* (27. November 1628)
Bohuslaw Hodiegowský, Freiherr von Hodiegow (ca. 1600-1634)
Er wurde 1611 als Student in Straßburg registriert und zwar 'iniuratus propter aetatem', was bedeutet, dass er noch keine 14 Jahre alt war. 1610 Studium zu Marburg. Wegen seinem Anteil an dem Aufstand verlor er 1622 alle Güter und ging ins Exil. Um 1630 trat er in sächsischen Dienst und starb 1634 in Sachsen als letzter seines Geschlechts.

2523 *Stephanus Strzela de Rokytz, eques Bohemus* (27. November 1628)
Stephan Střela von Rokytz (1599-nach 1628)
Sohn des Burghart Střela v. R., der sich an dem Aufstand beteiligte, später aber begnadigt wurde. Er studierte 1610 in Marburg.

2524 *Bohuslavus de Hrebezitz, eques Bohemus* (27. November 1628)
Bohuslaw Hrobčický von Hrobčitz (+1630)
Er kämpfte 1630 im schwedischen Heer gegen die Katholiken und starb im selben Jahr im sächsischen Pirna.

2525 *Rathibor Sekerka Setzitz, eques Bohemus* (27. November 1628)
Rathibor Sekerka von Sedzitz (+1636)
Er kämpfte mit seinen Onkel und Vetters auf der protestantischen Seite, ging ins Exil und nahm um 1630 im schwedischen Dienst wieder die Waffen auf. Im Jahre 1636 fiel er bei Wittstock.

2577 *Johannes Suatosius, Bohemus, theol.* (28. August 1629)
Johannes Suatosius
Weitere Angaben fehlen.

2594 *Johannes Decanus, Bohemus, phil.* (27. Oktober 1629)
Johannes Decanus (1600-nach 1639)
Ließ sich 1633 als Mediker in Leiden registrieren. Weitere Angaben unbekannt.

2600 *Johannes Justinus, Trebic. Moravus, theol.* (11. November 1629)
Johannes Justinus (ca. +1670)
Herkunft aus dem mährischen Trebitsch (Třebíč) und Sohn des Theologen Laurentius Justinus, der 1616-1626 Verwalter der dortigen Brüdergemeinde war und aus der Slowakei stammte, wohin er 1628 als Exulant zurückkehrte. Laurentius wurde dort 1632 in Puchó (Púchov) zum Senior der Brüdergemeinde in Oberungarn (Slowakei) gewählt, ein Amt, das er bis zum Tode 1648 bekleidete. Johann Justinus wurde 1629 mit Unterstützung der Brüderunität zum Studium nach Franeker geschickt und lebte dort wohl von der Unterstützung der friesischen Staaten. Von ihm sind aus Franeker zwei Dispute (1628, 1631) und zwei Thesen (beide 1636) bekannt, alle unter Maccovius. Nach dem Studium ging er 1640 nach Polen, wo er Verwalter verschiedener Brüdergemeinden war und am 23. November 1670, nur wenige Tage nach dem Tod des Comenius in Parcice starb.

2609 *Daniel Ssuick Licconos, Bohemus* (3. Dezember 1629)
Daniel Schwick, Edler von Lukonos (um 1595-nach 1634)
Stammt aus einer Humanistenfamilie aus der Prager Neustadt, wo er 1607-1611 die Schulen bei der St. Heinrichskirche und St. Stefanskirche besuchte und bei der Akademie studierte. Er studierte 1611 auf Empfehlung des Prager Dekans Nikolaus Troilus in Straßburg, Herborn und Heidelberg, 1612 in Marburg. Nachher war er in Prag. 1623 musste er aus Glaubensgründen sein Haus verkaufen und ging ins Exil. Er war 1628 in Meißen, 1629 mit seinem Bruder in Pirna und ging im selben Jahr in die Niederlande, wo er in Franeker eingetragen wurde. Während des sächsischen Krieges ging er 1630 in

sächsischen Dienst und kehrte 1631 nach Böhmen zurück. Deshalb wurden alle seine Güter konfisziert. Mit ihm starb das Geschlecht aus.

2645 *Jacobus Hartmannus, Bohemus, theol.* (18. Mai 1630)
Jakob Hartmann
Prediger der Brüderunität. Er disputierte im Jahre 1628 zweimal unter Maccovius.

2646 *Daniel Copecius, Bohemus, theol.* (18. Mai 1630)
Daniel Kopecký
Er respondierte zweimal unter Maccovius im J. 1628 und ein drittes Mal im J. 1631 zur Providenz Gottes.

2727 *Dominus Daniel Niemzanius, Neoboleslavensis-Bohemus* (5. Mai 1631)
Daniel Niemczanius
Weitere Angaben unbekannt. Nach der Eintragung stammte er wohl aus Jung-Bunzlau (Mladá Boleslav).

2917 *Simon Reegius, Akralis Bohemus, med. stud.* (14. Dezember 1632)
Simon Regius
Er wurde 1633 in Leiden als Theologe und Mediziner eingetragen. Weitere Angaben unbekannt. Es gab eine lutherische Familie Regius in Jung-Bunzlau (Mladá Boleslav).

2988 *Johannes Litomirszky, theol.* (19. September 1633)
identisch mit Jan Litomil (Nr. 2455) ?
Nach der Schreibweise des Namens könnte es sich sowohl um einen Tschechen, wie auch um einen Polen handeln. Ansonsten nichts bekannt.

3166 *Johannes Laetus, Moravus* (27. August 1635)
Jan Veselský (1609-1656)
Stammt wie sein älterer Bruder (siehe unten) aus einer Familie der Brüderunität und ist mütterlicherseits verwandt mit Daniel Vetter, der sich 1623 und 1630 in Leiden eintragen ließ. Die Familie schrieb sich auf lateinisch *Laetus*, eigener Name *Veselský*, und stammte aus Rossitz (Rosice) bei Brünn (Brno), musste aber 1625 Mähren verlassen. Er studierte in der Verbannung 1630-1634 im polnischen Thorn (Toruń) und wurde zum Weiterstudium in die Niederlande geschickt, wobei er sich in Franeker eintrug und fast sofort durch seine unter Maccovius gehaltenen Disputationen die Aufmerksamkeit auf sich zog. 1636 kehrte er nach Polen zurück, war Gesandter des polnischen Königs Wladisław IV. u.a. 1636-1637 im Gefolge des protestantischen Diplomaten Andreas Rej in den Niederlanden (Dispute unter Maccovius in Franeker, 1636 und 1637). Dieser beschloss seine Söhne mit Laetus dort zu lassen, damit sie sich dem Studium

widmeten. Nach Aufenthalten in Amsterdam und bei der Leidener Universität immatrikulierte Laetus sich am 31. Oktober 1639 erneut, diesmal mit Andreas Rej d.J., in Franeker (*siehe Nr. 3619*), wo sie bis 1642 blieben. Er brachte dort das *Speculum mysterii iniquitatis* (1642), und ein Jahr später in Leiden die *Apologia*, ein Buch gegen die Sozinianer, heraus. Sein damals bekanntestes Werk war das in Leiden 1643 herausgegebene *Compendium historiae universalis civilis et ecclesiasticae*, das mehrmals anderen Theologen und Historikern als Quelle für die Geschichte des tschechischen Protestantismus diente und bis 1679 viermal verlegt wurde. Nach 1643 kehrte er mit den Rejs nach Polen zurück und wurde Prediger auf ihren Gütern bis zum polnisch-schwedischen Krieg 1656. Nach der Vernichtung von Leszno ging er nach Schlesien, wo er im selben Jahr in Kreuzburg (Kluczbork) starb.

3171 *Georgius Laetus de Milonitz, ephorus, theol.* (7. September 1635)
Georg Veselský (1604-1649)
Georg wurde in Milonitz (Milonice) geboren und bekam 1625-1627 seine Ausbildung im polnischen Bytom. Er wurde 1632 auf Kosten der Brüderunität zum Theologiestudium nach Leiden geschickt, wo er sich am 24. November eintrug. Von Leiden aus besuchte er auch Groningen und Franeker, wo er mit Gomarus und Maccovius Bekanntschaft machte. Im Dienste der Polen Ladisław und Adam Mieńkiski wurde er 1634 in Leiden registriert. Ein Jahr später war er für die Söhne des Petr Osówski, Herrn von Wilków, wiederholt in den Niederlanden, wo er sich diesmal in Franeker eintrug. Im September 1636 ging er mit den ihm anvertrauten Söhnen Stanisław und Jan Osówski nach Leiden, wo er 1638 die Genehmigung der Universität erhielt, als Prediger für die polnischen Studenten zu fungieren. 1639 publizierte er einen Kommentar zur Apostelgeschichte, der mehrmals verlegt wurde. 1640 ging er nach Paris, wo er weitere Kommentare schrieb, und kehrte dann nach Polen zurück, wo er Prediger der Brüderunität in Tychoml (jetzt Ukraine, bei Ostrog) wurde und als Theologe auf kleinpolnischen Synoden und bei der großen Religionsdebatte in Thorn (Toruń), 1644 eine wichtige Rolle spielte. Seine wichtigste Schrift war die *Theologia practica*, die aber nie herausgegeben wurde und verloren gegangen ist. Er starb 1649 zu Tychoml, geschwächt von dem Leiden während der Kosakeneinfälle 1648.

3248 *Martinus Tieszynski, Czaslaviensis Bohemus, theol.* (30. Juni 1636)
Martin Těšinský
Er wurde 1635 in Rostock registriert, von wo ans er wahrscheinlich nach Franeker ging. Laut beiden Registrationen stammte er aus Časlau (Časlav). Weiteres unbekannt.

3298 *Simeon Aquila Michaelis, Bohemus, exul* (26. Oktober 1636)
Simeon Aquila Michaelis
Disputierte 1636 unter Maccovius zum Thema, ob die Menschen gewiss sein können, dass sie prädestiniert sind. Nach der Eintragung beim Disput Herkunft aus Alt-Bunzlau (*Stará Boleslav*) bei Brandeis/Elbe (Brandýs n.L.). Weiteres unbekannt.

3568 *Daniel Locharius, Richnoviensis Boemus, theol.* (12. Mai 1639)
Daniel Locharius
Weiteres unbekannt. Kam laut der Eintragung aus Reichenau (Rychnov), wahrscheinlich Reichenau bei Gablonz (Jablonec), aus einer Gegend, wo es viele Angehörige der Brüderunität gab.

3619 *Johannes Laetus, Moravus* (31. Oktober 1639)
siehe Nr. 3166

3882 *Tobias Dionysius, Pragensis, Bohemus, theol.* (5. Oktober 1641)
Thobias Dionysius
Stammt laut Eintragung aus Prag. Weiteres unbekannt.

4092 *Samuel Severinus, Moravus, theol., pedagogus nobilium* (22. Juli 1643)
Samuel Severinus
Er wurde 1643 in Franeker als Pädagog der friesischen Edler Joachim und Idzard Ripperda aus Farnsum (Ommelanden) immatrikuliert, disputierte 1644 beim Theologen Johannes Cloppenburg in Franeker. Weiteres unbekannt.

4151 *Johannes Crispinus, Moravus, ling.* (4. Dezember 1643)
Johannes Crispinus
Disputierte in den Jahren 1644-1652 mehrmals unter dem Theologen Johannes Cloppenburg zum Thema des Namen Gottes und zur Möglichkeit, Gott mit eigenen Augen zu sehen. Schrieb weiter Gedichte bei Disputationen anderer Studenten (u.a. bei Samuel Severinus, *Nr. 4092*). Von ihm stammt ein tschechisches Gedicht für den schwedischen Juristen Banck. Nach der Notiz bei einem Disput O. Moravus stammt vermutlich aus Olmütz (Olomouc).

4539 *Matthias Sperato, Bohemus, theol.* (23. Oktober 1646)
Matthias Sperato
Weiter unbekannt.

4607 *Daniel Aramus, Bohemus, theol.* (24. Juli 1647)

Daniel Aramus

Disputierte 1648 unter Johannes Coccejus zum Thema des Bündnisses zwischen Gott und den Menschen und in demselben Jahr auch unter Johannes Cloppenburg zum Priestertum Christi.

Fockema Andreae, S.J. und Th.J. Meijer (1968)
Album Studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844), Franeker.

Bots, J.A.H. und W.Th.M. Frijhoff (1985)
'De studentenpopulatie van de Franeker academie: een kwantitatief onderzoek (1585-1811)', in: G.Th. Jensma, F.R.H. Smit und F. Westra (eds.), *Universiteit te Franeker 1585-1811*, Ljouwert, S. 56-72.

Engelbrecht, W. (1992)
'Flüchtling im fremden Lande. Weissenberger Exulanten in niederländischen Quellen', in: Vladmír Markl (ed.), *Sborník příspěvků. ze IV. Setkání genealogů a heraldíků., Ostrava 14.-15.10.1989*), Ostrava, S. 13-18.

Hrubý, F. (1970)
Étudiants tchèques aux écoles protestantes de l'Europe occidentale à la fin du 16e et au début du 17e siècle. Documents. Brno.

Israel, J.I. (1995)
The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806, Oxford.

Kiedroń, S. (1996)
'Jan Makowski (1588-1644). Polski teolog we fryzyjskim Franekerze', in: *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 40 (1996), S. 37-51.

Meijer, Th.J. (ed.) (1972)
Album promotorum Academiae Franekerensis (1591-1811), Franeker.

Odložilík, O. (1930)
'Moravští exulanti Jiří a Jan Veselští-Laetové', in: *Časopis matice moravské* 54 (1930), S. 79-182.

Odložilík, O. (1932-1933)
'Ze zápasů pobělohorské emigrace', in: *Časopis matice moravské* 56 (1932), S. 1-58 (Teil I-II), 369-388 (Teil III); 57 (1933), S. 59-157 (Teil IV-V).

Ottův slovník nauk, Praha 1888-1908 (27 Bände).

Polišenský, J. (1991)
Tragic Triangle. The Netherlands, Spain and Bohemia 1617-1621, Prague.

Postma, F. und J. van Sluis (1995)
Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585-1843, Ljouwert.

Procházka, R. von (1973)
Genealogisches Handbuch erloschener böhmischer Herrenstandsfamilien, Neustadt/Aisch.

Procházka, R. von (1990)
Genealogisches Handbuch erloschener böhmischer Herrenstandsfamilien. Ergänzungsband, München.
Ridder-Symoens, H. de (1985)
'Buitenlandse studenten aan de Franeker universiteit', in: G.Th. Jensma, F.R.H. Smit und F. Westra (eds.), *Universiteit te Franeker 1585-1811*, S. 73-89.
Rieu, G. de (ed.) (1875)
Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV. Hagae Comitum.
Šimák, J.V.
'Studenti z Čech, Moravy a Slezska na německých universitách v XV.-XVIII. století', in: *Časopis Českého musea* 79 (1905), S. 290-297, 419-424, und 80 (1906), S. 118-123, 300-305, 510-539.
Smit, J.G. (ed.) (1975)
Resolutiën der Staten-Generaal III, van 1617 tot 1618, Den Haag.
Sturm, Heribert (red.) (1979-heute)
Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmischen Länder. München.
Truhlář, A. u.a. (eds.) (1966-1982)
Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě, 5 Bände. Prag.

Change, Convergence and Divergence among Dutch and Frisian

Wilbert Heeringa and John Nerbonne (University of Groningen, Faculty of Arts, Alfa-Informatica)

1 Introduction

In 1874 the *Algemeen Nederduitsch en Friesch dialecticon* was published by Martinus Nijhoff, a book in two parts, compiled by Johan Winkler (Winkler, 1874). It contains 186 translations of the parable of the 'prodigal son' (Luke 15:11-32 of the Bible) into dialects of the Netherlands, northern Belgium and western Germany. The recordings were not made by phoneticians, but by clergyman, schoolteachers, notaries, etc. The texts are given in different spellings: German, Dutch, official Frisian (Colmjon, 1863) and a Frisian spelling made by Winkler himself. Often the texts are translations of the Statenvertaling text, but it seems that other translations were also taken as a source.

In 1996 Harrie Scholtmeijer repeated the work of Winkler. He collected 81 translations of the parable of the 'prodigal son' of dialects in the Netherlands. 74 variants are the same as in the Winkler source. The recordings are made by teachers, employees, housewives, civil servants, farmers, etc. The texts are given in spellings of dialect dictionaries or in a spelling which is based on the Dutch spelling. In most cases, the 1951 translation published by the 'Nederlands Bijbelgenootschap' was taken as a source. In one case (Tholen) the Statenvertaling was used for religious reasons. Because our research is based on words, missing words were asked by telephone. Words were missing as a result of a free translation, or due to the fact that they usually were not used in the given context for some dialects.

In our research dialect pairs are compared. In that way old and new results can be compared. Sources can also be compared directly to each other by calculating the distances between the old variants and the corresponding new variants.

2 Data

2.1 Dialects

From the 74 variants which could be found in both the Winkler and the Scholtmeijer source we choose 42, including Standard Dutch and Standard Frisian. Because Standard Frisian is most like the dialect of Grouw, we located it at the position of Grouw (see Figure 1). Standard Dutch can likely not be located in the dialect continuum. However in the visualization of the results this is sometimes necessary. Therefore we located Standard Dutch at the position of Dronten. According to Scholtmeijer and Kapteijn (1998) the most pure Standard Dutch is spoken in Dronten.

Sometimes the town in the Winkler source was replaced by another nearby in the Scholtmeijer. In these cases we use the area name, because the places are not exactly the same in 1874 and 1996. In the two places (nearly) the same dialect is spoken. Sometimes in the Winkler source the dialect for an area is given instead of for a place. The table below summaries the replacements used.

1874	1996
Hunsingo	Ulrum Zoutkamp
Stellingwerf	Noordwolde Stellingwerf
Baronie van Breda	Rijsbergen Etten-Leur
Oldambt	Oldambt Westerlee
Westerwolde	Sellingen Ter Apel

We revised the 1874 text from Ouddorp on the basis of the notes of P. Heerschap. He suggests that the Winkler text was likely drawn up by a non-native speaker because the text is still more modern than the 1996 one.

For Standard Dutch for 1874 we used the Winkler text number 115: 'De gelijkenis van de verlorenen zoon in den modern Hollandschen tongval, zoals die onder anderen te Haarlem wordt uitgesproken'. For 1996, the Winkler text number 115 was used as a basis, where the old-fashioned word 'wier' is replaced by 'werd' (became), and the pronunciations are adapted in accordance with Paardekooper (1998).

For Standard Frisian for 1874 we used the Winkler text number 87: 'Dialectus communis van de provincie Friesland'. For interpreting this text

Winkler refers to Colmjon (1863). For 1996 we used the text in Dijkstra (1995).

2.2 Words

2.2.1 Choice of words

The algorithm we used for comparing dialects (the Levenshtein distance) works on the basis of words. So from the text we choose words which vary lexically or phonetically between the dialects. We did not choose words which appear only in the 'Statenvertaling' text or only in the 1951 translation of the 'Nederlands Bijbelgenootschap'. Most words must appear in almost every text, even in cases of rather free translation. We did not choose words which vary in form due to proximity to other words (e. g. cliticization, sandhi), for example: because 'daar loopt hij' is often pronounced as 'daar loopt'ie, 'hij' is not a suitable word. We did not use words which are pronounced differently stressed and unstressed, for example: the stressed word 'jij' becomes 'je' if unstressed. We did not include words which in Dutch spelling end in *en*, for example: teg*en*, lop*en*, voet*en*. This because of the fact that always in Winkler and sometimes in Scholtmeijer loopm ([lo.pm1]) is spelled as lopen ([lo.pən]). When taking into account all these restrictions it turned out that not more than 60 words were suitable (see Table 1).

2.2.2 Choice of translations

In 2.2.1 we explained how we made the word list. Now for each dialect in the corresponding text we search for the translations of the words in the word list. A translation is useful if it is synonymous in the given context with the word in the word list, for example: 'to run' is synonymous with 'to dash'. A translation consisting of a more general word with modification was not acceptable, for example: 'to run' is not synonymous with 'to walk quickly'. In some dialect texts no translation could be found for some words due to 'freer' translation.

In the 42 1874 texts, the minimum number of missing words is 0, the maximum number is 16 and the mean is 4.63. For the 1996 texts the missing words were asked by telephone to the translator or someone who spoke the same dialect as the translator. In that way, in the 1996 texts the

minimum number of missing words is 0, the maximum number could be reduced to 3 and the mean is 1.05.

If comparing two dialects on the basis of the translations of the words, and in one of them or in both no translation is present, the word is not taken into account.

2.2.3 Transcriptions of words

2.2.3.1 Vowels

The [ʊ]is pronounced between [u] and [o]. The [ʏ] is pronounced between [ø] and [o]. In the feature system of Hoppenbrouwers (Hoppenbrouwers, 1988) [ʊ] get the values of [o], and [ʏ] get the values of [ø]. The results in this paper are made on the basis of the feature system of Vieregge (Vieregge (1984) and Vieregge (1987)). However, we changed the feature values of the vowels analogous to the system of Hoppenbrouwers (see Nerbonne and Heeringa (1998) for more details). If a <o> in a closed syllable precedes the <m>, <n> or <ng>, we noted it as [ʊ]. For example: <bom> is noted as [bʊm].

In Saxon and Franconian dialects the <oa> and the <ao> are pronounced between the [o] and the [ɑ]. If nothing else is indicated by Winkler (1874) or in relevant dictionaries (1996) we suppose the <oa> tends towards the <o> and the <ao> tends towards the <a>, as is suggested by Winkler. We note the <oa> as [ʊ.] and the <ao> as [ɔ.].

In Frisian dialects the <oa> usually represents a diphthong. We note the <ao> as [ʊə]. In texts of other dialects the same sound is also spelled as <oë> (Ouddorp 1874), <ôô> (Gorinchem, Land van Axel, Laren, Ouddorp and Tholen 1996), <ôo> (Walcheren 1996), <oô> (Hoorn and Schagen 1996) and <óó> (Baronie van Breda and Texel 1996).

In Frisian dialects the <ea> represents a diphthong. We note the <ea> as [ɪə]. In texts of other dialects the same sound is also spelled as <èeë> (Scheveningen 1874), <èë> (Ouddorp, Tholen and Walcheren 1874), <ae> (Scheveningen 1996), <êê> (Gorinchem, Land van Axel, Ouddorp and Tholen 1996), <êe> (Walcheren 1996), <eê> (Hoorn and Schagen 1996) and <éé> (Baronie van Breda and Texel 1996).

For diphthongs we follow the distinction between real diphthongs and pseudo-diphthongs as given in Rietveld and van Heuven (1997). Real diph-

thongs are <ei/ij>, <ui> and <ou/au>. Here we transcribe for example <bij> as [bɛi], <bijen> as [bɛiə], <bui> as [bœy], <buien> as [bœyə], <bouw> as [bɔu] and <bouwen> as [bɔuə].

For the dialects of Woltersum, Oldambt and Westerwolde, Winkler describes the <ei> as a sound which tends towards the <ai>. If in 1996 in the same word at the same position an <ai> is noted, we interpreted the <ei> in the 1874 text as [æi].

Pseudo-diphthongs are arbitrary vowels followed by the [j] or [u]. Here we transcribe for example <nieuw> as [niu], <nieuwe> as [niuə], <meeuw> as [meu], <meeuwen> as [meuə], <haai> as [haj], <haaien> as [hajə], <hooi> as [hɔj], <hooien> as [hɔjə], <boei> as [buj] and <boeien> as [bujə]. Following the choice of Hoppenbrouwers (1988) most pseudo-diphthongs will be treated as a sequence of two separated vowels.

Besides real diphthongs and pseudo-diphthongs, the centering diphthongs are also recognized as a special class in Hoppenbrouwers (1994). Centering diphthongs are arbitrary vowels followed by the [ə]. We also recognize them as a special class.

Special cases are vowels preceding the <r>. We transcribe <ier> as [iər], <eer> as [ɪər], <uur> as [yər], <eur> as [vər], <oer> as [uər] and <oor> as [ʊər]. However, we transcribe <ir> as [ɪr], <er> as [ɛr], <ur> as [vr], <'r> as [ər], <aar> as [ar], <ar> as [ɑr] and <or> as [ɔr]. For the [æ] and the [ɒ] no fixed spelling is known. However, if they occur followed by the <r>, we transcribe them respectively as [ær] and [ɒr].

2.2.3.2Consonants

In the texts no distinction is made between [r] (alveolar trill) and [ʁ] (uvular trill). We always transcribe the <r> as [r]. In the texts no distinction is made between [ɣ] and [g]. We always transcribe the <g> as [ɣ]. We transcribe <v> as [v], <f> as [f], <z> as [z] and <s> as [s].

For some consonants the transcription depends on the position -- at the beginning or at the end of a syllable. At the beginning we transcribe <g> as [ɣ], <w> as [V], <d> as [d] and <b> as [b]. At the end we transcribe <g> as [x], <w> as [w], <d> as [d] and <b> as [b].

For the dialects of Walcheren, Tholen and Land van Axel a <h> is pronounced where a <g> is spelled in Standard Dutch. In our word list it

concerns the following words (given in Standard Dutch): *g*ebracht, be*g*on, *g*ing, *g*aan and *g*ezond. If in the 1874 texts a <g> is noted where in the 1996 a <h> is noted, we replaced these <g> with an <h>.

2.2.3.3Diacritics

When converting words from spelling to phonetic script, we do not use diacritics, except length marks. Furthermore we take into account whether symbols are written smaller and/or in superscript (this occurs only in the 1874 texts). In that case the significance of the segment is halved. The reduction in diacritics is justified because the level of detail in transcription varies. It is better to compare on the basis of the same level of detail.

If no special information is given about the length, we chose default lengths. The lengths of monophthongs are borrowed from Rietveld and van Heuven (1997). Short are: [ɪ], [ɛ], [ɑ], [ɔ], [ʊ], [ʏ], [ə] and [æ]. Half long are: [i.], [y.] and [u.]. Long are: [e:], [a:], [ø:] and [o:].

For some special notations in spelling we deviate from the default lengths. <oa> is transcribed as [ʊ.], <ao> as [ɔ.], <ii> as [i:], <ææ> as [ɛ:], <òò> as [ɔ:], <èè> as [ɛ:], <ê> as [ɛ:] and <ô> as [ɔ:]. Furthermore, the length of all types of diphthongs (real, pseudo or centering) is long.

3 Comparison of dialects

As mentioned in 2.2.1 60 words are chosen from the text. On the basis of these words, in transcribed form, we compare dialects by calculating their mutual distances. For this purpose we use Levenshtein distance for measuring the phonetic distances between dialects. The distance measure is explained in Kruskal (1999) and was first applied to dialect data by Kessler (1995).

The Levenshtein distance may be understood as the cost of (the least costly set of) operations mapping one string to another. The basic costs are those of (single-phone) insertions, deletions and substitutions. Insertions and deletions cost half that of substitutions. The principle can be illustrated by a small example. In Standard American 'saw a girl' is pronounced as [sɔ:əgIrl] while in the dialect of Boston this is pronounced as [sɔ:rəgø:l]. Now we change the first pronunciation into the other.

sɔəgIrl	delete r	1
sɔəgIl	replace l/ø	2
sɔəgøl	insert r	1
sɔrəgøl		
		4

Many sequence operations map [sɔ:əgIrl] in [sɔ:rəgø:l], but the Levenshtein distance is always equal to the cost of the cheapest mapping.

The simplest versions of this method are based on a notion of phonetic distance in which phonetic overlap is binary: nonidentical phones contribute to phonetic distance, identical ones do not. Thus the pair [a,p] counts as different to the same degree as [b,p]. In more sensitive versions phones are compared on the basis of their feature values, so the pair [a,p] counts as more different than [b,p].

In this research we used the feature system of Vieregge (1987). Vieregge's system consists of 4 multi-valued features for vowels, and 10 multi-valued features for consonants. Vieregge's system was developed for a similar comparison task, that of checking the quality of phonetic transcription. This involves comparison to consensus transcriptions.

Nerbonne et al. (1996), Nerbonne and Heeringa(1998) and Nerbonne et al. (1999) show the application of the Levenshtein distance to Dutch dialects.

4 Classification of dialects

On the basis of the Levenshtein distances the dialects are classified by clustering (Jain and Dubes, 1988) or multidimensional scaling (Kruskal and Wish, 1984). The final result of clustering is a dendrogram which is a hierarchically structured tree in which the dialects are the leaves. The result of multidimensional scaling is a map, where the geographic distance between kindred dialects is small, and between different dialects great.

4.1 Clustering

The basis for clustering is a matrix in which the Levenshtein distances between dialects are arranged. Assume we get the following matrix:

	Assen	Delft	Kollum	Nes	Soest
Assen	0	*73*	*64*	*67*	*79*
Delft	73	0	*81*	*74*	*68*
Kollum	64	81	0	*43*	*91*
Nes	67	74	43	0	*86*
Soest	79	68	91	86	0

Clustering here is most easily understood procedurally. In the matrix only the upper half is used (values in italics). At each iteration of the procedure, we select the shortest distance in the matrix. At the first iteration the shortest distance is between Kollum and Nes (43). Then we fuse the two data points which gave rise to it. Kollum and Nes are removed from the matrix, while a new cluster Kollum/Nes is inserted. To iterate, we have to assign a distance from the newly formed cluster to all other points. In the first iteration, the distances from Kollum/Nes to all remaining points have to be calculated. For example, the distance from Kollum/Nes to Assen can be calculated by taking the average of the distance Kollum-Assen and the distance Nes-Assen: (64+67)/2=65.5. Besides the average, there are several more alternatives (Jain and Dubes, 1988). Now the next iteration is executed until one cluster is left.

Figure 2 shows the results for the 1874 distances, while Figure 3 shows the results for the 1996 distances.

4.2 Multidimensional scaling

On the basis of geographic coordinates the distances between locations can be determined. The reverse is also possible: on the basis of the mutual distances, an optimal coordinate system can be determined with the coordinates of the locations in it. The last is realised by a technique known as 'multidimensional scaling'. On a multidimensional scaling plot, strongly related dialects are located close to each other, while strongly different dialects are located far away from each other (Kruskal and Wish, 1984).

As input each dialect is defined as a range of distances, namely the distance to itself and the distances to the other dialects. The distances correspond to dimensions. If we have 84 variants (42 old and 42 new ones), we get 84 dimensions. With multidimensional scaling, the dimensions can be reduced to 2, 3 or more dimensions, so for each variant we get a coordinate in 2, 3 or more dimensional spaces.

Figure 4 shows the result. Y-coordinates represent the first and X-coordinates represent the second dimension. The labels of the 1874 variants are in lower case, the labels of the 1996 variants in capitals. In scaling to 2 dimensions, both dimensions turned out to be geographic: the first dimension corresponds to the west-east axis, the second dimension to the north-south axis.

5 Convergence and divergence

We calculated the mutual Levenshtein distances between the old variants, the mutual distances between the new dialects, and the distances between the old and the new variants. The correlation between the old phonetic distances and the geographic distances turned out to be equal to 0.5218, while the correlation between the new phonetic distances and the geographic distances is equal to 0.4954. Furthermore the correlation between the old and the new distances is equal to 0.9186. All correlation coefficients mentioned here are significant.

5.1 Examining classification results

Examining the 1874 dendrogram (Figure 2), we see that there is a clear division between Frisian dialects and other dialects. Within Frisian, there is a division in rural Frisian and town Frisian. Within other dialects, we get a division in the dialects of Zeeland, Franconian dialects and Saxon dialects. Usually Zeeland is grouped under the Franconian dialects. Some properties which make the Zeeland dialects apart from the Franconian dialects are h-deletion (<huis> is pronounced as [y.s], <hemel> is pronounced as [e:məl]) and the rather frequent appearance of the diphthong [ɪə] (<één> is pronounced as [ɪə]). Further we note that at the end of <ring> a [k] is always added, which was not found in the immediately adjoining dialects.

For 1996 (Figure 3) the division between Frisian dialects and other dialects is still maintained. However, town Frisian has moved to 'the other dialects'. Maybe this can be explained from the fact that the 'afsluitdijk' was built in 1932, which caused a stronger contact between Holland and Friesland. Roughly speaking, the other dialects are divided in a western and an eastern group. The western group contains mainly Franconian dialects while the eastern group contains chiefly Saxon dialects. Note that in that view the dialects of Limburg should belong to the Saxon dialects. One of the joining

properties of the eastern dialects is the word <ver> which is always pronounced as [ʋi:t].

The multidimensional scaling plot clarifies how relations among the old and the new variants have changed (Figure 4). The position of a dialect on the plot depends on the relations to the other points on the plot. So the shift of a dialect doesn't say anything about the dialect itself, but rather about the relations to the dialects in their context. Note the small shift of Standard Dutch and the big shift of Helmond from the west to the east. Within rural Frisian West-Terschelling shifted most, while Hindeloopen turned out to be very stable. Within town Frisian, Bolsward and Leeuwarden shifted most. As the following section will show, this change in relations does not imply that all the varieties involved underwent diachronic change. For example West-Terschelling changed very little. Because most neighbouring varieties did change, its relations changed a great deal.

5.2 Convergence and divergence with respect to standard languages

By subtracting the old distances from the new distances, we get negative and positive values. Negative values correspond with convergence, while positive values correspond with divergence.

Figure 5 shows that 23 of the 41 variants converged to Standard Dutch. Especially Bolsward, Leeuwarden, Oldambt and Zweeloo strongly converged to Standard Dutch. Figure 6 shows that 18 variants diverged from Standard Dutch. This concerns notably dialects along the South-West coast line (Zaankant, Scheveningen, Ouddorp and Walcheren) and dialects in the Middle-East (Oldenzaal, Deventer and Varsseveld). For the Frisian dialects no systematic tendencies could be found.

Turning our attention to Friesland, we also added Texel and Grijpskerk. Grijpskerk belongs to the dialects of 'Westerkwartier' which are an form intermediate between the Groningen dialects and Frisian. As mentioned in 2.1 we place Standard Frisian at the position of Grouw in the maps produced for this paper. Figure 7 shows which dialects converged to Standard Frisian. Only Het Bildt and Stellingwerf rather strongly converged to Standard Frisian. Figure 8 shows which dialects diverged. Texel converged most strongly. Examining both figures we could not find that a particular group (rural Frisian, town Frisian or Stellingwerf/Grijpskerk) converged or diverged.

For each dialect we also calculated the distance between the old and the new variant. Then we measure the change of a dialect to itself, not the changes in relations to other dialects. In Figures 5, 6, 7 and 8 lighter dots represent greater distances between the old and the new variant. We see that Standard Dutch, West-Terschelling and Het Bildt were very stable, while Zweeloo, Helmond, Baronie van Breda and Aardenburg changed a lot.

5.3 Dialects in and near Friesland: Dutch or Frisian?

Goossens(1977) tries to answer the question: What are Dutch dialects? (pp. 11-30). Among other things he discusses the definition which recognises a Dutch dialect as a variant which shows more characteristics of Dutch than of any other standard language. Goossen's objection against this definition is that applying it is not feasible. One has to know the complete vocabulary of all speakers of the dialect you want to research, and besides, the vocabulary of a speaker can change any time.

Ignoring this objection, and assuming that the informants are representative of the dialects, and that the word list is representative of the vocabulary of the informants, we can determine if the dialects in and around Frisian are Dutch or Frisian using Levenshtein distance. Applying this definition all rural Frisian dialects turned out to be Frisian (as expected). The dialects just outside Friesland (Grijpskerk, Stellingwerf and Texel) are Dutch dialects. The town Frisian dialects (Ameland, Bolsward, Dokkum, Het Bildt, Leeuwarden, Midsland) are Dutch. So we could affirm Kloeke's characterisation of town Frisian: "Hollands in friese mond" and reject the characterisation of Gosses who liked to regard town Frisian as Frisian "met wat Hollands erbij" (Goossens, 1977). We obtain these findings on both the 1874 and the 1996 source.

6 Conclusions

The research shows that in 1874 there was a rather sharp division in Frisian, Saxon and Franconian dialects, although the dialects of Zeeland took a special place. In 1996 we get a division in Frisian, Western Dutch and Eastern Dutch dialects. The town Frisian dialects shifted from the Frisian dialects to the Dutch dialects.

Tendencies in convergence and divergence seem to be rather arbitrary. We observe, however, that the majority of dialects converged to Standard Dutch.

Only the dialects along the South-West coast line and in the Middle-East diverged somewhat from Standard Dutch. In the course of time Standard Dutch, West-Terschelling and Het Bildt turned out to be very stable, while Zweeloo, Helmond, Baronie van Breda and Aardenburg changed a lot to itself. If examining whether dialects in and near Friesland are Frisian or Dutch, only the rural variants (West-Terschelling, Oost-Terschelling, Schiermonnikoog and Hindeloopen) are Frisian dialects. The town Frisian dialects are Dutch dialects.

Acknowledgements

We thank Harrie Scholtmeijer for making available his 1996 texts and for giving help in interpreting the 1874 texts. We thank Simon Reker, Hermann Niebaum, Tjeerd de Graaf and Wouter Jansen for giving recommendations on converting the words in the texts from spelling to transcription. We thank Peter Kleiweg for his graphic programs seen in all the picture in this paper. We thank Frits Steenhuisen for providing the coordinates of the map of the Netherlands and Friesland.

References

Colmjon, G. (1863)
Beknopte Friesche spraakkunst voor den tegenwoordigen tijd, Gezelschap voor Friesche taal en letterkunde. Leeuwarden: H. Kuipers.

Dijkstra, F.D. et al. (1995)
Bibel, út de oarspronklike talen op 'e nij yn it Frysk oerset, Oersetting yn opdracht fan it Nederlands Bijbelgenootschap en de Katholieke Bijbelstichting en ûnder ferantwurdlikens fan de Stifting Yntertsjerklike Kommisje foar de Nije Fryske Bibeloersetting. Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap (3th edition).

Goossens, J. (1977)
Inleiding tot de Nederlandse Dialectologie. Groningen: Wolters-Noordhoff (2nd edition).

Hoppenbrouwers, C. (1994)
'De indeling van de zuidoostelijke streektalen', in: *TABU: Bulletin voor taalwetenschap* **24**(2), pp. 37-63.

Hoppenbrouwers, C. and G. Hoppenbrouwers (1988)
'De featurefrequentiemethode en de classificatie van Nederlandse dialecten', in: *TABU: Bulletin voor taalwetenschap* **18**(2), pp. 51-92.

Jain, A. K. and R. C. Dubes (1988)
Algorithms for clustering data. Englewood Cliffs and New Jersey: Prentice Hall.

Kruskal, J. B. (1999)
'An overview of sequence comparison', in: D. Sankoff and J. Kruskal (eds.), *Time Warps, String edits, and Macro molecules: The Theory and Practice of Sequence Comparison*. Stanford: CSLI (2nd edition), pp. 1-44.

Kruskal, J. B. and M. Wish (1984)
Multidimensional Scaling. Beverly Hills and London: Sage Publications.

Nerbonne, J. and W. Heeringa (1998),
'Computationele Classificatie van Nederlandse Dialecten', in: *Taal en Tongval* **50**(2), pp. 164-193. Available as: http://www.let.rug.nl/~nerbonne/papers/tetv99.ps.

Nerbonne, J., W. J. Heeringa and P. Kleiweg (1999),
'Edit distance and dialect proximity', in: Sankoff, D. and J. Kruskal (eds.), *Time Warps, String Edits and Macromolecules: The Theory and Practice of Sequence Comparison*. Stanford: CSLI (2nd edition), pp. v-xv. Available as: http://www.let.rug.nl/~nerbonne/papers/timewarp.ps.

Nerbonne, J., W. Heeringa, E. van den Hout, P. van der Kooi, S. Otten and W. van de Vis (1996)
'Phonetic Distance between Dutch Dialects', in: G. Durieux, W. Daelemans and S. Gillis (eds.), *CLIN VI, Papers from the sixth CLIN meeting*,

Antwerp: University of Antwerp, Center for Dutch Language and Speech, pp. 185-202. Available as: http://www.let.rug.nl/~heeringa/dialectology/clin96.ps.

Paardekooper, P. C. (1998)

ABN-uitspraakgids. Den Haag: Sdu Uitgevers (3th edition).

Rietveld, A. C. M. and V. J. van Heuven (1997)

Algemene fonetiek. Bussum: Dick Coutinho.

Scholtmeijer, H. and M. Kapteijn (1998)

'Het Nederlands van jongeren in Oost-Flevoland', in: *Taal en Tongval*, **50**(1), pp. 63-80.

Vieregge, W. H., et al. (1984)

A Distinctive Feature Based System for the Evaluation of Segmental Transcription in Dutch, Nijmegen, in: M. P. R. van den Broecke and A. Cohen (eds.), *Proceedings of the Tenth International Congress of Phonetic Sciences*. Dordrecht and Cinnaminson: Foris Publications, pp. 654-659.

Vieregge, W. H. (1987)

'Basic aspects of phonetic segmental transcription', in: A. Almeida and A. Braun (eds.), *Probleme der phonetischen Transkription, Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, Beihefte*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH, pp. 5-55.

Winkler, J. (1874)

Algemeen Nederduitsch en Friesch dialecticon. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.

1	had	had		11
2	twee	two		11
3	jongste	younger	12	
4	vader	father	12,18,21	
5	deel	portion		12
6	en	and		13,15,29
7	naar(prep)	to		13,18,28
8	ver	far	13	
9	land	country		13,14
10	doorgebracht	squandered(part)		13,14,30
11	toen	when, then		14,17
12	kwam	came		14,25
13	begon	began		14
14	ging	went		15,20,28
15	stuurde	sent(past)		15
16	om	to, around	15,20	
17	brood	bread	17	
18	honger	hunger		17
19	zal	will	18	
20	gaan	go		18,28
21	heb	have		18,21,29
22	hemel	heaven		18,21
23	niet	not		19,21,28
24	meer(adv)	more		19,21
25	waard(adj)	worthy	19,21	
26	zoon	son		19,21
27	één	one		19,26
28	zag	saw		20
29	liep	ran(past)		20
30	kuste	kissed(past)	20	
31	maar	but		22
32	breng(com)	bring(com)		22,23
33	beste	best	22	
34	aan	on		22
35	ring	ring		22
36	kalf	calf		23,27,30
37	blij	glad		23,32
38	was	was		24
39	dood	dead		24,32
40	levend	alive		24,32
41	oudste	oldest		25
42	dicht(adv)	close, near		25
43	huis	house		25,28
44	riep	called(past)		26
45	vroeg(verb)	asked(past)		26
46	zei	said(past)	27,31	
47	broer	brother	27,32	
48	heeft	has		27,30
49	gezond	healthy		27
50	werd	get		28
51	boos	angry		28

52	wilde	wanted(past)		28	
53	nooit	never			29
54	met	with			29,30
55	nu	now			30
56	die	which		30	
57	voor(prep)	for			30
58	bent	are			31
59	altijd	always		31	
60	bij(prep)	near, with			31

Table 1. The words chosen from the text of the parable of 'the prodigal son'.

Figure 1. The locations of the 41 dialects.

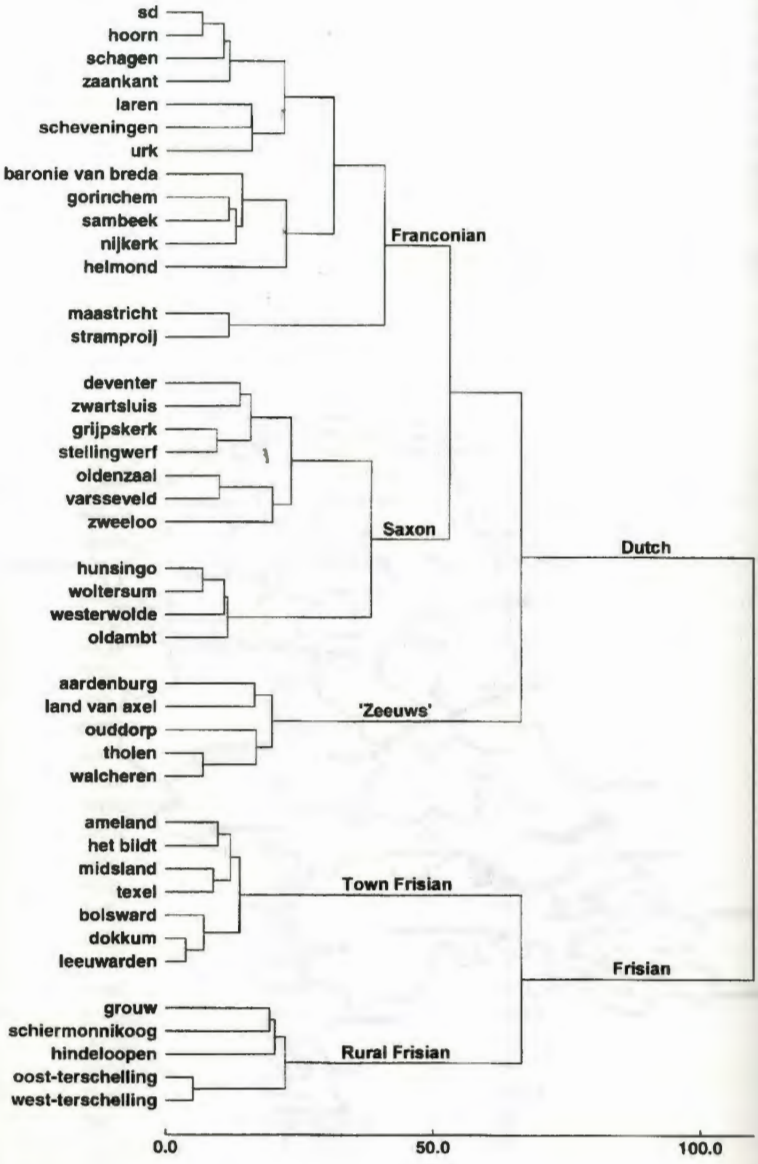

Figure 2. A dendrogram derived from the mutual distances of the 1874 variants. Some labels might be controversial.

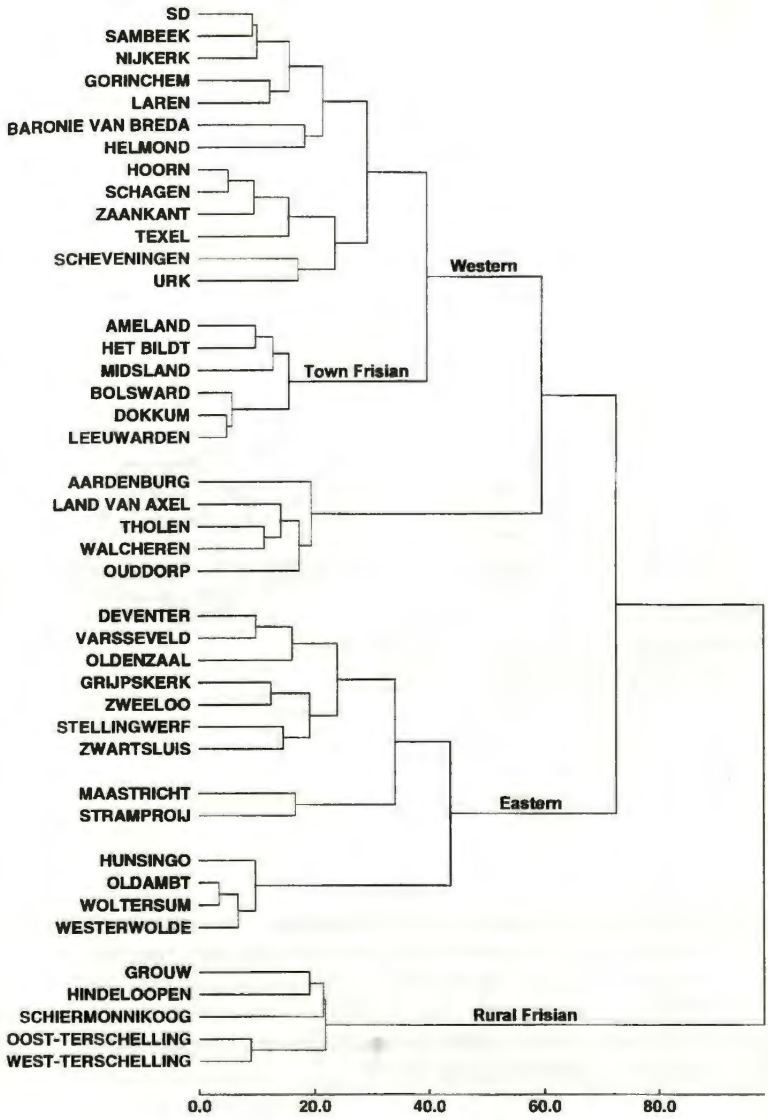

Figure 3. A dendrogram derived from the mutual distances of the 1996 variants.

Figure 4. Using multidimensional scaling 84 dimensions are reduced to 2 dimensions. Y-coordinates represent the first and X-coordinates represent the second dimension. The labels of the 1874 varieties are in lower case, the labels of the 1996 varieties in capitals. Note the shift of Helmond from the west to the east.. The plot is comparable with the geographic map. Note the central positions of old and new Standard Dutch (sd/SD).

Figure 5. Darker lines indicate stronger convergence. Lighter dots represent greater distances between the old and the new variant. 23 of the 41 variants converged toward Standard Dutch.

Figure 6. Darker lines indicate stronger divergence. Lighter dots represent greater distances between the old and the new variant. 18 of the 41 variants diverged from Standard Dutch.

Figure 7. Convergence with respect to Standard Frisian. Darker lines indicate stronger convergence while lighter dots represent greater distances between the old and the new variant.

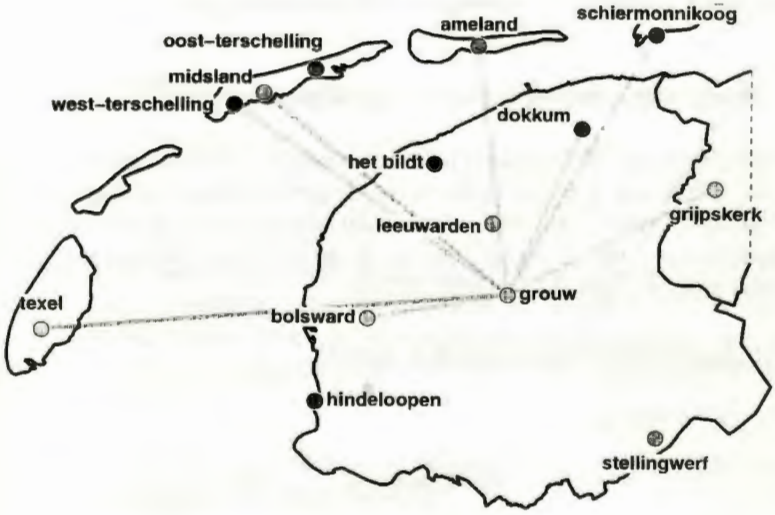

Figure 8. Divergence with respect to Standard Frisian. Darker lines indicate stronger convergence while lighter dots represent greater distances between the old and the new variant.

Ta de sterke eigenskipswurdbûging yn it Frysk

Jarich Hoekstra (Christian-Albrechts-Universität, Kiel)

1 Ynlieding

Yn it Aldfrysk waard lykas yn 'e oare Aldgermaanske talen ûnderskaat tusken in sterke en in swakke bûging by it eigenskipswurd. Hokker bûging oft foar kar nommen waard, hong ôf fan it soarte fan determinearders dat oan it begjin fan 'e haadwurdkloft stie. Yn it hjoeddeiske Frysk is it ûnderskie tusken sterk en swak weiwurden; de bûging fan it eigenskipswurd wurdt beskaat troch skaaimerken fan it neikommende haadwurd en de foarôfgeande determinearder.

Yn dit artikel wol ik yn rûge halen de ûntjouwing fan de eigenskipswurdbûging fan it Aldfrysk nei it Nijfrysk beskriuwe. Ik sil sjen litte dat biten en brokken fan 'e sterke bûging noch oant yn 'e 19de ieu bestien ha. Hoewol 't dy sterke bûging no weiwurden is, binne der yn it hjoeddedeiske Frysk noch in stikmannich oerbliuwsels en (mooglike) effekten fan te finen.

2 De algemiene ûntjouwing fan 'e eigenskipswurdbûging yn it Frysk

Yn it Aldfrysk waard ûnderskaat tusken in sterke en in swakke eigenskipswurdbûging. Dêrby wie it út 'en rûgen sa dat de sterke bûging him oppenearre nei ûnbeskate determinearders (bgl. it ûnbeskaat lidwurd) en de swakke nei beskate determinearders (bgl. it beskaat lidwurd). In oersjuch fan 'e beide paradigma's is te finen ûnder (1) (ferl. Sjölin (1969, 32-33)):

(1) De eigenskipswurdbûging yn it Aldfrysk

Sterke bûging

	masc.sg.	fem.sg.neutr.sg.		plur.
nom.	god	god	god	gode
gen.	godes	goder(e)	godes	godera
dat.	gode	goder(e)	gode	gode
acc.	goden	gode	god	gode

Swakke bûging

	masc.sg.	fem.sg.	neutr.sg.	plur.
nom.	goda, **-e**	gode	gode	goda
gen.	goda	goda	goda	god**ena**
dat.	goda	goda	goda	goda (attr.), god**um** (subst.)
acc.	goda	goda	gode	goda

Troch it ynstoarten fan it kasussysteem, it gearfallen fan manlik en froulik slachte en it redusearjen fan 'e lûden yn ûnbeklamme wurdlidden waard it systeem yn (1) frijwat ferienfâldige. Ik soe der op út wolle dat him sa njonkelytsen in systeem ûntjûn hat lykas yn (2), dêr't yn alle gefallen yn it iental noch in opposysje tusken sterk (útgong -∅) en swak (útgong *-e*) bestie:

(2) *Sterke bûging*

comm.gen.sg.	neutr.sg.	plur.
-∅	-∅	**-e**

Swakke bûging

comm.gen.sg.	neutr.sg.	plur.
-e	**-e**	**-e**

It systeem yn (2) bejoech him, doe't de útgong *-e* foar ientallige *de*-wirden ek yn 'e sterke bûging trochkrong. Dat smiet it systeem fan it hjoeddeiske Frysk op, dêr't it ûnderskie tusken sterke en swakke bûging opjûn is: Der binne twa útgongen, *-e* en -∅, dy't neffens de regel yn (3) oer de eigenskipswurden ferdield wurde.

(3) Wiis de útgong *-e* ta oan in eigenskipswurd, at oan op syn minst ien fan 'e neikommende betingsten foldien is:

(i) it neikommende haadwurd is in *de*-wurd [+comgen]
(ii) it neikommende haadwurd is meartallich [+plur]
(iii) de foarôfgeande determinearder is in beskaat artikel of in beskaat oanwizend foarnamwurd [+def]

Yn oare gefallen: wiis de útgong -∅ ta

Foarbylden:

(4)	âlde tsiis	[+**comgen**, -plur, -def]
	lytse bern	[-comgen, +**plur**, -def]
	it swarte hynder	[-comgen, -plur, +**def**]
	in tsjûk boek	[-comgen, -plur, -def]
	smoarch wetter	[-comgen, -plur, -def]

It sil klearrichheid ha dat it Frysk dêrmei, wat de eigenskipswurdbûging oangiet, aloan mear de kant fan it Hollânsk opskood is (sjoch foar in besprek fan 'e Hollânske eigenskipswurdbûging, Kester (1996)).

Wylst de systemen yn (1) en (3) min ofte mear bekend binne út 'e Aldfryske en Nijfryske grammatika's, is it systeem yn (2) oant no ta yn 'e literatuer wat minder út 'e ferve kommen. Yn it neikommende sil ik besykje om te bewizen dat der sa'n systeem west hat, yn rûge halen beskriuwe hoe't it him ûntjûn hat en sjen litte wat der yn it hjoeddeiske Fryk fan werom te finen is.

Ik wiis der yn 't foar noch op dat de systemen fan eigenskipsbûging yn (1), (2) en (3) ta in hichte idealisearringen binne, opmakke foar it gemak fan 'e prissentaasje. De eigenskipswurdbûging wie en is hyltyd yn beweging. Der wienen, sa't wy sjen sille, oergongen tusken de systemen en der wiene bytiden mear foarmen njonkeninoar mooglik.

3 De ûntjouwing fan 'e sterke eigenskipswurdbûging

Yn 'e earste Fryske grammatika, *Quaedam ad grammaticam* ...(1681), dy't troch Bremmer (1992) op ein 16de ieu datearre wurdt, wurde de neikommende foarbylden jûn om sjen te litten dat de haadwurden gjin slachte mear ha:

(5) in Moy tzirl
in Moy Feynt
in Moy Faam
in Moy Spicir

It giet hjir om haadwurdkloften mei in ûnbeskaat lidwurd, in eigenskipswurd en in *de*-wurd en wy sjugge dat it eigenskipswurd neffens de anonime grammatikus net bûgd waard, alhiel neffens it systeem yn (2). Spitigernôch jout de grammatika fierders gjin foarbylden fan eigenskipswurden, mar men mei foar 't neist

oannimme dat it eigenskipswurd yn beskate en meartallige haadwurdkloften in útgong *-e* krige.

Bremmer (1992) hat in boarne út likernôch deselde snuorje, de *Burmania-sprekwurden* út 1614 (útjûn fan Brouwer (1940), útslachte en fynt 75 kloften fan it slach ûnbeskaat lidwurd + eigenskipswurd + haadwurd. Yn 65 dêrfan is it eigenskipswurd net bûgd. Hy hat dêrby ek de gefallen meiteld dêr't it haadwurd in *it*-wurd is en it hjoeddeiske Frysk likemin bûging hat. Mar beheint men jin ta de *de*-wurden, dan is it byld ek dúdlik:

(6) a. ien blijn hijnst (99), ien roun O (111), en hierd oft liend hynst (267), en gled Iel (271), en ioun hynst (277), en leegh buwck (278), en onwillich breid (218), ien roun pansse (286), ien graet schat (289), en naeu eers, ien ruum Firt (292), ien lijts foncke (304), ien ijten kat (426), ien lam hijnst (736), ien spiaelt reyd (827), ien leilck schur (969), ien waeck Tzijs (977), ien Aerm bloed (981), ien riucht stuijtfos (982), ien hird kies (983), ien goed haeck (1022), ien Iongh tieeff (1046), ien Aerm tiercke (1062), ien goed swien (1076), ien wijld hynst (1116)

b. en quae hex (275), ien goe aad (253), ien quae planeet (398), ien quae huwd (465), ien goe schutel (744), ien quae krijgh (986), ien quae oure (1004), ien quae saed (1061)

c. ien gouden wein, ien gouden lins (215), ien eecken boerd (417), ien houten Oensiucht (498), nin houten noas (641)

d. ien eijn Hijnst (856)

e. ien gretter broeck (442)

f. en goed schutter (272), ien fel man (977)

g. so mennich duwcklich daam (389)

h. Twa lijtze meijtze ien graet (1059), ien goe aad (253)

i. ien wijte turf (97), en lange siucht (279), ien faeije eers (461), ien soure Apel (577)

Yn fierwei de measte gefallen wurdt it eigenskipswurd net bûgd (ferl. (6a)), sels at men de gefallen yn (6b-h) efkes beside set. De eigenskipswurden yn (6b), dêr't de einichste *d* skrast is nei in lang lûd, wurde sa't it liket nea bûgd; it is bygelyks ek *quae wijuen* (326) en *goe daegen* (439). De eigenskipswurden op *-en* yn (6c) kinne yn it hjoeddeiske Frysk ek sûnder útgong foarkomme. It eigenskipswurd *eigen* (ferl. (6d)) wurdt yn it hjoeddeiske Frysk nea bûgd. Komparativen lykas yn (6e) kinne yn it hjoeddeiske Frysk ek net-bûgd foarkomme (ferlykje Hoekstra (1999)). De net-bûgde eigenskipswurden yn (6f) kinne ynterpretearre wurde as gefallen fan 'adverbiale modifikaasje' (sjoch par. 3); sokke eigenskipswurden kinne yn it hjoeddeiske Frysk ek sûnder útgong bliuwe. Net meiteld binne dan ek noch ûnbeskate haadwurdkloften mei *mannich* (ferlykje

(6g)), dêr't it eigenskipswurd yn it hjoeddeiske Frysk bûgd wêze soe (*mannich tûke studint*), en ûnbeskate haadwurdkloften mei in leech haadwurd (ferlykje (6h)), dêr't it eigenskipswurd yn it hjoeddeiske Frysk allyksa bûgd wurdt (*in grutte*). Ik ha yn 'e *Burmania*-sprekwurden mar fjouwer gefallen fûn dat it eigenskipswurd yn 'e omkrite 'ûnbeskaat lidwurd --- *de*-wurd' in útgong *-e* krige (ferlykje (6i)). It foarkommen fan in útgong yn dy gefallen, liket poer tafallich.

Dat, men mei konkludearje dat de Burmania-sprekwurden noch dúdlik it systeem fan eigenskipswurdbûging yn (2) sjen litte, al binne de gefallen yn (6i) faaks it earste sinjaal fan in oergong nei it systeem yn (3).

De oergong nei it systeem yn (3) set sa't it liket yn it Midfryske tiidrek en yn it iere Nijfrysk stadich troch. Yn 'e 19de ieu sjucht men by gâns skriuwers in trochinoar brûken fan eigenskipswurden mei en sûnder *-e* yn 'e omkrite 'ûnbeskaat lidwurd -- *de*-wurd'. Boersma (1982, 41) wiist derop dat de bûging fan it eigenskipswurd by de Halbertsma's bytiden oars is as yn it hjoeddeiske Frysk: "it (falt) jin by it lêzen fan de *Rimen en Teltsjes* fan de bruorren Halbertsma op dat sy gauris de net-bûgde foarm brûke dêr't men de bûgde foarm ferwachtsje soe." Dat is foar him oanlieding om de eigenskipswurdbûging by de Halbertsma's ris neier te ûndersykjen. It docht jin gjin nij dat er it grutste ferskil mei it hjoeddeiske Frysk fynt yn 'e omkrite 'ûnbeskaat lidwurd -- *de*-wurd'. Yn syn korpus sitte 489 eigenskipswurden mei en 122 sûnder útgong *-e* yn 'e oanbelangjende kontekst. Ik jou noch in rûfeltsje foarbylden fan beide gefallen út 'e *Rimen ind teltsjes* fan 1871 (Boersma jout spitigernôch allinnich omstavere foarbylden sûnder fynplak):

(7) a. ien rimpen blastich jonge (90a), ien onwennich houn (90b), ien libben wjirm (91a), ien rottich kies (92b), ien heech hoed (92b), ien oar joun (93a), ien ryk boeredochter (95a), ien wyt thekken (98a), ien waerm poársje rîzenbrij (98b), ien grou îken stoak (108b)
b. ien lange stoak (72b), ien drege keardel (77a), ien jippe forge (82b) ien kromme noas (89b), ien lytse pine (92b), ien lege sek (97b), ien greate moaye tromp (106a)

Men kin fêststelle dat by de Halbertsma's de âlde sterke bûging noch dúdlik oanwêzich wie; in foarbyld lykas yn (8a) korrespondearret sels kreas mei it Aldfryske yn (8b):

(8) a. ien fet kou (Rimen ind teltsjes (1871, 43a)
b. en fat kw (O II 248, r. 14, 18-19)

Mar de sterke bûging wie by de Halbertsma's ek dúdlik yn it neigean. Dat de eigenskipsbûging yn in oergongsfaze siet, docht bliken oan it feit dat de kar

tusken al of net in útgong frij wie. Der is, foarsafier't ik it besjen kin, gjin inkeld systeem yn te finen. Dat de útgong *-e* it wint, sil taal-ynterne reden hân ha (foar *de*-wurden altyd in útgong *-e*), mar ek eksterne (de ynfloed fan it Hollânsk).

Boersma (s. 46) skriuwt: 'Stúdzje fan it gebrûk by har tiidgenoaten en eardere en lettere skriuwers soe útwizing dwaan kinne ynhoefier't de Halbertsma's mei harren bûging yn posysje (1) [= de omkrite 'ûnbeskaat lidwurd -- *de*-wurd'] in útsûnderingsposysje ynnimme.' Ik ha dat foar ien tiidgenoat fan 'e Halbertsma's neigongen, ntl. K.Y. Vlietstra. Dy syn net-publisearre memoires 'De Frieske Neijschoalle' út 1854 binne skreaun yn in geef, mar ûnnormearre Frysk. Vlietstra befestiget it byld fan 'e eigenskipswurdbûging dat de Halbertsma's jouwe: yn 'e omkrite dêr't it om te rêden is fynt men eigenskipswurden mei en sûnder útgong *-e* en sûnder dat der regelmjittichheid yn te finen is. Ferlykje de foarbylden yn (9):

(9) a. ien melts kouw (60), ien wijt dweil (69), ien grouw esken baem (70), ien sterk jongkaedel (79), ien nij broek (94), iin nij houten flier (95), ien oor feint (97), ien nij treppen (99), ien foeg kaedel (131), ien wijt scheldoek (140), ien knap en baest faam (144), ien graeut soon (146-147), ien oenbesnoeid vijlestijn (150), ien jierrijg feint (153), ien frjemd feint (154)

b. ien goede soeglappe (3), ien mislik holle uetsprek (19), ien stompe taen (35), ien jieppe vaet (35), ien graeutte wetterspuit (36), ien foole merje (40), ien hudde dwarsfoerge (43), ien wijde greft (45), ien wytte hijnst (46), ien lange spijker (49), ien blouwe schijne (153), ien sulwere schierre (174)

In aardich foarbyld is *ien soer aapel* yn (10), mei sterke bûging, dat kontrastearret mei *ien soure Apel* yn (6i), ien fan 'e pear foarbylden mei swakke bûging yn 'e Burmania-sprekwurden.

(10) ien soer aapel (123)

De sin yn (11) lit moai sjen hoe't eigenskipswurden mei en sûnder útgong sa't it liket sûnder euvelmoed trochinoar brûkt wurde:

(11) Der makkene wij 't eerste jier neij bij **ien nij mole**, het twade jier **ien nij binhoes**, en het tredde jier **ien nijje schoerre** (115)

Yn 'e rin fan 'e 19de en de 20ste ieu kringt de bûgingsútgong *-e* yn 'e âlde sterke bûging en dat smyt by einsluten it systeem fan eigenskipswurdbûging yn (3) op. De *-e* kringt net allinnich yn tafallige ferbiningen fan eigenskipswurd en haadwurd, mar likegoed yn eigenskipswurd - haadwurdkollokaasjes (ferlykje *ien*

soure Apel yn (6i) en *ien blouwe schijne* yn (9b)). Allinnich at de ferbining tusken eigenskipswurd en haadwurd sa fêst wurden wie, dat men fan ien wurd (in gearkeppeling) prate koe, lykas bygelyks yn 'e foarbylden yn (12), wie it eigenskipswurd ôfskerme foar de bûging:

(12) in [âld man]
in [jong faam]
in [lang piip]

Op sokke gefallen kom ik yn par. 4.4. noch wiidweidich werom.

4 De beskriuwing fan 'e sterke bûging yn 'e Nijfryske grammatika's

De grammatikale beskriuwing fan it Frysk set, at wy efkes ôfsjugge fan it niisneamde 'Quaedam ad Grammaticam...', yn 'e 19de ieu yn, dus yn 'e tiid dat sterke eigenskipswurdbûging al yn it neigean wie. Hoe wurdt de bûging fan it Fryske eigenskipswurd yn 'e grammatika's beskreaun?

Yn 'e measte grammatika's wurdt noch ûnderskie makke tusken sterke en swakke bûging, wylst men jin ôffreegje kin, oft dat noch bestie. De foarbylden dy't fan 'e sterke bûging jûn wurde, binne nammentlik measte part sokken lykas ik yn (12) neamd ha, dus feitliks gearkeppelingen, dy't yn in beskriuwing fan 'e bûging fan it eigenskipswurd net mear thúshearre. Dat laat bytiden ta frijwat betiisde en sels ferkearde beskriuwingen fan 'e eigenskipswurdbûging. Van Blom (1889, 87-88) wol der bygelyks op út dat (i) nei it ûnbeskaat lidwurd 'vooral' de swakke foarm brûkt wurdt, dat (ii) nei it ûnbeskaat lidwurd en it beskaat lidwurd *it* de sterke en de swakke foarm beide foarkomme kinne, mar dat de swakke brûkt wurdt, at it eigenskipswurd 'meer bepalend' brûkt wurdt, en dat (iii) nei it beskaat lidwurd *de* altyd de swakke foarm brûkt wurdt. De foarbylden dy't er jout fan sterke en swakke bûging njonkeninoar binne

(13) it âlde hynder - it âld hynder
it jonge pear - it jong pear
in grutte keardel - in grut keardel
in moaie ko - in moai ko
in lange piip - in lang piip

Dat it eigenskipswurd yn de foarbylden fan sterke bûging minder 'bepalend' binne, komt om't it yn dy gefallen om leksikalisearre ferbiningen, om gearkeppelingen giet, dy't in eigen betsjutting krige ha. Van Blom skriuwt it eigenskipswurd en it haadwurd los faninoar, mar men soe se ek of sels better mei in ferbiningsstreekje of oaninoar skriuwe kinne, en dat wurdt ek gauris dien. Sa

fynt men njonken *lang piip* ek *langpiip* (yn it WFT ferkeard mei klam op *lang* ynstee fan *piip*!) en om't dat ien wurd is, kin men it ek mei it beskaat lidwurd *de* brûke (*de langpiip*) en yn it meartal brûke (*langpipen*), sûnder dat it eigenskipswurd bûgd wurdt.

Yn lettere grammatika's wurdt der wol op wiisd dat yn it gefal fan 'sterke bûging' eigenskipswurd en haadwurd (i) ien begryp útdrukke, dat de ferbining (ii) ienheidsaksint op it haadwurd hat, dat eigenskipswurd en haadwurd (iii) as in foech gearsetting gauris oaninoarskreaun wurde. Mar lykwols wurde de ferbiningen by de eigenskipswurdbûging behannele, wat bytiden ta slim ûntrochsichtige beskriuwingen laat. Sipma (1949, 17-18) seit bygelyks: "De stam sonder útgong komt foar (...) yn somlike ferbiningen fan adj. as *âld*, *jong*, *lyts*, *great*, *frij* e.o. mei subst. as *man*, *frou*, *faem*, *boer*, *baes*, *master*, e.o. as der ien begryp útdrukt wurdt."

De beskriuwingen wurde bytiden noch fierder komplisearre om't der in ferskynsel yn behelle (of trochhinne mjukse) wurdt dat der feitliks los fan stiet. It giet om wat ik hjir *adverbiale modifaasje* neame sil. Dêrby wurdt in eigenskipswurd opsjoneel net bûgd, at it net it haadwurd sels modifisearret, mar in predikaat dat ynherint is oan dat haadwurd. It ferskynsel kin him oppenearje, at it eigenskipswurd nei in ûnbeskaat lidwurd en foar in persoansoantsjutting stiet. Ferlykje de foarbylden yn (14):

(14) Kalma is in grut(te) dichter

Hoe't adverbiale modifikaasje krekt ferklearre wurde moat en ûnder hokker omstannichheden oft it foarkomt, is fansels in nijsgjirrige fraach, dy't oant no ta noch net alhiel befredigjend beändere is. Mar it is dúdlik dat it ferskynsel oan oare, folle spesifikere betingsten foldwaan moat as de gefallen fan sterke bûging dêr't it ús hjir om te rêden is. Fierders is it opsjoneel: de útgong kin, mar hoecht net wei te bliuwen. Boppedat is it ferskynsel net typysk foar it Frysk; it komt ek yn it Hollânsk foar. Foar in besprek en in analyze fan 'e Hollânske konstruksje, sjuch ûnder oaren Odijk (1992) en Kester (1996).

Gearfetsjend kin men sizze, dat it foar it hjoeddeiske Nijfrysk gjin doel mear hat en ûnderskied tusken sterke en swakke eigenskipswurdbûging en dat ferbiningen fan keal eigenskipswurd + haadwurd (ôfsjoen fan 'e gefallen fan adverbiale modifikaasje) yn 'e morfology en net yn 'e syntaksis behannele wurde moatte.

5 Oerbliuwsels fan 'e sterke eigenskipswurdbûging yn it hjoeddeiske Frysk

Hoewol't de sterke eigenskipswurdbûging yn it hjoeddeiske Frysk net mear foarkomt, hat er al in stikmannich spoaren efterlitten. Dy wol ik hjirnei koart besprekke.

4.1 Idiomatyske ferbiningen

Alderearst binne der in pear sprekwurden en fêste ferbiningen mei eigenskipswurden dy't tsjin 'e ferwachting net bûgd wurde. Ferlykje:

(15) a. In **dea** baarch komt it op in stek net oan
b. In **hurd** man op in **weak** tsiis
c. Dêr moatte wy ris in **slim** set fan ha!
d. In **wyld** hier yn 'e nekke ha

Yn (15b) soe *in hurd man* noch ynterpretearre wurde kinne as in gefal fan adverbiale modifikaasje, mar by de oare gefallen giet it sûnder mis om sterk bûgde eigenskipswurden, dy't yn 'e oanbelangjende idiomen fossilisearre binne.

4.2 As haadwurd brûkte eigenskipswurden

In twadde oerbliuwsel fan 'e sterke bûging fynt men by leksikalisearre bûgde eigenskipswurden. Men hat yn it Frysk leksikalisearre bûgde eigenskipswurden op *-e* en op *-en (ien)*, meast persoansoantsjuttingen (ferlykje Hoekstra 1998, 107-108).

(16)	a. de/in deade	b.	in aparten (ien)
	de/in bline		in nueten (ien)
	de/in lytse		in minnen (ien)
	de/in learde		in moaien (ien)

Der binne mar in stikmannich keale as haadwurd brûkte eigenskipswurden dy't persoanen oantsjutte, bygelyks dy yn (17), dy't beskaat en ûnbeskaat brûkt wurde kinne:

(17) de/in gek
de/in ferwoest

Der binne lykwols ek in hantsjefol dy't allinnich mar mei in ûnbeskaat lidwurd brûkt wurde kinne en suver allinnich yn fêste ferbiningen foarkomme:

(18) **in frjemd**
(prate, sa wiis wêze, ensfh. as) **in âld**
(sûpe, flokke, fleane, ensfh. as) **in wyld**
(sûpe as) **in kreupel**

Yn wat âlder Frysk hie men ek noch *in lyts* foar *in lytse, in lytsen (ien), in lytske*, of *in lytskert*. It wurdgrapke yn (19) wurke ek allinnich mar goed, at *in keal* (ek) 'in kealen ien' betsjutte koe:

(19) **In keal** is 't dy in keal kop het '*...'t Is woordspeling:* keal *betekent kalf en ook kaal. Dus letterlijk; kaal is hij, die een kaal hoofd heeft.*' [W. Dykstra, volksl. II 356 (1896)]

It giet yn dizze gefallen sûnder mis wer om oarspronklik sterk bûgde eigenskipswurden, hjir as haadwurd brûkt, dy't har sterke foarm yn idiomatyske konteksten bewarje koenen. Hja binne te ferlykjen mei de foarbylden út 'e Burmania-sprekwurden yn (6h).

4.3 De haadwurdramplesant ien

It Frysk hat in haadwurdramplesant *ien* dy't tafoege wurde kin, at it eigenskipswurd op *-en* útgiet:

(20) in readen **(ien)**

De útgong *-en* is nammers histoarysk nei alle gedachten ek it oerbliuwsel fan in haadwurdramplesant *ien* (Afr. *en*).

It Fryske *ien* bringt jin fansels it Ingelske 'prop noun' *one(s)* yn 't sin, dat lykwols folle algemiener is. Altyd at yn it Ingelsk it haadwurd weilitten wurdt, moat de haadwurdramplesant ferskine, net allinnich yn ientallige, ûnbeskate haadwurdkloften, mar ek yn meartallige en beskate.

(21) the/a red *(**one**)
some red *(**ones**)
the red *(**ones**)

Der wurdt meast oannommen dat it algemiene en ferplichte brûken fan *one(s)* yn it Ingelsk gearhinget mei it folslein missen fan eigenskipsbûging yn dy taal.

Yn in soad talen is it sa't it liket de eigenskipsbûging dy't it weilitten fan it haadwurd mooglik makket. Yn it Frysk is dat wierskynlik ek sa. It weilitten fan it haadwurd is mooglik, at it eigenskipswurd in útgong *-e* hat. Allinnich oft it haadwurd ûnmarkearre is, d.w.s. at it net allinnich [-comgen, -plur, -def], mar ek noch [-telber] is, mei it wêibliuwe, sûnder dat it eigenskipswurd bûgd is. Yn oare gefallen mei it haadwurd net weilitten wurde:

(22) de reade (flage)
in reade (flage)
reade (flagen)
read (hier)
in read *(hynder)

Yn dat lêste gefal kin it Frysk him moai rêde mei de haadwurdramplesant: *in readen (ien)*. En men soe no sizze kinne dat it Frysk de haadwurdramplesant brûkt, at der gjin eigenskipswurdbûging is. Dat giet lykwols net hielendal op: njonken *in reade (flage)* kin men yn it Frysk ek *in readen (ien)* brûke, hoewol't dat dêr oerstallich liket. Men soe no lykwols úthâlde kinne, dat it hjoeddeiske gebrûk fan 'e haadwurdramplesant tebek giet op in âldere tastân, doe't it eigenskipswurd nei it ûnbeskaat lidwurd altyd sûnder útgong wie (doe't it bgl. ek noch *in read flage* wie). It foarkommen fan 'e haadwurdramplesant yn it Frysk soe dan streekrjucht gearhingje mei it foarkommen fan 'e sterke bûging yn it Frysk.

Der binne lykwols in pear problemen, at men in ferbining tusken sterke bûging en de ûntjouwing fan 'e haadwurdramplesant oannimme wol. Yn 't foarste plak binne der de gefallen yn § 4.2, de as haadwurd brûkte eigenskipswurden sûnder útgong. De fraach is fansels, wêrom oft yn dy gefallen dan net in haadwurdramplesant ferskynt. Moolk waard de haadwurdramplesant lykwols allinnich te pas brocht, at it eigenskipswurd wier elliptysk brûkt waard.

Twad is de ferbining tusken it missen fan eigenskipswurdbûging en it him oppenearjen fan 'e haadwurdramplesant net sa twingend as oft men op grûn fan it Ingelsk faaks tinke soe. Yn gâns Jutske dialekten kin bygelyks ek in haadwurdramplesant brûkt wurde, like algemien as yn it Ingelsk (dus ek yn beskate en meartallige haadwurdkloften), mar sa't it liket folslein opsjoneel (mei tank oan Torben Arboe Andersen fan it 'Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning' fan 'e universiteit fan Århus):

(23)	den gule **(en)**	'de giele'
	en gul **(en)**	'in giele(n (ien))'
	et gul(t) **(et)**	'in giele(n (ien))'
	nogle gule **(nogle)**	'in stikmannich giele(n)'

Sa't de foarbylden sjen litte, hat it Jutsk in eigenskipswurdbûging. It missen fan bûging kin hjir dus net it algemiene brûken fan de haadwurdramplesant ferklearje.

Yn it Noardfrysk komt ek in haadwurdramplesant foar, mar it brûken dêrfan stiet ek fierhinne los fan 'e eigenskipswurdbûging (tink derom dat de útgong *-en* hjir in wiere bûgingsútgong is). De haadwurdramplesant ferskynt hjir benammen yn ûnbeskate persoansoantsjuttingen. Ferlykje de neikommende foarbylden út it Fering-Öömrang:

(24) Hat as **en smok ian** 'Hja is in kreas fanke (lett. in kreazen ien)'
Hi as **en neten ään** 'Hy is in aardige fint (lett. in aardigen ien)'
Dü beest mi diar **en sjöönen ään**! 'Do bist my ek in moaien ien!'

Yn it Sleeswykske Leechdútsk komt de haadwurdramplesant ek foar, allinnich nei it ûnbeskaat lidwurd, likegoed by persoans- as dingoantsjuttingen. Ferlykje de neikommende foarbylden út Mensing (1937, s.v. *een*, 2):

(25) a. wat wer dat för 'n Koh? **en wille een**
'Wat wie dat foar in ko? in wylden ien'
b. dor stunnen dree Per, **en bruun een, en witt een** un **en swatt een**
'dêr stiene trije hynders, in brunen ien, in witen ien en in swarten ien'

Hjir soe de eigenskipswurdbûging wer in rolle spylje kinne: it Sleeswyks Leechdútsk hat wol in útgong *-e*, mar yn 'e measte dialekten hat dy him oer it hiele paradigma útwreide, dat hy spilet net mear in ûnderskiedende rolle. Dat kin it brûken fan 'e haadwurdramplesant fuortsterke ha.

Yn it útstoarne Noardfryske dialekt fan 'e Mittelgoesharde, dat slim fan it Leechdútsk beynfloede wie, fynt men itselde ferskynsel:

(26) Jü Tid is dat ụle Hüs ufbrāgen un **en Näie in** mä Såål un āl abböigt
(Peter Grünberg, Määln 54)
'Doedestiids is it âlde hûs ôfbrutsen en in nijen ien mei seal en al opboud'

It is net myn doel en jou hjir in besprek fan it brûken fan 'e haadwurdramplesant yn it Westgermaansk, hoewol't dat sûnder mis in stúdzje wurdich wie. Wat ik mei de niisneamde foarbylden dúdlik meitsje wol, is dat der net in simpele ferbining is tusken it missen fan eigenskipswurdbûging en it ferskinen fan 'e haadwurdramplesant. De haadwurdramplesant kin him sa't it liket yn prinsipe

muoi frij ûntjaan en dan by need te pas brocht wurde om it missen fan eigenskipswurdbûging oer te heljen. Yn it Ingelsk is er yn dat gebrûk folslein grammatikalisearre. Foar it Frysk bliuwt de fraach nei de relaasje tusken 'e sterke bûging en de haadwurdramplesant ynearsten noch iepen.

4.4 AN-*gearkeppelingen*

It Frysk hat, at men it ferliket mei de buortalen, in soad AN-gearkeppelingen, d.w.s. ferbiningen fan in eigenskipswurd en in haadwurd mei einklam dy't sa't it liket ûntstien binne út in haadwurdkloft. Foarbylden binne:

(27)	jongkat	Goedfreed	groufanke	(immen) lytsman (meitsje)
	âldman	kweageast	grutjonge	blaumoandei
	frijfeint	troudman	reahûn	
	swierwaar	blaumich	platdak	

Yn Hoekstra (1998, 55-56) haw ik suggerearre dat dat gearhinget mei it feit dat yn âlder Frysk eigenskipswurden faker sûnder bûgingsútgong foarkamen, mei oare wurden mei it feit dat it Frysk noch lang de sterke bûging bewarre hat. At it eigenskipswurd net bûgd wie, wie it navenant makliker om eigenskipswurd en haadwurd as ien wurd op te fetsjen. Dat de sterke bûging it foarmjen fan AN-gearkeppelingen fuortsterke hat, is net ûnwierskynlik, mar ek yn dit gefal is der foar 't neist net in simpele ferbining tusken sterke bûging en AN-gearkeppeling.

Yn it foarste plak binne net alle AN-gearkeppelingen ûntstien út 'e ferbining fan in sterk bûgd eigenskipswurd en in *de*-wurd. Guon binne ûntstien út 'e kombinaasje fan eigenskipswurd en *it*-wurd; it eigenskipswurd hat yn sokke gefallen yn it hjoeddeiske Frysk (en it Hollânsk) ek gjin útgong nei in ûnbeskaat lidwurd. Ferlykje:

(28)	heechwetter
	waarmbêd
	swartpak
	swierwaar
	nijjier
	platdak

Yn guon fan dizze gefallen is it wurd allinnich yn it iental in gearkeppeling. It is foar my bygelyks wol *it swartpak*, mar *de swarte pakken*, net **de swartpakken*. Guon fan dizze gearkeppelingen fynt men ek yn it Hollânsk (*hoogwater*, *nieuwjaar*).

Yn gâns gefallen hat him yn it eigenskipswurd yn 'e gearkeppeling histoaryk *d*-deleesje nei in lang lûd foardien. Ferlykje:

(29) a. goerie	b. reahart	c. kweanamme	d. breefjirtjin
goegunder	reabûter	kweageast	Breedyk
goefreon	reahart	kwea-each	
goejûn	Reaklif	kweabloed	

De oanbelangjende eigenskipswurden waarden nei alle gedachten nea bûgd (ferl. de foarbylden út 'e Burmania-sprekwurden yn (6b)). Boppedat komme ditsoarte fan gearkeppelingen ek wer yn it Hollânsk voor (*goegemeente*, *kwajongen*).

Yn in pear gefallen moat it keale eigenskipswurd út in bûgd eigenskipswurd ûntstien wêze, om't de gearkeppeling allinnich of benammen beskaat brûkt wurdt, en soe men oan haplology tinke kinne:

(30) Us Leaffrouwe < Us Leave Frouwe
it koarttiksel < it koarte tiksel
de grutdyk < de grutte dyk

Nettsjinsteande sokke gefallen bliuwt it in feit dat it Frysk navenant mear AN-gearkeppelingen hat as it Hollânsk. En it soe wêze kinne dat troch de gefallen mei sterke bûging it patroan bewarre en fuortsterke is. Dat it yn alle gefallen oanfield wurdt as typysk Frysk, litte meisinfoarmingen lykas dy yn (31) sjen:

(31) lekkerdingen [Simke Kloosterman, De Hoara's fen Hastings (1921, 81)]
flaugrapkes [Alternatyf 1 (1971, 45)]

Ik wol hjir lykwols ta beslút noch op in oare mooglike boarne foar it grutte tal AN-gearkeppelingen wize, nammentlik Leechdútske ynfloed. Gâns AN-gearkeppelingen hawwe as earste lid it eigenskipswurd *âld*. Yn guon gefallen hat *âld* dêr min ofte mear syn wenstige betsjutting 'net jong' (bgl. yn *âldman*), mar withoefaak jout it allinnich mar in affektive (pejorative of meliorative) konnotaasje oan it haadwurd dat dernei komt. Ferlykje:

(32) âldroek
âldrôt
âldhij
âldstoel

It funksjonearret yn sokke gefallen suver as in foarheaksel. Dat gebrûk fan *âld* is net beheind ta it Frysk. It is ek yn 'e Leechdútske dialekten te finen. Ferlykje bygelyks Mensing (1937, s.v. *oold*, 2):

> 'in abgeschwächter Bedeutung voor Substantiven, überkurz gesprochen (ŏl, ul), nicht mehr als Gegensatz zu "jung", sondern etwa tadelnd als Ausdruck des Ärgers, des Unwillens, der Geringschätzung oder kosend als Ausdruck der Zuneigung oder Liebe.'

Mensing jout bygelyks de foarbylden yn

(33)	wat will de **ol** Kerl hier wedder?	'wat wol dy âldkjirrel hjir no wer?'
	de asige **ul** Koh!	'dy smoarge âldko!'
	de **ol** Hund blafft ok in eensen to	'dy âldhûn blaft ek oan ien wei'
	dat is 'n gans **ul** oold Huus	'dat is in hiel âld hûs'
	mien **ol** söte Dern!	'myn leave fanke!'

De earste trije kin men sa yn it Frysk oersette mei in gearkeppeling. It is ûnwierskynlik dat it brûken fan *âld* as in foech affektyf foarheaksel yn it Frysk hielendal los stiet fan dit gebrûk fan *ol* yn it Leechdútsk.

Dat it Leechdútsk ynfloed hân ha kin op 'e AN-gearkeppelingen yn it Frysk wurdt ek troch oare Leechdútske data suggerearre. Guon Fryske AN-gearkeppelingen fynt men suver gelyk yn it Leechdútsk werom (de foarbylden komme wer by Mensing (1937) wei):

(34)	a. Jungdern	'jongfaam'	b. Blaumeesch	'blaumieske'
	Jungkerl	'jongkeardel'	Blaujümfer	'blaujufferke'
	Jungbeest	'jongbeest'		
	c. Ooldjungdern	'âldfaam'	d. Fehrhehn	'fearhin'
	Ooldjungkerl	'âldfeint'	Fehrkoh	'fearko'

De sterke bûging yn it Frysk sil de AN-gearkeppeling sûnder mis stipe ha, mar it liket derop dat men de opgong fan 'e AN-gearkeppelingen yn it Frysk net hielendal oan 'e sterke bûging taskriuwe mei. De mooglik Leechdútske ynfloed moat neier ûndersocht wurde.

6 Einslutende opmerkingen

Yn dit artikel woe ik twa dingen sjen litte: Foarst, dat der tusken it Aldfryske systeem fan eigenskipswurdbûging en it hjoeddeiske systeem in tuskenstadium

west hat mei twa útgongen *-e* en *-ø*, lykas yn it hjoeddeiske Frysk, mar mei noch in ûnderskie tusken sterke en swakke bûging, lykas yn it Aldfrysk. En oard, dat de wurking fan 'e sterke bûging (oant yn 'e 19de ieu) yn guon dingen noch te fernimmen is yn it hjoeddeiske Frysk, al bliuwe der benammen op it stik fan 'e haadwurdramplesant en de AN-gearkeppeling in soad iepen fragen. Sa't ik al sein ha, de trije systemen fan eigenskipswurdbûging dy't ik yn paragraaf 1 beskreaun ha, binne ta in hichte abstraksjes. De eigenskipswurdbûging hat frijwat dynamysk west en lit gâns fariaasje sjen. De syngroane struktuer en diagroane ûntjouwing fan 'e eigenskipswurdbûging yn it Frysk bliuwt dêrom in mêd fan fierder ûndersyk.

Blom, Ph. van (1889)
Beknopte Friesche Spraakkunst voor den tegenwoordigen tijd. R.P. Zijlstra, Joure.
Boersma, Piter (1982)
'De bûging fan it adjektyf by de Halbertsma's', *Us Wurk* 30, 41-48.
Bremmer, Rolf H. (1992)
'Oer datearring, funksje en auteurskip fan de earste Fryske grammatika', yn: *Philologia Frisica anno 1990.* Lêzingen fan it tolfte Frysk Filologekongres, 17, 18 en 19 oktober 1990. Fryske Akademy, Ljouwert, 9-32.
Brouwer, Jelle H. (1940)
'De Burmania-sprekwurden', yn: *De twadde jiergearkomste fen de Fryske Akademy.* Van Gorcum & Comp., Assen, 83-182.
Frieske Neijschoalle (1854)
= K.Y. Vlietstra, *De Frieske Neijschoalle oonleind op ien kaod steed op ien foendemint van Oenderfijning dat yn viefentweintijg jier leind is trog de schrieuwer.* Hs. Prov. Bibl., Ljouwert.
Hoekstra, Jarich (1998)
Fryske wurdfoarming. Fryske Akademy, Ljouwert.
Hoekstra, Jarich (1999)
'Bare comparatives in Frisian and the structure of quantified noun phrases', hs. Fach Friesische Philologie, CAU, Kiel.
Kester, Ellen-Petra (1996)
The Nature of Adjectival Inflection. Utrecht Institute of Linguistics OTS, Dissertation Series, Utrecht.
Mensing, Otto (1927)
Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch. Wachholtz, Neumünster.
Odijk, Jan (1992)
'Uninflected adjectives in Dutch', in: Reineke Bok-Bennema & Crit Cremers (eds.), *Linguistics in the Netherlands 1992.* Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 197-208.
Quaedam ad grammaticam... (1681), yn: Ph. H. Breuker, *It wurk fan Gysbert Japix.* I: Tekst in facsimile. Fryske Akademy, Ljouwert, 285-295.
Rimen ind teltsjes (1871)
= *Rimen ind teltsjes fen de broárren Halbertsma.* de Lange, Dimter.
Sipma, Piter (1949)
Ta it Frysk III. Van der Velde, Ljouwert.
Sjölin, Bo (1969)
Einführung in das Friesische. J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart.

Hoe Frysk is it Frysk?

Pyt Kramer (Mildaam)

1 Ynlieding

De moderne Fryske tongslaggen ûntrinne inoar gâns en ferskille ek aardich fan it Aldfrysk. Foar taalkundige en oare stúdzjes mei in histoaryske komponint liket it fan belang te witten ynhoefier't wy hjir te krijen hawwe mei kontinuïteit fan taal.

Om yn dat stik fan saken wat klearrichheid te skeppen wurdt yn dizze stúdzje besocht nei te gean hoefolle fan it oarspronklik Fryske wurdmateriaal bewarre is yn 'e moderne tongslaggen. Foar dat oarspronklike Frysk rjochtsje wy ús dêrby needsaaklikerwize op it skriftlik oerlevere Aldfrysk. Mei Sjölin (1969:7) neame wy Aldfrysk (Afr.) alles wat foar 1550 ferskynd is. Dêr heart dus noch wol de al aardich 'gewoan' lykjende taal fan Bogerman (1542/1551) by, mar oan 'e oare kant sille wy faaks ek wolris in Aldfrysk wurd útsilje as it neffens syn lûding net oarspronklik Frysk wêze kin en net faak as Aldfrysk oerlevere is. Fierders kin by ûntbrekken fan in wurd yn 'e Aldfryske oerlevering dochs soms út de Nijfryske lûding ôflaat wurde dat it om in oarspronklik Frysk wurd giet (sa as by it haadwurd *libben* (110, de nûmers ferwize nei it plak fan it wurd yn 'e taheakke), it bywurd *wei* (112) en by guon tiidwurdsfoarmen).

Fan de Nijfryske tongslaggen wurde neist it Westerlauwersk Frysk (Wlfr.) neigien it Skiermuontseachsk (Skm.), it Sealtersk (Sfr.) en it Mooringer Noardfrysk (Nfr.). Dy kar is in praktyske reden foar, nammentlik dat yn dy gefallen omkearwurdboeken of -listen út in oare taal wei beskikber binne. Tagelyk jout dat in aardige sprieding oer it taalgebiet, wylst it Skm. as in lokale tongslach faaks better mei it Sfr. en Nfr. te ferlykjen is as de algemiene Wlfr. ferkearstaal. Ek wurdt neigien hoefolle Frysk trochkrongen of bewarre bleaun is yn 'e tongslaggen fan 'e omkriten. Dêrta binne ûndersocht it Biltsk (Hollânske kolonisaasje binnen Frysk taalgebiet), it Grinslânsk en it Westfrysk (beide wierskynlik ûntfryske, resp. ûnder Nederdútske en Hollânske ynfloed) en it Stellingwerfsk (oarspronklik net-Frysk grinsgebiet).

It Skiermuontseachsk is der boppedat by behelle, om't wy dêrfan yn it wurk fan Spenter (1968) in brede etymologyske stúdzje hawwe. Foar de ôflieding fan it Noardfrysk wurdt gebrûk makke fan Löfstedt syn wurk oer it Noardfrysk fan Ockholm en de Halligen (Löfstedt 1928, 1931), dat frij nei oan it Mooringer

besibbe is en sa in tsjinwicht biedt tsjin Spenter syn wurk. Foar de oerbleaune hiaten is gebrûk makke fan de betreffende literatuer oangeande it Frysk en de buortalen en fierders is ek noch wol wat etymologysk graafwurk ferrjochte.

Eins soe men foar in ferliking de hiele wurdskat besjen moatte, mar dat is hast gjin dwaan. Boppedat, as it derom giet oft dy Fryske eftergrûn fan ynfloed is op allerhanne ferskynsels, dan giet it der benammen om ynhoefier't it algemiene karakter fan in tongslach Frysk is. In grif Aldfrysk erfwurd as *tjoud* 'kwea' makket it Grinslânsk net ta in Fryske tongslach; dêr is it te seldsum foar. Om dy reden liket de metoade fan it 'weagen' fan de ôfkomst fan wurden neffens de wurdfrekwinsje de meast foar de hân lizzende wize om de gearstalling fan in taal te mjitten, om't hja yn feite it tal wurdtekens telt. Wat faker in wurd (wurdtype) foarkomt, wat swierder weage moat oft it al of net fan Fryske ôfkomst is. Dochs haw ik yn 'e literatuer gjin tapassing dêrfan fine kinnen. De metoade kin ek allinne mar tapast wurde op talen mei gâns tige faak foarkommende lienwurden, wêrby't de ôfkomst frij wis fêststeld wurde kin. It soe bygelyks tige foar de hân lizze om sa'n berekken los te litten op de ûnderskate komponinten fan it Ingelsk.

No docht it gelokkige feit him foar, dat wy foar it Wlfr. oer in frekwinsjelist beskikke (Van der Veen 1984). Dy list berêst op it 'korpus Frysk', dat gearstald is út Wlfr. tekstfragminten út it tiidrek 1800 oant 1950. It giet dêrby dus om skreaune taal, mar om 't wy oars net hawwe, moatte wy dat mar oannimme as fertsjintwurdiger fan 'e sprutsene taal fan dy tiid. Foar it Sealtersk is om dy reden ek de noarm fan wat konservativere teksten nommen, lykas dy fan Janssen (1953-1965). Foar de oare tongslaggen is útgien fan de gongbere wurdboeken dy 't ek wol frij konservatyf wêze sille.

I. Part fan de frekwinsjelist fan Van der Veen (1984:209-211).

1. 59972 *de* (lidw.)
2. 34452 *it/'t* (lidw.., fnw.)
3. 31146 *en* (bynw.)
4. 25404 *wêze* (tw.)
5. 23548 *fan* (ferhw., byw.)

.....

193. 464 *plak* (hw.)
194. 464 *stil* (eigsw., byw., útrw.)
195. 464 *wa* (fnw.)
196. 464 *wier* (eigsw., byw., útrw.)
197. 464 *wylst* (bynw., byw.)

Van der Veen jout de 197 meast foarkommende wurdtypen, dy't meiinoar 65% fan alle wurdtekens beslagge. Tabel I jout in foarbyld mei de earste fiif en de lêste fiif wurden fan syn list. Dat rint fan *de* mei in relative frekwinsje fan

5,9972% oant *wylst* mei in frekwinsje fan 0,0464%. Yn syn list hat Van der Veen foar de oersichtlikens dy persintaazjes mei 10.000 fermannichfâldige. Dy wurdfrekwinsjes slagge op it Wlfr. en it is fansels mûglik dat de frekwinsjes yn 'e oare tongslaggen wat oars binne – sa komt yn it Sealtersk *dwoo* 'dwaan' gauris foar yn 'e betsjutting 'jaan' en binne de betsjuttingsfjilden fan Sfr. *schälle, wolle, moute, muuge* oars as dy fan Wlfr. *sille, wolle, moatte, meie*. Lykwols is der om praktyske redenen fan útgien, dat de Wlfr. frekwinsjes oeral jilde. Om't foar de Nederlânske skriuw- en sprektaal sawat oerienkommende frekwinsjes fûn wurde (Van der Veen 1984:214) sil dat net altefolle útmeitsje.

It wurdmateriaal út 'e Nijfryske tongslaggen is ûnderbrocht yn 'e folgjende rubriken:

-- Orizjineel Frysk (O) is alles wat neffens de normale taalûntjouwing út it Aldfrysk ôflaat wurde kin.

-- Weirekke (W) binne alle Aldfryske foarmen dy't yn in Nijfryske tongslach net mear foarkomme; faak is de derby hearrende funksje (bygelyks namfal, slachte) ek ferdwûn.

-- Nijfoarming en analogy (A) binne alle foarmen dy't troch bysûndere ûntjouwingen út oare Fryske foarmen ûntstien binne en faak orizjineel Fryske foarmen ferfongen hawwe.

-- Nederlânsk en Nederdútsk (N) binne alle foarmen dy't net út it Aldfrysk, mar wol út dy buortalen of út it Mnl. of Mnd. ôflaat wurde kinne.

-- Deensk en oare talen (D) is alles wat net út Aldfrysk, Nederlânsk of Nederdútsk ôflaat wurde kin.

-- Karakteristyk Frysk (K). Yn it Aldfrysk kaam al gâns mienskiplik Wgerm. materiaal foar, mar it liket folslein ynoarder om dat yn 'e moderne Fryske tongslaggen ek as Frysk te beskôgjen. By de net-Fryske tongslaggen kin dat net sûnder mear, om't dy mei frij grutte wissens gâns materiaal fan net-Fryske oarsprong befetsje. Om op dat gebiet gjin ûnwisse faktoaren yn te bringen, wurdt dêr allinne it persintaazje berekkene wat karakteristyk Aldfryske marktekens hat. Dat is alles wat neffens de normale taalûntjouwing net út 'e buortalen ôflaat wurde kin, mar mei Fryske lûdwetten wol út it Aldgermaansk. Dêrby binne dingen as in skerpe begjin-*s* of in ynfinityf-útgong op *-e* net foldwaande om in wurd by K ûnder te bringen, want dat binne oanpassings dy't by ûntliening maklik oanbrocht wurde kinne. Dus beskôgje ik b.g. *sitte* (104) nèt as karakteristyk Frysk. Om ta in goede ferliking te kommen wurdt K ek fêststeld foar de Fryske tongslaggen en foar it Aldfrysk, wat dan tagelyk oanjout hoe grut de dúdlik as Frysk werom te kennen kearn fan dy tongslaggen is. Dy ûnwjerlisber Fryske kearn K moat needsaaklikerwize part útmeitsje fan it folle gruttere persintaazje O, wat oanjout wat Frysk wêze kín.

Fan dat ûnderbringen yn rubriken jout de Taheakke fan elk wurd yn 'e folchoarder fan frekwinsje de útwurking en de útkomst. Nei elk lemmawurd wurdt dêr earst in oersetting yn it Dútsk jûn en de wurdfrekwinsje neamd. Foar elke rubryk wurdt dan foar elk wurd in faktor tusken 0 en 1 fêststeld, dy't oanjout ynhoefier't dat wurd dêryn thûsheart. Foar elke beskôge taal of tongslach moat de som fan dy faktoaren (útsein K, dat ommers part fan O útmakket) foar elk wurd gelyk wêze oan ien.

Hjirûnder komt aanst earst it hoe en wat fan 'e ferwurking fan 'e gegevens oan 'e oarder, folge fan in flateranalyse en de útkomsten en de konklúzjes.

2 Ferwurking fan de gegevens

Foar de ferwurking fan de gegevens is gebrûk makke fan in rekkenblêd- of spreadsheetprogramma. Tabel II jout in part fan it rekkenblêd foar de rubryk 'orizjineel Frysk'. De fiif meast frekwinte en de fiif minst frekwinte fan 'e 197 wurden en allinne de kolommen foar it Aldfrysk en it Westerlauwersk Frysk binne werjûn. Kolom A jout it wurdnûmer, C de wurdfrekwinsje, D it Wlfr. wurd en E de wurdsoarte, alles neffens de list fan Van der Veen. Tafoege binne kolommen B (it oerienkommende Aldfryske wurd), F (de orizjinaliteitsfaktor) en G (de orizjinaliteitsfrekwinsje, dat is C x F).

II. Stikje fan it rekkenblêd foar de rubryk Orizjineel Frysk (O).

A Nr.	*B* Aldfrysk	*C* Wurdfrekwinsje	*D* Westerl. Frysk	*E* Wurdsoarte	*F* Orizj.-faktor	*G* Orizjinaliteitsfrekwinsje
1	thi, thiu, tha thes, ther-, then	59972	de	lidw.	0,17	10195,24
2	thet; hit	34452	it/'t	lidw. fnw.	0,33	11369,16
3	anda, enda	31146	en	bynw.	1	31146
4	wesa	25404	wêze tw.	0,717782,8		
	ik bem,bim, ben,bin		ik bin		0,1	
	hi is, his		hy is		0,1	
	wi send, sen		wy binne		0	
	hi was		hy wie		0	
	wi weren		wy wiene		0,1	
	(e)wesen		west		0	
5	fon, fan	23548	fan	ferhw.byw.	1	23548

A Nr.	B Aldfrysk	C Wurdfre-kwinsje	D Westerl. Frysk	E Wurd-soarte	F Orizj.-faktor	G Orizjinaliteits-frekwinsje
193	stede	464	plak	hw.	0	0
194	stille	464	stil	eigsw...	1	464
195	hwā	464	wa	fnw.	1	464
196	wēr	464	wier	eigsw...	1	464
197	in hwīle, thā hwīle	464	wylst	bynw...	1	464 +
SOM		650238				479375,22
RELATYF		1				0,737230399
Orizjineel FRYSK					73,72%	

As foarbyld nimme wy wurd nûmer 3, dêr 't Frysk *en* ôflaat wurdt fan Aldfrysk *enda* en dêrom yn kolom G as orizjinaliteitsfrekwinsje C x F = 31146 x 1 = 31146 oplevert. Dan nûmer 4; Van der Veen hie de foarmen fan in tiidwurd allegearre byinoar rekkene (1984:211), mar hjir binne dy alteast foar de faakst foarkommende ûnrigelmjittige wer útinoar helle, om't se soms fan ûngelikense ôfkomst binne. Om't ik net oer de frekwinsjewearden fan dy aparte foarmen beskikte, binne dy by ôfwikende ôfkomst elk op 0,1 rûsd fan de frekwinsje fan it hiele wurd (lemma). By nûmer 4 komme Frysk *(wy) binne, (hy) wie* en it mulwurd *west* net mei it Aldfrysk oerien en dat levert 3 x 0,1 = 0,3 koarting op yn'e orizjinaliteitsfaktor, dy't dan dus 1 - 0,3 = 0,7 wurdt. As resultaat wurdt de orizjinaliteitsfrekwinsje 25404 x 0,7 = 17782,8 (kolom G).

Dan slagge wy yn dit foarbyld in hiele protte rigels fan it rekkenblêd oer en komme by nûmer 193, dêr't Frysk *plak* net oerienkomt mei Aldfrysk *stede* en dêrom yn kolom F as orizjinaliteitsfaktor 0 kriget en as konsekwinsje yn kolom G as orizjinaliteitsfrekwinsje 464 x 0 = 0. It falt daliks op dat de wurdfrekwinsje (464) hjir folle lytser is as boppe-oan yn 'e list; dizze wurden telle dus folle minder mei, wat troch it fermannichfâldigjen ek yn kolom G ta utering komt.

By eintsjebeslút telle wy yn 'e rigel SOM yn kolom C alle wurdfrekwinsjes op en yn kolom G alle orizjinaliteitsfrekwinsjes. As alle Fryske wurden mei it Aldfrysk oerienkamen, dan hiene wy oeral as orizjinaliteitsfaktor 1 krigen en wiene de getallen yn kolom G oerienkommen mei dy yn kolom C. Om dus út te finen hoefolle orizjineel Frysk yn it Westerlauwerske Frysk bewarre is, kinne wy de SOM fan kolom G diele troch de som fan kolom C en dat levert 0,737230399 yn 'e rigel RELATYF of ôfrûne 73,72% orizjineel FRYSK.

Yn dizze berekken telle de faak foarkommende wurden dus swierder as de net sa faak foarkommende. It berekkene persintaazje slacht op it tal wurdtekens fan 'e taal. Dat is te sizzen dat in wurdtype elke kear teld wurdt dat it foarkomt: *de* komt dus folle faker foar as *wylst*. No is dat noch net hielendal earlik, want as

wy de som fan kolom C diele troch Van der Veen syn faktor 10000 dan krije wy 65,0238%, wat sizze wol dat de besjoene 197 wurdtypen mar sa'n 65% fan ús wurdtekens beslagge. No is de fraach oft de fûne útkomsten ek jilde foar de oare 35%. Om dêr in yndruk fan te krijen is besocht út te finen oft binnen dy 197 ek in ynfloed fan 'e wurdfrekwinsje te finen is, dus bygelyks oft de minder faak foarkommende ek 'Frysker' binne as de faakst foarkommende. Dêrta binne dy 197 yn trije skiften ferdield, dêr't tabel V de resultaten fan sjen lit. De 19 meast foarkommende wurdtypen mei dêrby gâns funksjewurden beslagge 33% fan de wurdtekens. By de lêste 142 wurdtypen sitte meast ynhâldswurden. It docht bliken dat der yn 'e ferdieling fan bewarre Frysk trochinoar net sa'n sterk ferrin sit: yn it Wlfr. liket it persintaazje wat grutter te wurden by legere wurdfrekwinsjes en yn it Nfr. wat lytser, mar dat sil wol om tafallige spriedingen gean. Ik nim dêrom oan dat de 35% net besjoene wurdtekens net folle fan dit resultaat ôfwike sille.

3 Flateranalyze

Utdrukkings as 'wierskynlik' en 'nei alle gedachten' binne planteit yn 'e etymologyske literatuer. Sels as in ôflieding muorrefêst liket te stean, komt der soms wer in betteren. En mei de etymology stiet dan ek gauris op losse skroeven út hokker taal oft sa'n wurd komt. Dy ûnwissens – ek dúdlik werom te finen yn 'e taheakke – is eins yn striid mei in wurk as ditte, dat om getallen freget. Dat is besocht op te fangen troch by elke kar ekstra oandacht oan de objektiviteit te besteegjen. Der is net te gau oannommen dat in wurd orizjineel Frysk wie – bygelyks by *jimme* (62), mar oan 'e oare kant is ek besocht Westerlauwerske wurden net oan 'e kant te skowen foar Easterlauwerske, bygelyks by *sizze* (32). Dêrtroch is te ferwachtsjen dat by mûglike korreksjes op 'e etymology fan guon wurden in dêrút folgjende 'taalwiksel' net foar allegear deselde kant útgean sil. Dêr moat by betocht wurde dat de aparte wurden mar in bytsje ynfloed hawwe. Wurden dêr 't de kar tusken de talen fan ôfkomst folslein ûnwis wie, krije 0,5 as orizjinaliteitsfaktor.

De grutste ynfloed hat it earste wurd *de*, fanwege syn hege frekwinsje. En dêr docht him in bysûnder probleem foar om't guon wurdfoarmen yn it Nijfrysk misse. Ik lied dat *de* ôf út Afr. *tha* en jou it dêrby as orizjinaliteitsfaktor 1/6 ~ 0,17, om't it yn it Afr. troch noch fiif oare foarmen fertsjintwurdige wie. Yn in rjochtstekst as R2 (Buma 1954:128f.) makket *tha* lykwols net 17% út fan alle foarmen fan it beskate artikel (útsein neutra), mar 28%. Tantsjendewize tapassing fan de oerienkomstige orizjinaliteitsfaktor 0,28 levert yn it rekkenblêd 74,74% orizjineel Frysk ynstee fan 73,72%, dus +1,02% ôfwiking en dat weacht der yn. Mar mei R2 hat men grif noch net de Aldfryske omgongstaal en dat jout dêrmei temin bewiis om it te feroarjen.

Wat soartgelikens docht him foar by *wêze* (3). Dêr is by oannommen dat de net-orizjinele foarmen *binne, wie* en *west* meiinoar 30% fan 'e som fan'e wurdfrekwinsjes fan alle foarmen fan *wêze* útmeitsje. Foar it Frysk haw ik gjin materiaal, mar de oerienkommende foarmen yn it Sealtersk meitsje 47 % út yn in stik tekst (earste helte fan Janssen 1953-1965). As konsekwinsje soe de orizjinaliteitsfaktor feroarje fan 0,7 nei 0,53, wat 73,06 % orizjineel Frysk jaan soe en dêrmei -0,66% ôfwiking. Dy ynfloed is al lytser.

Om nei te gean hoe grut oft de ynfloed fan ferskillen yn wurdfrekwinsjes tusken de ûnderskate tongslaggen is, binne by it berekkenjen yn 'e Fryske wurden *sille* (0,06670%, O=0,45) en *wolle* (0,03016%, O=0,85) de persintaazjes ris omwiksele. It gehalte oan orizjineel Frysk feroare dêrtroch fan 73,72% nei 73,95%, net de muoite wurdich dus. Dat komt om't útsein de boppeste 13 elk wurd minder as 1% foarkomt en dus ek net mear ynfloed hawwe kin as 1%.

It liket net goed mûglik om op alle resultaten meiinoar in statistyske flateranalyse los te litten; it tal gegevens is te lyts en te ûngelyksoartich en ek te ûngelyk fan gewicht. Op grûn fan boppesteande proeven is lykwols te ferwachtsjen dat de berekkene persintaazjes binnen 1/100 à 1/50 fan har wearde krekt wêze sille.

4 Utkomsten en konklúzjes

III. Fertsjintwurdiging fan 'e Aldfryske wurdskat yn it Nijfrysk

	Wl.Frysk	Skierm.	Sealtersk	Mooringer
Frysk (O)	74%	76%	82%	81%
Weiwurden (W) 17%	16%	6%	8%	
Nijfoarming ens.(A)	4%	3%	1%	2%
Ndl./Nd. (N)	5%	4%	10%	7%
Oare talen (D) 0,1%	0,1%	0,2%		2,2% (2,0% Deensk)

IV. Gearstalling fan it Nijfrysk

	Wl.Frysk	Skierm.	Sealtersk	Mooringer
Frysk (O)	89%	91%	88%	88%
Nijfoarming ens.(A)	5%	4%	1%	3%
Ndl./Nd. (N)	7%	5%	11%	7%
Oare talen (D) 0,1%	0,1%	0,2%		2,4%

V. Ferdieling fan it bewarre Frysk oer de 197 wurdtypen

	Wl.Frysk	Skierm.	Sealtersk	Mooringer	trochinoar
1-19 (33%)	68%	69%	76%	81%	74
20-55 (17%)	79%	87%	93%	86%	86
56-197 (15%)	81%	80%	86%	76%	81

VI. Persintaazje karakteristyk Frysk

	Aldfrysk	Wl.Frysk	Skierm.	Sealtersk	Mooringer
1. Alle Aldfrysk=100%	42%	20%	21%	39%	31%
2. Bewarre = 100%	42%	27%	28%	47%	38%

	Biltsk	Grinslânsk	Westfrysk	Stellingwerfsk
1. Alle Aldfrysk=100%	2,1%	0,8%	3,4%	0,1%
2. Bewarre = 100%	-	-	-	-

De útkomsten fan 'e berekkens wurde jûn yn 'e tabellen III o/m VI. Tabel III jout andert op 'e fraach: 'Hoefolle fan it Aldfrysk is bewarre bleaun?' Dêr komt it Sealtersk it heechste by út 'e bus mei 82% en it Westerlauwersk Frysk it leechste mei 74%. It tal weiwurdene foarmen is it grutst yn it Wlfr., mar dat hat ek de measte nijfoarmings; op dat gebiet is it Sfr. konservatyf. Wol hat it Sfr. de sterkste bydrage fan Nederlânsk/Nederdútsk en it Mooringer Nfr. lit mei 2% in dúdlike mar dochs net botte grutte Deenske ynfloed sjen. It Skiermuontseachs gedraacht him fierhinne as it Wlfr. Yn feite soe de som fan elke kolom krekt 100% wêze moatte, mar troch ôfrûnjen sitte wy dêr wolris in eintsje neist.

Wy kinne de saak ek út 'e moderne tongslaggen wei besjen. Dat wurdt dien yn tabel IV troch de weiwurden foarmen net mei te tellen. Dêrmei krije wy it andert op 'e titelfraach: 'Hoe Frysk is it Frysk?'. It opfallende dêrby is, dat wy by alle fjouwer tongslaggen sawat op itselde persintaazje komme, nammentlik om ende by 90%. Dat betsjut dat yn elke tongslach sa'n 10% ynnommen wurdt troch nijfoarmings en ûntlienings. In oerflakkige konklúzje soe dan wêze kinne dat it Aldfrysk yn dy gefallen blykber net mear foldwaande wie. As wy lykwols sjogge dat it hjir yn de ûnderskate tongslaggen faak oer hiel oare gefallen giet (bygelyks Wlfr. *net* (18) njonken Nfr. *ai* of Wlfr. *nei* (45) njonken Nfr. *eefter*), dan moat der wol wat oars te rêden west hawwe.

Yn tabel VI jout rigel 1 andert op 'e fraach: 'Hoefolle is as karakteristyk Aldfrysk werom te kennen?' Dat is dus materiaal dat allinne út it Aldfrysk wei te ferklearjen is en dat in tongslach ek it markteken 'Frysk' jout. It persintaazje fan 42 foar it Aldfrysk sels liket hjir yn earste oansjen faaks wat frjemd, mar falt te ferklearjen út it feit dat de mienskiplik Fryske lûdûntjouwingen lang net op alle lûden betrekking hiene. Gâns oarspronklike wurden waarden der net troch oantaast en bleauwen dus yn it Aldfrysk frij gelyk oan dy yn 'e buortalen. It Sealtersk komt ticht yn 'e buert fan it Aldfrysk sels, wylst de net-Fryske tongslaggen fier ûnder de Fryske sitte; it Westfrysk komt mei 3,4% noch it heechste út 'e bus.

Rigel 2 belûkt dit resultaat op allinne it bewarre Aldfrysk yn elke Fryske tongslach, dus op 'e earste rigel fan tabel III en jout dêrmei andert op 'e fraach: 'Hoefolle fan it bewarre Aldfrysk is karakteristyk?' Dêr is út te sjen dat it Sealtersk aardich heger sit as it Aldfrysk. Dêr folget út, dat it Sfr. benammen karakteristike wurden bewarre hat, wat gearhingje kin mei syn funksje as geheimtaal (ferlykje Minssen 1854:148ff). It Wlfr. dêrfoaroer sit folle leger as it Afr. en is dus benammen karakteristyk Frysk kwytrekke. It Grinslânsk – dat fierders wol wat op it Sealtersk liket – is hast alle karakteristike Frysk kwytrekke; eins allinne it ûnopfallende *er* (38) is dêr oerbleaun.

Der moat noch opmurken wurke dat yn tabel V en rigel 1 fan tabel VI krektlyk as yn tabel III de weiwurden foarmen wol meitelle.

As wy it hear nochris oersjogge, dan kinne wy fêststelle dat alle ûndersochte Fryske tongslaggen fierhinne út it Aldfrysk ôflaat wurde kinne en dat hja boppedat gâns karakteristyk (Ald)frysk bewarre hawwe, al besteane dêrby grutte ferskillen tusken de tongslaggen. Dêrmei ûnderskiede se har dúdlik fan 'e oanbuorjende net-Fryske tongslaggen; benammen it Biltsk en it Stellingwerfsk sille in grut part fan har 'Fryske' wurden út nei-Aldfryske ûntjouwings krigen hawwe, dy't hjir net meitelle (bygelyks *heit* (134)).

Opfallend is fierder it grutte oandiel weiwurden foarmen en nijfoarmings yn it Westerlauwerske Frysk. It Sealtersk en it Mooringer Noardfrysk hawwe dêrfoaroer in grutter gehalte oan lienwurden. It falt op dat it Skiermuontseachsk nettsjinsteande syn isolearre posysje en syn ôfwikende fokalisme fierhinne mei it Wlfr. lykop rint.

1. **de 'der'** (wurdfrekwinsje 59972). It Afr. beskate lidwurd hie yn *thī, thiu, thā* aparte foarmen foar manlik, froulik en meartal en boppedat noch trije foarmen *then, ther-, thes* foar de ôfhinklike namfallen (Sjölin 1969:35). Fan dy seis foarmen bewarret it Nfr. trije (*di, jü, da*) en it Sfr. fjouwer (*di, ju, doo, dän*), dat jout O = 0,5, resp. 0,67; ferl. Spenter 236. Nfr. *e*, Sfr. *de, e* beskôgje ik as ferkoarte foarmen fan *da, doo* (ferl. Kramer 1992:365f). Yn it Wlfr. fine wy oeral *de*. Ik nim mei Siebs Gr1355f. oan dat dat ûntstien is as in byfoarm sûnder klam (sa ek Ndl.: de Vries 107). It Wlfr. en it Skm. hawwe hjir dus gâns ferlern en krije dêrom O = 0,17. De oergong *th-* > *d-* is hjir lûdwettich en hat dêrom gjin ynfloed op 'e orizjinaliteitsfaktor. Koartsein: O=0,17/0,17/0,67/0,5 foar efterinoar Wlfr., Skm., Sfr. en Nfr. De rest is by dit wurd weirekke: W=0,83/0,83/0,33/0,5.

   Afr. *thī*, Sfr. Nfr. *di* soe yn prinsipe út Mnl. *die*, Mnd. *di(e)* (v. Loey 43, Lasch 218) ûntstien wêze kinne, mar om 't dat eins oeral troch *de, dei* (b.g. Schönhoff 181) ferfongen is, sil in yn de omkriten fan it Fr. taalgebiet foarkommend *di, die* nei alle wierskyn fan Fryske oarsprong wêze. Afr. *thiu* kin al net iens út it Mnl. of Mnd. ôfkomstich wêze, is dus karakteristyk Frysk en allyksa *thā*.. Afr. *thes, ther-, then-* kinne wol út it Mnl. of Mnd. stamme en binne dus net-karakteristyk, likemin as Sfr. *dän*, ferl. ek Iemslânsk *den* (Schönhoff 118). Dus K=0,5/0/0/0,5/0,5 foar resp. Afr., Wlfr., Skm., Sfr. en Nfr.
2. **it 'es; das'** (34452). Wlfr. art. *it* < pron. pers. n. *it* as enklityske njonkenfoarm by *hit* (Gr1356, 1353f). Ndl. *het* > *et* troch ynfloed fan *et* < *dat* (de Vries 254f.). Fan beide Afr. foarmen (*thet; hit*) hawwe it Wlfr. en it Skm. eins mar in healen (*it*) bewarre (O=0,33), it Sfr. ien (*dät/'t*) (O=0,5) en it Nfr. (*dât/hat/'t*) beide (O=1), koartsein O=0,33/0,33/0,5/1. De rest is weirekke: W=0,67/0,67/0,5/0. Neffens Mnd. *it; et; dat*, Mnl. *het, hit, -et, -t; dat* binne allinne Afr. *thet* en Sfr. *dät* karakteristyk: K=0,5/0/0/0,5/0.
3. **en 'und'** (31146). Net by Siebs, Lo en Sp. Franck Et. 155 neamt Ndl. *en*, Mnl. *ende* "ablautend met ohd. *unta, unti*." Wlfr. *en*, Nfr. *än* < Afr. *anda, enda*, mar Sfr. *un* < Nd. (neist lyts 10% *än*). Grif sil by dit faak ûnbeklamme bynwurd assimilaasje in rol spylje. O=1/1/0,1/1, W=0/0/0/0 en foar de Nederlânsk-Nederdútske oarsprong N=0/0/0,9/0. K=0/0/0/0/0.
4. **wêze 'sein'** (25404). De Afr. ynfinityf *wesa* fine wy oeral wer, mei in aparte lûdsûntjouwing yn Skm. *wazze* (Spenter 61). Dit tiidwurd hat noch gâns oare foarmen, dy 't wy elk op 0,1 rekkenje as se misse. Afr. meartal notiid (prs.) *sen(d)* en doetiid (prt.) sg. *was* binne yn it Wlfr. en Skm. ferlern gien (Spenter 98, ferl. Lo21), dus O-0,2. By Sfr. *sunt* Gr 1196, 1331 twiveljend oer Nd. ynfloed, mar de Nd. omkriten hawwe allegear umlaut. De Nfr. foarm (*san*)

mei iere ferkoarting út **sînd* (Lo19). Wlfr. en Skm. *wie* grif nijfoarming út pl. *wiene*.

It ôfslutend mulwurd (part.prt.) Afr. *wesen*, Skm. *wein, ween*, Sfr. *weesen*, Nfr. *wään* is yn it Wlfr. ferlern gien; *west* sil ûnder Hollânske ynfloed ûntstien wêze (Johnston, 1994:8,18), dus -0,1. Dit leveret O=0,7/0,8/1/1, N=0,1/0/0/0 en foar de nijfoarmings en analogy A=0,2/0,2/0/0. Foar Afr. *weren* ferl. Mnd. *wêren:* K=0/0/0/0/0.

5. **fan 'von'** (23548). Afr. *fon, fan* hie grif al yn it âldste stadium 'Dunkelung' fan *a* foar nasaal (Gr1180) > Sfr. *fon*, Nfr. *foon* (Lo230). Yn Awfr. 'Rückbildung' ta *a* (Gr1369) > Wlfr. [ɔ] (ferl. Gr1411f.). Skm. *fan* mei normale ûntjouwing ta [ɔ] (Sp45, 96). O= 1/1/1/1. Mei Oerfrysk *o*, mar Awfr. *a* (Gr1180): K=0,5/0/0/1/1.

6. **in 'einer'** (17690). It ûnbeskate lidwurd Afr. *en* hat yn it Nfr. oeral schwafokaal, mei dêrnjonken yn it Sfr. [o]. O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

7. **dat 'jener; das; daß'** (16298). De fokaal fan Afr. *thet* is allinne yn it Sfr. bewarre bleaun. Lûdwettich *e* > *å* allinne Skm. (Sp67). Afr. *that* (> Wlfr. *dat*, Nfr. *dât*) troch ynfloed fan *thâ, thâm*, mar Wang. *dait* út *thêt* (Gr1355f.), dus yn it Afr. gjin ienheids-sitewaasje. O= 1/1/1/1. Neffens de fokaal: K=1/0/0/1/0.

8. **yn 'in; hinein'** (16240). Fan Afr. *in, on* hat as ferhâldingswurd (prep.) *on* it yn it Nfr. wûn neist *in* as bywurd (adv.) (Ef142, net yn Gr). Yn it Mooringer Nfr. is de sitewaasje no sa, dat *in-* en *önj-* yn gearstallings as 'yn' brûkt wurde, mar *önj-* ek neist *an-* as 'oan' (Sjölin 1988). Nfr. *in* [In] út " *î* < (germ.) *i* durch Frühdehnung im Anlaut" (Lo21) mei as oare fbb. *is* 'is' (allinne Halligen), *ik* 'ik', *il* 'yl' (Sfr. *Ielt*). Gewoanlik Germ. *i* > Nfr. *a* (Lo146ff.), Moor. *ban* 'bin'. Ferl. 10.

It Sfr. ferhw. *in* toant gjin rekking ta [*i*], mar wol it as earste lid fan gearstallings brûkte *ien-* neist *oun-* mei funksje-ûnderskied. Ferl. Wang. *in; iin-, oon-*. Skm. *yl* (Sp *il*) wurdt troch Sp147 by Awfr. *i* = germ. *i* ûnderbrocht, mar it liket lykas ndl. *eelt* fan ûndúdlike ôfkomst te wêzen (Franck Et. 147, de Vries 149). Allinne foar Skm. *yn* komt Sp256 dan op "awfr. *ī* = germ. *i* mit Dehnung durch Emphase" (Sp257). Ferl. Nhd. *ein* (Drosdowski e.o. 130). Yn it Sfr. is it bywurd ek rutsen: *deer ien* (Kramer 1992:381). Yn it Mnd. fyn ik neat oer sa'n rekking, ferl. Lübben *dar-inne* en ek net foar it Nnd., b.g. Schönhoff 185 *in*, 205 *rin*.

Wy moatte dêrom wol oannimme dat de rekking yn it Frysk sûnder ynfloed fan bûten ta stân kommen is, mei de dêrby foarkommende funksjeferdieling. Dat de fokaal krekt yn it bywurd en de gearstalling rutsen waard, is dêrby net sa frjemd; yn dy posysje kriget it partikel ornaris fierwei de measte klam. Bogerman 78x *in* as ferhw. en 2x *yn*, wêrby 't it yn nr. 210: *Is t tienst de wyn, So hallie id seyl yn* dúdlik op 'e gearstalling **ynhallie* slacht. Ik nim dêrom oan dat de funksjonele rekking in algemien Afr. ferskynsel wie. As wy

boppedat *önj/oun* as oarspronklik beskôgje, kinne wy it folgjende steatsje opmeitsje:

	ferhw.	byw. en/of gearst.	O	W
Skm.& Wlfr.	*yn* (rutsen)	*yn* (rutsen)	0,33	0,67
Sfr.	*in* (net rutsen)	*ien* (rutsen) + *oun*	1	0
Nfr.	*in* (rutsen)	*in* (rutsen) + *önj*	0,67	0,33

Allinne *in* is net karakteristyk: K=1/1/1/0,67/0,33.

9. **hawwe 'haben'** (13108). Afr. *b (hebba, habba)* > Nijfr. *w* (útsein yn Sfr.) troch ynfloed fan *hevest* 'hast' en *heveth* 'hat' (Lo204). Afr. *hest, *heth* nei analogy fan *dest, deth* mei Skm. lange fokaal (Sp73), ferl. Sfr. *hääst*. De *e* fan *hebba* < *hest, *heth* (Sp73); yn Wlfr. algemien *a*.

Doetiid sg. Skm. (Wlfr.) *hie* < Afr. *hēde* Sp202; ferl. *woe* (52). Nfr. *häi* < Anfr. **hêde* foar *hēde* troch ynfloed fan *dēde* 'die' (Lo47). Sfr. *hiede, diede* mei *ie* ynstee fan *äi* faaks troch ynfloed fan minder klam. Mulwurd Afr. *heved, hevd* > Sfr. *häiwed* (Ockholm *häift* Lo190), mar Nfr. Moor. *hädj* nei analogy fan doetiid (Gr1271). Wlfr. *hân(d)* (Skm. *haun*) < *hênda* 'heine' (Gr1271), mar earder < *hawen* (Boersma 92, Sp308), ferl. Halligen *heen* (Lorenzen 148). Nijfoarming, mar al jong Afr.: -0,05 (sj. ek 19). O=0,95/0,95/1/1, A=0,05/0,05/0/0. Yn it Afr. binne allinne *hede, heved* karakteristyk: K=0,2/0,15/0,15/0,2/0,2.

10. **ik 'ich'** (12470). Sfr. Wang. *ik*, Hylpersk *yk* mei fokaal [i] yn kontrast mei Nnd. Wlfr. Skm. *ik* mei [I], lykas grif Bogerman *ick*. Hylpersk *yk* mei 'emphatische Dehnung' (Franck/van Haeringen 75, Sp91), ferl. Kluge/Mitzka by *ich*. Allyksa Nfr. *ik* mei *i* út *î* < *i* 'durch Frühdehnung im Anlaut' (Lo21), oars soe it **ak* oplevere hawwe. It liket der op dat Skm. Wlfr. *ik* in algemien-Fryske rekking mist hat, wat wol hast oan frjemde ynfloed taskreaun wurde moat: O=0,5/0,5/1/1. N=0,5/0,5/0/0. K=1/0/0/1/I$_4$.

11. **dêr 'da, dort'** (11310). Wlfr. *dêr*, Skm *der*, Sfr. Nfr. *deer* < Afr. *ther* (Gr1280, Lo46, Sp110). O=1/1/1/1. K=1/1/1/1/1. Biltsk *der, dêr* en Westfrysk *deer* K=1.

12. **te 'zu'** (11310). (Sj. 51). Wlfr. *te* hat schwa, faaks al yn Awfr. *te* (Gr1250). Wang. mei *ôu* < Germ. *ô* (Gr1381), lykas Skm. *to* (Sp236) en grif ek Sfr. *tou*, Nfr. *tu*. Yn it Skm. stiet it ek kreas in 'e rige by *jo* en *ho*, mar dat is nearne yn 'e oare tongslaggen sa. O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

13. **as 'als'** (10498). Afr. *alsa*, mar ek al *as* mei útfallene *l* (Gr1262, Sp51). Yn 'e dielbetsjutting 'wannear't' hawwe it Sfr. en it Nfr. *wan*. Mûglik út it seldsume Afr. *hwene* 'as; oant' (Kluge/Mitzka 837 by *wann*). Net by Siebs en Löfstedt. Ik beskôgje *wan* as in jonger lienwurd. O=1/1/0,5/0,5, N=0/0/0,5/0,5. Ferl. Mnl. *alse, as:* K=0/0/0/0/0.

14. **mar 'aber'** (9686). Afr. *mer, mar* (Gr1255). Wlfr. *mar* mei *a* út Afr. (Sp72). Nfr. *mân* (en dus Sfr. *man*) út (M)nd. *man* Lp192. Dêrneist Sfr. *aber, ouers, uurs*, Nfr. *ouers* 'lykwols'. Net Afr., mar al Harl. *auferst*, Wang. *âber(st)*, Wursten *auer* (Remmers 5), âlder Nfr. *averst* (Ziesemer) grif as Wang. *ôbr* < Nd. (Gr1380), ferl. Mnd. *aver(s(t)*. O = 1/1/0/0, N=0/0/1/1. Ferl. Mnl. *maer, mar, mer:* K=0/0/0/0/0.
15. **op 'auf'** (9222). Wlfr. *op* < Afr. *up, op* njonken *uppa, oppa, opa* Sp124. JongSkm. *òp* Sf232. Neffens Spenter rint hjir de lûdsûntjouwing gelyk oan dy by de buortalen. Sfr. *op, ap* yn dúdlik kontrast ta Sealter Nnd. *up*. By gebrek oan better: O = 1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.
16. **mei 'mit'** (8700). Skm. *mooi* mei Awfr. *ai*? = Germ. *e* (nei *m*) + *d* (Sp290, ferl. Gr1415, 1430, Ef140). Nfr. *ma* < Afr. *mith(e)*? Lp238. Sfr. *mäd* yn dúdlik kontrast ta Nd. *mit*; yn gearstallings mei tiidwurden *mee-* (< =Afr. *mithi, mede*?). Dat ûnderskied net yn it Wlfr., Skm., Nfr. en ek net yn it Wang. (*mit-* Ehrentraut 572f), mar wol Mnd. bywurd *mede, medde* (selten *mit*), ferhw. *mit* (Lübben/Walther 222,232). Dus Afr. *mith* generalisearre yn Skm., Wlfr., Nfr. en *mithi* yn it Wang., wylst it Sfr. beide noch hat. O=0,5/0,5/1/0,5, W=0,5/0,5/0/0,5. Ferl. Ndl. *met/mee-:* K=0/0/0/0/0.
17. **sa 'so'** (6960). Sfr. *soo*, Wlfr. *sa* < Afr. *sā*, mar faaks ûnderskate ûntjouwing fan foarmen mei mear of minder klam (Gr1255). Nfr. *sü* grif út **swô* < **swâ* < **swa*, Got. *swa* (Lo45) en Skm. *so* mei *o* < Awfr. *ō* = Germ. *wa* (Sp.236). O=1/1/1/1. K=1/1/1/0/1, fanwege de fokaal.
18. **net 'nicht'** (6728). Wlfr./Skm. *net*, Afr. *nâ-wet*, Bogerman *naet*, Hylpersk *naat* mei Awfr. *ǣ* < Afr. *ā* < Germ *ai* (Sp180) en sa grif Sfr. *nit*, ferl. Harl. *nat*. Foar Nfr. Moor. *ai*, Syltersk *ek* ferl. Deensk *ikke, ej*. O=1/1/1/0. D=0/0/0/1. K=1/1/1/1/0. Borchling seach yn *neet, neit* [Grinslânsk *nait*] Aldfryske resten (ferl. Remmers 1:147), mar dat is net karakteristyk fanwege Ndl. *niet*.
19. **sille 'sollen; werden'** (6670). Sfr. *schälle*, Nfr. *schale*, Bogerman *schille* < Afr. *skila, skela*. De *k* is ferdwûn yn Wlfr. Skm. *sille* (Sp83), Wang. *sil*, Harl. **sillen* (Remmers 138) troch ynfloed fan Ndl. *zullen* resp. Nd. *sölen* (Gr1329), mar dêr moat it ek ferklearre wurde. Foar it Nhd. troch 'Konsonanten-Erleichterung an unbetonter Satzstelle' (Kluge/Mitzka 714) as gefolch fan de funksje as helptiidwurd (deVries 1992:872). Faaks spilet dan de betsjutting mei: de Sfr. betsjutting 'ferplichte wêze ≈ müssen' kriget grif mear klam as de Wlfr. 'fan doel wêze = werden'. Dy betsjutting èn de útspraak mei allinne *s-* lykje net oarspronklik Frysk en binne dan troch westlike ynfloed ferspraat: O-0,3.

Sille heart ta de preteritopresentia lykas ek 24 *kinne*, 44 *moatte*, 67 *witte*, 102 *meie* en dêrby 52 *wolle*. Dy einigen yn notiid 2 oarspronklik op *-t* (v.Bree333) yn Skm. *satte* < Afr. *skalt* (Sp69) njonken analogysk *skelt, skilt* > Nfr. *schäät* (Lo218, O-0,05), mar *-s-* ynlaske yn Sfr. *schääst*, Wlfr. *silst*

(O-0,1). De *-n* fan notiid pl. Afr. *skilun*, Nfr. *schan*, Sfr. *schällen* ferlern yn Wlfr. en Skm. (O-0,05).

Yn it Afr. is gjin mulwurd oerlevere, mar de preterito-presentia sille oarspronklik *to*-participia hân hawwe (Kluge, Urgermanisch 174), dat Skm. *súed*, Sfr. *schuld/schöild* en Nfr. *schöljt* sille oarspronklik wêze. Wlfr. *sild/sillen* is lykwols nij út 'e presensstam makke (O-0,1). Meiinoar O=0,45/0,65/0,9/0,95, A=0,25/0,05/0,1/0,05 en N=0,3/0,3/0/0.

De Fryske notiid-foarmen binne troch de fokaal aardich karakteristyk (útsein Mnl. Holl. (Westfrysk?) *hi sel* njonken *sal*, v. Loey 88), mar de Afr. doetiid *skolde, skulde* stiet ticht by Mnd. *scholde, schulde* (Lasch 244). K=0,6/0,1/0,2/0,5/0,55.

20. **wat 'was; etwas'** (6264). Sfr. *wät* < Afr. *hwet* (Gr1358). Awfr. *ɛ* < germ. *a* mei toanferheging is Skm. algemien ta *å* wurden (Sp67ff), sels dêr 't it Ndl. *e* hat: *stårk*. Yn it Wlfr. en Nfr. bart dat lykwols allinne by pronomina as *wat, dat* resp. *wât, dât*. Awfr. *haet* (noch Hylpersk *het, hette*) troch ynfloed fan *aet, naet*? Gr1254, of faaks ynfloed fan 'e dêr ferdwûne *w*? (ferl. Gr1177). Mar dat ferklearret net de moderne foarm *wat*, dy't dêrom wol út it Ndl. oernommen wêze sil, faaks om't er yn sitewaasjes mei klam better funksjonearre. Lo195ff. swijt deroer, mar yn Nfr. *wat* kin him ek soks foardien hawwe (ferl. *huum* 'wa'). Dan dus foar it Wlfr. en Nfr. resp. Ndl. en Nd. ynfloed. Ferl. noch Wang. *wut*. O=0/1/1/0 en N=1/0/0/1. Neffens de fokaal: K=1/0/1/1/0.
21. **oan 'an'** (6148). Skm. *oon*, Wlfr. *oan* < Awfr. *ǭn* (Sp215f). Afr. *on* betsjutte 'oan' en 'yn' en sa fuortset yn Nfr. *önj* (Lo89) en Sfr. *oun* (ferwachte *oon*) neist Afr. Sfr. *an*. O=1/1/1/1. K=0,5/1/1/0,5/1 om 't Afr. *an* net karakteristyk is.
22. **dy't 'der..' (zurückweisend)** (6090). Wlfr. *dy't* < *thī* + *t* (ferl. Skm. Wlfr. *at, oft* Sp118) hat lykas by *de* (1) fan de seis Afr. foarmen fiif ferlern, it Skm. (*dy't, jo't, da't*) en it Nfr. trije en it Sfr. (*di der, ju der* ensfh.) twa: O=0,17/0,5/0,67/0,5. W=0,83/0,5/0,33/0,5. Fanwege ndl. *die* binne *thi, dy, di* net karakteristyk: K=0,33/0/0,33/0,33/0,33.
23. **ek 'auch'** (6032). Skm. *aik* < Afr. *âk* (Sp179) en sa grif mei ferkoarting Wlfr. *ek, ik* en Sfr. *uk* en faaks ek Nfr. *uk:* O=1/1/1/1. K=1/1/1/0/0.
24. **kinne 'können'** (5916). Yn Skm. *kinne* binne 'kenne' en 'kinne' gearfallen (Sp86) < Afr. *kanna* en sa yn sprutsen Wlfr.: O-0,05. Nfr. *koone*, Sfr. *konne* < Afr. *konna* (Gr1328, 1180). Doetiid 3 Sfr. *kude* (ferl. *wude*, 35) en Nfr. *köö* < Afr. **kûthe* (ags. *cúðe*, Lo36) mei ôffal fan 'e swakke útgong yn it Nfr. (O-0,05). Wlfr. *koe*, Skm. *kúe* nei analogy fan *soe, woe* (Gr1206 en Sp236, O-0,05). Mulwurd Sfr. *kud*, Nfr. *kööt* origineel (ferl. 19), mar Skm. *kúed* mei ferkearde fokaal (O-0,05) en Wlfr. *kind/kinnen* nijfoarming neffens de notiid: O-0,1. Totaal: O=0,8/0,85/1/0,95 en A=0,2/0,15/0/0,05.

Fanwege Mnl. Mnd. *konnen; kennen* allinne **kûth-* ensfh. karakteristyk: K=0,3/0,2/0,3/0,3/0,3.

25. **syn 'sein/e'** (5916). Skm. Wlfr. *syn* < Afr. *sīn* (Sp263) en sa Sfr. *sien*, Nfr. *sin* (Gr1355). Foar akk. sg. mask. ûntstie foar dûbel *n* ferkoarting fan 'e stamfokaal: Afr. *sinne* > Sfr. *sin*, Nfr. *san* en sa by *myn* en *dyn* (Gr1355); yn Wlfr. en Skm. weiwurden: O=0,5/0,5/1/1 en W=0,5/0,5/0/0. De m. foarm *sinne* net Mnl. Mnd.: K=0,5/0/0/0,5/0,5.
26. **har 'ihr/e'** (5858). Pron.poss.fem. Wlfr. *har*, Sfr. sg. *hier*, Nfr. sg. *har* ensfh. < Afr. *hire*. Pl. Sfr. *hiere* blykber < Afr. *hira*, mei dêrnjonken *hiara* ûnder ynfloed fan 'e nom. *hia* > Wg. *jâr*, Nfr. pl. *jare* ensfh., Hylpersk *jaer* en yn analogy mei de fem. Nfr. *haer* (Oldsum), Wlfr. *har* (Gr1354, ferl. Lo178). Mar *i* > *a* is gjin Wlfr. ûntjouwing! Skm. *hâr*, neffens Sp62f. mei Awfr. *ɛ* = germ *i* troch ynfloed fan *r* faaks troch ynfloed fan minder klam > Bogerman *har, harre*, Wlfr. *har* (Sp62f). As refleksyf Sfr. *sik* < Nd. O=1/1/0,67/1 en N=0/0/0,33/0. Fanwegen Ndl. *haar:* K=1/0/0/0,67/0,5. Grinslânsk *h-* as teken fan Fryske ôfkomst (ferl. Remmers 2:231f.) ûnbrûkber troch Ndl. *h-*.
27. **dan 'dann'** (5684). Skm. *dân* < Afr. *thanna, thenne; than* (Sp49) en sa grif Wlfr. Sfr. Nfr. *dan*. O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0 troch Ndl. Nd. *dan*.
28. **foar 'für; vor'** (5568). Skm. *feur* mei lienfoneem (Sp321, 326) sil kwealik in ûntliend wurd wêze, likemin as Wlfr. Sfr. *foar*, Nfr. *for*. Ferl. Gr1429, Lo238. O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.
29. **om 'um'** (5510). Skm. *om* < Afr. *um(e), umme* (Sp130), Nfr. *am* < Afr. **imbe*, ferl. Ags. *ymbe*, Nnd. *üm(me)* Lo155. Oer Wlfr. *o* foar koarte *u* Gr1204; grif foar in part allinne grafysk ûnderskied. O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/1.
30. **komme 'kommen'** (5394). Sfr. *kuume* < Afr. *kuma* (Gr1202, Gr1388). Skm. *komme* mei Awfr. *o* = Germ. *u* (Sp122). Nfr. *kaame* < **kima* neffens *kimth* (Lo182). Sfr. notiid sg. 3 *kumt* mei [o] troch dûbel bylûd (Gr1202). Nfr. *kamt* < **kimth* < **kimith* < **kumith* Lo155.

    Afr. doetiid 3 *kôm* nei analogy fan pl. (Gr1315,1254,1212) > Nfr. Halligen *kum*, Moor. *köm* en idem Skm. *koom* (Sp216). Yn Sfr. *koom*, Wlfr. *kaam* sille wy earder mei rekking Afr. *a* yn *quam* sjen moatte, mei analogyske útfal fan 'e *w* (ferl. Gr1254). Nfr. mulwurd *kiimen* < Afr. *ekemen* mei rutsene fokaal (Lo115f). Idem Sfr. *keemen* (> doetiid 3 *keem*). Skm. *komd*, Wlfr. *komd/kommen* nijfoarming op grûn fan notiid. O=0,9/0,9/1/1 en A=0,1/0,1/0/0.

    Afr. *kuma-kam/kômon-kemen* is karakteristyk, mar sa net notiid sg. 3 *kumth, komt* (Gr1266), likemin as sg. 2 en Wlfr. Skm. analogysk sg. 1 en mulwurd en Wlfr., Skm. en Sfr. doetiid: K=0,8/0,4/0,4/0,7/1.
31. **no 'jetzt; nun'** (5394). Wlfr. *no*, Sfr. *nu*, Nfr. *nü*, Skm. *nu, neu* < Afr. *nū* (Gr1226, 1388, Lo44, Sp253). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

32. **sizze 'sagen'** (5394). Sfr. *kweede*, Wang. *quider*, Cadovius *quidden* (Remmers 117) < Afr. *quetha*, njonken Wlfr. *sizze*, Nfr. *seede*, Awfr. *sidza*. In aardige illustraasje fan it dialektferskaat jout Bogerman, dy't sels *sidze*, *seit* skriuwt, mar yn in Grinslanner Frysk rymke de doetiid *qua* brûkt (de Boer 226). Aldste foarm ġrif *quetha*, mar *sidza* fanwege assibilaasje fan *g* út germ. **seggjan* (Gr1187, 1299, Lo193) grif ek al lang Frysk, faaks yn in wat oare betjutting. Skm. *seze* mei Awfr. [I] Sp84. Nfr. *seede* mei *dd* [< *dz*] < *gg* (Lo193). Doetiid Skm. *sei* mei Afr. *ɛi* < Germ. *ag* (Sp285). Sfr. *kwad* mei *a* troch *w*-ynfloed (Gr1317, 1179). Mulwurd Skm. *seid* mei Awfr. *ɛi* < Germ. *agi* (Sp284). O=1/1/1/1. Afr. *quetha* karakteristyk, mar *sidza* allinne foar foarmen mei assibilaasje (0,4). Dus mei (1+0,4)/2=0,7: K=0,7/0,4/0,4/1/0,4.
33. **dy 'der/jenige'** (5278). O=0,17/0,5/0,67/0,5, W=0,83/0,5/0,33/0,5 en K=0,33/0/0,33/0,33/0,33 as by 22.
34. **him 'ihn'** (5220). Skm. *him*, Nfr. *ham* < Afr. *him* (Sp95, Lo154) en sa Wlfr. Sfr. *him*. De datyf Afr. *hine* > Sfr. *ene*, oars weiwurden (O-0,33). Refl. Sfr. *sik* < Nd. (O-0,33). O=0,67/0,67/0,67/0,67, W=0,33/0,33/0/0,3 en N=0/0/0,33/0. K=0/0/0/0/0.
35. **wurde 'werden'** (5162). Wlfr. *wurde* mei *ur* < Awfr. *ir* (Gr1413), Skm. *wezze* mei *e* < Afr. *e* (Gr1426) en *z* < *rd* (Gr 1433). Sfr. *wäide* < **wertha* (Gr1190, 1314). Nfr. *wårde* mei *å* troch iere ferkoarting of gjin rekking yn helptiidwurd mei minder klam (Lo59). Doetiid sg. Skm. *wes*, pl. *wezzen* is nijfoarming mei de fokaal út 'e notiid (O-0,2), mar Wlfr. *waard* < Afr. *warth* (Sp107); Wlfr. pl. *waarden* út sg. (O-0,1). Doetiid Nfr. sg. *wörd* < pl. *wörden* < Afr. *û* (Lo38) en sa Sfr. pl. *wuden* > sg. *wud*, *wude* (O-0,1). Mulwurd Nfr. *wörden*, Sfr. *wuden* < Afr. *wrthen*, mar Skm. *wezzen* en sa grif Wlfr. *wurden* út 'e notiid (O-0,1). O=0,8/0,7/0,9/0,9 en A=0,2/0,3/0,1/0,1. Afr. allinne doetiid pl. *wurdon*, mulwurd *wrthen* (westlik *worden*) karakteristyk: K=0,15/0,2/0,2/0,2/0,2.
36. **hy 'er'** (5104). is oarspronklik: Gr1353f., Sp271. O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.
37. **by 'bei'** (4814). Afr. *bī* wikselt fan fokaal, ofhinklik fan 'e klam (Gr1220). Skm. *bi* < Afr. **bi* mei minder klam, om 't Afr. *bī* Skm. **bē* oplevere hie (Sp148). Nfr. *bai* troch rekking fan *i* (Lo25). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.
38. **er 'er'** (4698). Enklitysk pron. m. *er* faaks út in ferbining fan *hi* mei swak beklamme *ther* (Gr1354). Earder út in mienskiplike grûnfoarm as Ahd. *her*, ferl. Kluge/Mitzka 169 ûnder *er*. O=1/1/1/1. Untbrekt yn Mnl. en Mnd.: K=1/1/1/1/1. Westlik Grinslânsk *er* (ter Laan 154, 213), Borkum *er* (Remmers 2:221f.) wurdt sels fan Heeroma (1959:85) as in (Aldeast)frys relikt beskôge. Eastlik Grinslânsk *e* (ter Laan 200, 297) sil earder in ferkoarte foarm fan *hi* wêze. Dat kaam ek al yn it Afr. foar (Boutkan 107), mar it is ek algemien Nnd./Nedersaksysk (Sassen, 120, Deunk 74, Schönhoff

180, Böning 44; Stell. dêrfoar *-ie* Bloemhoff 365), dat K=1 kin allinne foar it westlike Grinslânsk jilde.

39. **hja 'sie'** (4698). It Afr. ûnderskate sg. fem. *hiu, hio* > Sfr. *ju*, Nfr. *jü*, Skm. *jo* èn pl. *hia* > Sfr. *joo*, Nfr. *ja*, Skm. *ja* (Gr1353, Sp236,274). Yn it Wlfr. binne beide foarmen gearfallen ta *hja* (<Afr. *hia)* òf Wâldfrysk *ju* (< Afr. *hiu*?), dus O-0,5. By Skm. *jo* rinne Afr. *hiu* en it demonstrativum *thiu* (33, ferl. 1) trochinoar (Sp236), lykas ek by Sfr. *ju* en Nfr. *jü*. O=0,5/1/1/1 en W=0,5/0/0/0. K=1/0,5/1/1/1.

40. **ús 'uns; unser'** (4698). Skm. Wlfr. *ús* < Afr. *ūs, ūse* Sp238. Idem Nfr. Hall. *us* (Lo36) en Sfr. *us* (Gr1352). It lûdûnderskied [ø]-[y:] yn Nfr. pron.pers. *üs*, pron.poss. *üüs* (ferl. Gr1225f.) al 1860 by Bendsen 209. Dêrtroch wat ûnwis, mar dochs O=1/1/1/1. Fanwege Mnl. Flaamsk *uus*, Mnd. Nnd. *us:* K=0/0/0/0/0.

41. **wy 'wir'** (4640). Wlfr. Skm. *wy*, sfr. *wi* < Afr. *wī* (Gr1352, Sp148). Mooringer Nfr. *we* [veei] wiist op in al âlder *we* (Gr). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

42. **wol, wel 'wohl'** (4582). Skm. *wal* mei *a* < Awfr. (Sp69, Gr1426). Nfr. Hall. *vêil* (Moor. *wälj*) < Anfr. *wêl* (Lo69), lykas ek Sfr. *wäil* mei Aefr. *ê* (Gr1386). Dêrneist sûnder klam Sfr. *wul* [vol], *wül* [vøl] = *wēl* mei Ablaut Gr1387, mar liket earder ynfloed fan *w* en *l*, lykas by *wolle* (52) en sa foar Wlfr. *wol* njonken útrop *wel* O=1/1/1/1. Mnl. *wel,.. wole*, Mnd. *wēl; wol, wal:* K=0/0/0/0/0.

43. **my 'mir; mich'** (4060). Skm. Wlfr. *my*, Sfr. *mi* < Afr. *mī* (Gr1351, Sp148). Nfr. *me* < Afr. **mē* (Gr). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

44. **moatte 'müssen'** (4060). Skm. *motte*, Wlfr. *moatte*, Sfr. *moute*, Nfr. *mötje*, Hall. *mööe* < Afr. *mōt-* (Sp228, Lo81, Gr1330f). Notiid meartal *-n* (sj.19) weiwurden yn Skm. en Wlfr. (O-0,05), mar bewarre yn Sfr. *mouten*, Nfr. *mönje*, Hall. *möön*. Yn Wlfr. en Sfr. sterke fariaasje yn stamfokaal. Doetiid 3 Skm. *most*, Wlfr. *moast*, Sfr. *moaste*, Nfr. Hall. *moost* < Afr. *moste* (Sp134, Lo227, Gr1330f, 1395). Foar ôffallen fan *-e* sj. 52. Wlfr. mulwurd *moatten* nijfoarming (ferl. 19, O-0,1), mar Skm. *most*, Sfr. *moast*, Nfr. *moost* < Afr. **most*. O=0,85/0,95/1/1 en A=0,15/0,05/0/0. K=0/0/0/0/0.

45. **nei 'nach; nahe'** (3944). Skm. *nooi*, Wlfr. *nei* < Afr. *nēa* 'tichteby' (Sp293), krektlyk as Sfr. *nai*, Nfr. *näi* (Gr1214, 1304, Lp145). Folle frekwinter Sfr. *ätter*, Nfr. *eefter* < Afr. *efter* 'nei ta; neffens' (Gr1390, Lo190) weiwurden yn Wlfr. en Skm.: O-0,9. O=0,1/0,1/1/1. W=0,9/0,9/0/0. K=1/0,1/0,1/1/1. Westfrysk *nei:* K=0,1.

46. **út 'aus'** (3770). Skm. Wlfr. *út*, Sfr. *ut*, Nfr. *üt* < Afr. *ūt* (Gr 1225f., Sp240, Lo35). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

47. **al 'schon; all'** (3422). Skm. Wlfr. *al* 'all' < Afr. *al, ael* 'all, ganz', it lêste mei rekking foar ferienfâldige geminaat (Sp51), lykas grif ek Sfr. *aal*, Nfr. *ål*. De folle frekwintere betsjutting 'schon' (Sfr. *al*, Nfr. *ål*, ferl. Lp194)

komt yn alle ôfliedkundige neislachwurken slim oan 'e krapperein en sil fia 'wol' ûntstien wêze út 'e earste betsjutting, faaks fia gearstallings as mnl. mnd. *alrede*. Yn 'e konjunksje ('alhoewol't') brûkt it Sfr. *wan .. uk*, it Nfr. *hüwälj, åldåt*. O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

48. men 'man' (3364). Skm.*'min*, Wlfr. *men*, lykas Mnl. Mnd. *men* < *man* (Sp102). Sfr. *me* neist *man* < Afr. *ma* (Gr1250, mar by Minssen 1965:35 *mî*). Ik doar hjir gjin ôfkomst te ûnderskieden: O=0,5. Nfr. *huum* út 'e stam fan *hwa* (Gr1358) slacht lykas literêr Wlfr. *men* allinne op jinsels, *följk* op oaren. O=0,5/0,5/0,5/0. A=0/0/0/1. N=0,5/0,5/0,5/0. K=0/0/0/0/0.

49. sjen 'sehen' (3190). Wlfr. *sjen*, Skm. *sjain*, Nfr. *siinj* < Afr. *siā* (Gr1193, Sp279, Lp122, Kramer 1996:214f.), mar ferlies fokale útgong (O-0,05), dy't yn Sfr. *sjoo* bewarre bleaun is. Skm. *ik sjai*, Sfr. *sjoo*, Nfr. *sii* < Afr. **siā* (sj. 58), mar Wlfr. *ik sjoch* nijfoarming < *sjocht* (Gr1178) (O-0,1). Wlfr. *hy sjocht* < Afr. *siucht* (Gr1198, Lp139, Sp275). Skm. *wy sjaie*, Nfr. *siie* < Afr. *siāth* mei tafoegjen fan *-e* (O-0,05), net yn Sfr. *sjoo*. De *-th* oeral opjûn (útsein yn Wang. *sjôt*), mar dat wurdt net rekkene, om't it by de hjir ferlike tongslaggen neat útmakket. Wlfr. *sjogge* nijfoarming (Kramer 215), O-0,05.

Doetiid Wlfr. Skm. *hy seach*, Nfr. *såch*, Sfr. *saach* < Afr. *sach* (Gr1317f., Lp14, Sp184). Wlfr. Skm. *wy seagen*, Nfr. *såchen* út 'e sg. (O-0,1), mar Sfr. *seegen* < Afr. *sēgon* (Gr1317f.). Mulwurd Sfr. *blouked* < Afr. **bilōkad* (Gr1317) by **lōkia*, ferl. Nfr. *löke* (Ef232f., Lo83), âlder Wlfr. *loaitsje* (Gr1416). Nfr. *sänj*, Sfr. *(fer)säin*, Hylpersk *siend* < Afr. **sên* (Gr1193, Lo55). Wlfr. *sjoen* nei analogy fan *jûn* (Gr1193), mar earder < **sien*, ferl. âlder Hylpersk *seeond* (Sp255). Skm. *syn* út in *î*-foarm (Gr1193, ferl. Sp255) of < Ndl. *zien?*

O=0,7/0,8/1/0,8. W=0,05/0,05/0/0,05 A=0,25/0,15/0/0,15.

Afr. *sach, sien* net kar.: K=0,8/0,5/0,6/0,9/0,7. Remmers (1994:152) fynt Fryske ôfkomst yn Eastfrysk Nd. 2,3 sg. *du süchst, he sücht* (foar fierder Nd. *sühst, sü(h)t* oer) en sa grif yn Grinslânsk *zugst, zugt*. Opmerklik dat soks ek yn 'e rânegebieten te finen is: Iemslânsk *zyXs, zyX* (Remmers neffens Schönhoff 195), Stell. allinne 2 sg. *zicht (Bloemhoff e.o.* 57), mar Ruinen *zet* (Sassen 114). Blykber is hjir *h*-útfal troch Fryske ynfloed weibleaun: K=0,2, Stell. 0,1.

50. oer 'über' (3074). Skm. *ieur*, Wlfr. *oer*, Sfr. *uur*, Nfr. *ouer* < Afr. *ūr, *ūwer* (Sp248, Gr1261, 1388, Lo45). O=1/1/1/1. K=1/1/1/1/1.

51. ta 'zu' (3074). Allinne Wlfr. *ta* apart, tink < Afr. *te, ti*, ablautend njonken *tō* (de Vries, Et. 725) of ferhw. Germ. **ta* njonken bywurd **tô* (Kluge 889). Sfr. *ätter wai* 'nei ta': O=1/1/0,9/1. A=0/0/0,1/0. K=0,3 (*ti*)/1/0/0/0.

52. wolle 'wollen' (3016). Afr. Richth. 1150: *willa, wella;* doetiid mear *welde, wilde* as benammen Wlfr. *wolde* troch Ablaut (Gr1332). Mar yn oare Germ. talen is *-o-* let en komt dêr benammen yn 'e doetiid foar. Seldsum Afr. notiid *wol-* faaks earder troch ynfloed fan *w* en *l* (Knop 25) en sa Wang.

wul- en Sfr. *wol-*. Dan lûdwettich, lykas Skm. *wille* (Sp99,89) en Nfr. *wal* (Lo155).

Notiid 2 Skm. *wotte* út Afr. *wilt, weltu*, Bog. *wottu* ensfh. (Sp66) en sa Sfr. *wolt* < Awfr. = germ. *a* mei Umlautsfaktor. Nfr. *wäät* 'willst' mei *e* < *ê* troch iere ferkoarting (Lo218). Wlfr. *wolst* hat *-t* ferfongen troch *-st* : O-0.05. De âlde pl. útgong *-th* is oeral ferlern gien (sj. 49); yn Sfr. *wollen*, Nfr. *wan* ferfongen troch *-n* fan 'e preterito-presentia.

Nije swakke doetiid Ndl. *wilde* njonken *wou(de)* < **wolda* (V.Bree 336, Franck Gram. 143). Dêrneist troch ôffal fan *-de* nije 'sterke' doetiid-foarmen (Nnd. *wull [vol]*, Nfr. *wälj* < **weeil-* < Afr. *welde* (Lo55), Wang. *weil*, Sfr. *wül [vyl]*, *wil [vil]* (< **wäilde*, ferl. *schielde* njonken *schäilde*), Wfr. *woe*, Skm. *wúe*, Ndl. *wou* (< **wolda*)). Offal fan *-de* folle faker Wlfr. as Ndl.: *soe, koe, hie, die* en oars as Ndl. pl. Wlfr. *woene, soene, koene, hiene, diene*. Dêrby *wie* < *wier*, pl. *wiene* < *wierene*. Faaks ek *woene* < **woerne* < **woedene* , wat de [ə] yn 'e fokaal ferklearje soe (oars Sp236). Mulwurd Nfr. *wäljt* (Lo55), Sfr. *wäild, wüld* en Skm. *wúed* < Afr. **weld*. Wlfr. *wollen, wold* nijfoarmings neffens notiid (Gr1333, O-0,1). Totaal O=0,85/0/0/0, A=0,15/0/0/0. Wlfr. Skm. doetiidsfoarmen binne karakteristyk, mar jongere ûntjouwing: K=0/0/0/0/0.

53. **of 'oder'** (2958), Skm. *of* < Afr. *jef* mei faaks *o* < *e* by minder klam (Sp118, ferl. Gr1282) en sa grif Sfr. *of, af*. Nfr. *unti* ferl. Deensk *enten*. O=1/1/1/0. D=0/0/0/1. Mnl. *of, ofte, jof*, Mnd. *of, ef, if, jof:* K=0/0/0/0/0.
54. **jo 'Sie'** (2784). Afr. nom. **ji* (Gr1352) > Skm. *je, jy*, Sfr. nom. *ji* en Afr. dat.akk. *jo*, Sfr. dat.akk. *jou*. Dus alhiel bewarre yn Sfr., mar weiwurden yn Nfr.: *dü* (sj. 94). O=0,5/0,5/1/0. W=0,5/0,5/0/1. As nom. is *jo* jong, dus K=0/0/0/0/0, ek foar Stell. *jow*, alhoewol't it neffens Kloeke en Sassen (s.299) Frysk is. Grinslânsk *joe* is gjin Frysk (Heeroma 1960:113f).
55. **myn 'mein/e'** (2784). Sj. 25. O=0,5/0,5/1/1. W=0,5/0,5/0/0. K=0,5/0/0/0,5/0,5.
56. **se 'sie'** (2726). Enklitysk pron. fem. & pl. *se* is in orizjinele foarm fan 'e stam *si-* (Gr1353). Ferl. 38. O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.
57. **gean 'gehen'** (2552). Sfr. Nfr. *gunge* < Afr. *gunga* (Gr1321ff., Lo240). Skm. *gain*, Wlfr. *gean* < Afr. *gān* (Sp181). Notiid 3 Skm. *hy gie*, Wlfr. *giet* < al Afr. *gêt* (Sp215), mar net oarspronklik (Kramer 1996:216); dus Stell. *giet* net Frysk. Notiid pl. Wlfr. *wy geane*, Skm. *gaie* nijfoarmings neffens ynfinityf (Kramer): O-0,1. Doetiid Sfr. *geen*, Wlfr. *gie, gong* nei analogy fan mulwurd (Gr1322, 1324, O-0,05). Skm. *ging*, Wlfr. *gyng*, Sfr. *ging*, Nfr. *ging, gäng* < Afr. *ging, geng* (Sp208, Lo116). Mulwurd Nfr. *gingen* < Afr. *egengen* (Lo112). Wlfr. Skm. *gien*, Sfr. *geen* < Afr. *gên* (Gr1321) faaks nei analogy fan *dên*. Wlfr. *gongen* faaks < Afr. *gangen* ûnder ynfloed subst. *gong*. O=0,85/0,9/0,95/1. A=0,15/0,1/0,05/0. Afr. *gung-* is karakteristyk: K=0,6/0/0/0,6/0,6.

58. **dwaan 'tun'** (2494). Ynfinityf Skm. Wlfr. *dwaan*, Nfr. *düünj* < Afr. *duā* (Gr1333f., Spe283, Lo143f., Kramer 1996:214f.) mist fokaal-útgong (O-0,05), beholden yn Sfr. *dwoo*. Notiid pl. Wlfr. Skm. *wy dogge*, Nfr. *doue* < Afr. *duāth* mei tafoegjen *-e* (O-0,05), net yn Sfr. *dwoo*. Notiid sg. 3 Sfr. *hi däd*, Nfr. *deet* < Afr. *deth* (Lp148). Skm. Wlfr. *hy docht* troch *fljocht* ensfh. (Sp277), mar earder < *dogge* (Kramer 213ff., O-0,1). Notiid sg. 1 Sfr. *ik dwoo* < Afr. **duā* (Gr1333). Wlfr. Skm. *doch*, Nfr. *dou* < *dogge, doue;* O-0,1. Doetiid sg. 1, 3 Skm. *dúech* troch *slúech* 'sloech' (Sp231, O-0,2), Wfr. *die*, Sfr. *diede*, Nfr. *däi* < Afr. *dāde* (Gr1333, Lo46), sj. 52. Mulwurd Skm. Wlfr. *dien*, Sfr. *däin*, Nfr. *dänj* < Afr. *dên* (Gr1333f., Sp203, Lo 53), O=0,7/0,5/1/0,8. W=0,05/0,05/0/0,05, A=0,25/0,45/0/0,15. Doetiid Afr. *dede(n)* net karakteristyk: K=0,8/0,5/0,5/0,8/0,6. Mulwurd Biltsk *deen(d)* njonken *daan(d)*, Westfrysk *dein* njonken *daan* levert K=0,05.
59. **wer 'wieder'** (2494). Skm. *wier*, Wlfr. *wer* < Afr. *wither* (Sp268) en sa grif Sfr. *wier*. Nfr. *wider* < *wíhsser* (Bendsen 242). Nfr. *wi* faaks < *with* njonken *wither* (Lp238, ferl. Gr1261). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.
60. **dit 'diese'** (2320). Skm. Wlfr. *dit* < Afr. *thit* (Sp90) en sa Sfr. *dit, düt*. Nfr. nijfoarming *dåtdeer* (Gr1357) troch Deenske ynfloed (Lo5), mar ek faaks mei't Afr. *thit* > Nfr. **dat*. O=1/1/1/0, A=0/0/0/0,5, D=0/0/0/0,5, K=0/0/0/0/0.
61. **troch 'durch'** (2320). Skm. Wlfr. *troch* < Afr. *thruch* Sp129 en sa Sfr. *truch* (ferl. Gr1259, 1260, 1306). Nfr. *dör* is Nd. lienwurd (Lp207). O=1/1/1/0. N=0/0/0/1. K=1/1/1/1/0.
62. **jim/me 'ihr'** (2262). Skm. Wlfr. *jim(me)*, Nfr. *jam* < Afr. *jemma* < **ji* + *man*, lykas ndl. *gijlieden* (Sp96). Mar *man* is iental; dêrom earder datyffoarm fan *ji* (Jørgensen neffens Sp96). Nfr. besitlik *jargne* is nijfoarming (Gr1352). Sfr. *ji; jou* < Afr. (Gr1352, 1355). O=0/0/1/0, A=1/1/0/1. K=1/0/0/1/0. Wlfr. *jimme* is jong, krekt as dan Biltsk *jim(me)*, westlik Grinslânsk en Stell. *jim* (ferl. Remmers 1:162), neffens Heeroma 1959:83 Fryske ekspânsje fan 'e 17e-18e ieu: K=0.
63. **oar 'ander'** (2262). Skm. *eeur*, Wlfr. *oar* < Afr. *ōther,ōr* (Sp299) en sa Sfr. *uur*, Nfr. *ouder* (Ef96), ferl. Gr1264, 1275, Lo87. O=1/1/1/1. K=1/1/1/1/1. Stell. *eer* grif lykas Westfrysk *aâr* < **aþar* (Franck, Et. 17), ferl. Aldsaksysk *ā thar:* K=0.
64. **hjir/re 'hier'** (2204). Skm. *hier*, Wlfr. *hjir* < Afr. *hīr* (Sp268, mei lit.) en sa Nfr. Halligen *hir* (Lo5), Moor. *heer*, Sfr. *hier* (Gr1218). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.
65. **mear 'mehr'** (2204). Sfr. *moor*, Nfr. *mör*, Skm. *mair* < Afr. *mâr* (Gr1261). Skm. *mair*, Wlfr. *mear* < Afr. adv. *mâ(r), mê(r)*, adj. *mâra* (Sp181). Afr. *mêr* lûdwettich en *mâr* < eigsw. *mâra* (Lo138f). Halligen *mor* < koarte njonkenfoarm (Lp24). O=1/1/1/1. K=1/0/1/1/1.

66. **grut 'groß'** (2088). Sfr. *groot*, Hylpersk *grât* < Afr. *grât* (Gr1387, 1421). Sfr. komp. *gratter* (Gr1360), Nfr. Ockh. *grat*, Hall. *grot* [Moor. *grut*] < **gratt* mei ferkoarting yn Komp. en Sup. < Afr. *grât* (Lp54, ferl. Gr1393), mar Skm. *got* < ndl.-nd. *grôt* mei metatese en ferlern gean fan *r* (Sp137). Wlfr. Skylge *grêət* blykber < Afr. *grât*, mar Wlfr. *grêət* net Frysk (Gr 1415, < ndl. *groot* Ef285) njonken *grut* < komp. *grutter*. Faaks kontaminaasje **great* mei Ndl. *groot*. Dan O=0,5/0/1/1. N=0,5/1/0/0. K=1/0,5/0/0/0, om't it Sfr. en Nfr. ticht by it Nd. kommen binne.

67. **witte 'wissen'** (2088). Skm. *wyte* < Afr. *wita* (Sp146). Notiid 3 sg. Skm. *wet* < Awfr. **wēt* (Sp180), feralgemiene yn Wlfr. *witte* (Sp146) neist dialektysk *wite* < *wita*, lykas Nfr. Hall. *wɑ̰ə*, Moor. *waase* (Lo175, Lp244, Ef145). Nfr. Hall. *(hi) vi̱t* < âlde *ē* < Germ. *ai* (Lo107). Sfr. *wiete, hi weet* < Afr. *wita, wêt* en Sfr. *du waast* rigelmjittich < **waist*, Afr. **wast* (Gr 1327). Meartalsútgong bewarre yn Sfr. *wi wieten*. Doetiid Skm. Wlfr. *hy wist* < Afr. *wiste* (Sp93) en sa Nfr. *wust* (Lp103), Sfr. *wiste*. Mulwurd Skm. *wyten*, Wlfr. *witten* (Sp146) neffens buortalen orizjineel, mar earder nijfoarming ûnder frjemde ynfloed. Skm. *wist*, Sfr. *wist*, Nfr. *wust* neffens Afr. doetiid sg. *wist* (Sp146, Lp103), nijfoarming dus. It mulwurd is net Afr. oerlevere; bestie it faaks net? O=0,6/0,7/0,9/0,7. A=0,4/0,3/0,1/0,3. Foarmen mei *weet-*, *wist-* net kar.: K=0,75/0,6/0,7/0,7/0,7.

68. **gjin 'kein/e'** (2030). Skm. *gin*, Wlfr. *gjin* is lienwurd [<ndl. *geen*] (Sp213). Sj. 129. O=0/0/1/1. N=1/1/0/0. K=1/0/0/1/1.

69. **goed 'gut'** (2030). Skm. *gûed*, Wlfr. *goed* < Afr. *gōd* (Sp230) en sa Nfr. *gödj* (Lo81) en Sfr. *goud* (Gr1222f.). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

70. **ris 'einmal'** (1972). Sfr. *insen*, Nfr. *iinjsen* < Afr. genityf *ênes, ênis* (Gr1364) en sa grif Skm. *'es* (ferl. *iens(e)* 'ienris', Sp210). Sfr. *moal* < *eenmoal* < Nd. lienfoarm (Gr1364). Wlfr. *(ien)ris* < Afr. **rêse* 'reis' (Ef155) en dan faaks nijfoarming. O=0,5/1/0,5/1. A=0,5/0/0/0. N=0/0/0,5/0. K=0/0/0/0/0.

71. **stean 'stehen'** (1972). Nfr. *stönje* (ferl. Lo87), Sfr. *stounde* < Afr. *stōnda* (Gr1318f, 1386). Skm. *stain*, Wlfr. *stean* < Afr. *stān* (Sp181). Westlik *stān, stêt* ûntliend (Kramer 1996:216ff.), mar al Afr. Notiid sg. 3 Sfr. *stoant*, Nfr. *stoont* < Afr. *stanth* (Gr1184, 1318ff, 1386, Lo88). Wlfr. *hy stiet*, Skm. *stie* < Afr. *stêt(h)* (Gr1320, Sp215). Doetiid 3 Skm. *stúech* (mei ynfloed fan *slúech* Gr1321, Sp232, ferl. 72, O-0,1), Sfr. *stude*, Nfr. *stöö* < Afr. *stôd* (Gr1319). Wlfr. *stie* < mulwurd *stien* (Gr1321) mei ynfloed *gie, die* Ef238 (O-0,1). Mulwurd Skm. Wlfr. *stien* (Sp211), Sfr. *steen* < Afr. *(ur)stên* (Gr1320, 1428). Nfr. *stönjen* < Afr. *stendin* (Lo113).

    O=0,9/0,9/1/1. A=0,1/0,1/0/0. Afr. *stān, stêt* net kar.: K=0,75/0,1/0,1/1/1.

72. **jaan 'geben'** (1856). Nfr. *jeewe* < Afr. *ieva* (Lo204). Skm. Wlfr. *jaan* nijfoarming neffens *slaan, dwaan* (Sp291), mar earder < Afr. *iā* 'tajaan'

(Gr1195, 1334), wat dêrtroch bewarre is. Notiid sg. 3 Skm. *jeeut*, Wlfr. *jout*, Nfr. *jeeft* < Afr. *iefth* (Sp291, Lo209). Doetiid sg. 1, 3 Nfr. *jäif* < Afr. (Lo51), mar Skm. *júech*, Wlfr. *joech* nijfoarmings neffens *slúech*, *sloech* (Sp231, ferl. Gr1334, 1195). Mar *jaan* komt folle faker foar as *slaan*; dêrom neffens my earder < *iôf* mei ynfloed fan Afr. **iach* by *iā* (ferl. Gr1179, O-0,05). Mulwurd Skm. *jeeun*, Wlfr. *jûn* < Afr. *ieven* (Sp291, ferl. Gr1316) en sa grif Nfr. *jääwen*. Sfr. dêrfoar *reeke, hi rakt..* < Afr. *rêka, hi racht.* (Gr1326, 1290). Funksje-oername troch Nfr. *düünj*, Sfr. *dwoo* net ferrekkene, likemin as Nfr. *et jeeft*, Sfr. *dät rakt* 'der is'. O=0,95/0,95/1/1 A=0,05/0,15/0/0. K=1/0,95/0,95/1/1.

73. **jit/te 'noch'** (1856). Allinne Wlfr. *jit(te)* 'noch' < Afr. *iēta* ensfh., ferl. Ingelsk *yet* (Richth. 47). Sj. 75. O=1/0,5/0,5/0,5. N=0/0,5/0,5/0,5 K=1/1/0/0/0.
74. **litte 'lassen'** (1856). Wfr. *litte* (ynfloed oare klassen, Gr1324f.) < *hy lit* (Gr1213, O-0,1). Sfr. *läite*, Skm. *liete*, Nfr. *lätje* < Afr. *lēta* (Gr1322, Sp205, Lo47). Notiid sg. 1, 3 Sfr. *hi lät*, Skm. *lat*, Nfr. *leet* < Afr. *let* mei iere ferkoarting (Gr1213, Sp72, Lo196) en sa Wlfr. *lit*. Doetiid sg. Sfr. Wlfr. *liet* < Afr. *lît* resp. *lêt* (Gr1218), mar Skm. *lat*, Nfr. *leet* neffens notiid nijfoarme (Sp72, Lo196, O-0,1). Mulwurd Skm. *latten*, Wlfr. *litten* ek sa (O-0,1). Sfr. *lät*, Nfr. *leet* < doetiid (Lo196, O-0,1). O=0,8/0,8/0,9/0,8 A=0,2/0,2/0,1/0,2. Afr. doetiid *lît, lêt* net kar.: K=0,8/0,7/0,7/0,8/0,7. Westfrysk *leite*: K=1 (mar ferl. van Bree 1977:157-160).
75. **noch 'noch'** (1856) njonken *jitte* (73). Skm. *nach*, Wlfr. *noch* < Afr. *noch, nach* (Sp118). Frij let lienwurd: O=0,5/0,5/0,5/0,5. N=0,5/0,5/0,5/0,5 K=0/0/0/0/0.
76. **alle 'alle'** (1740). Skm. *ôle*, Wlfr. *alle* binne bûgde foarmen by *al, alles* (Sp52, ferl. 47). Sfr. *aal doo* < Afr. *alle thā.* O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.
77. **ien 'ein/e'** (1740). Skm. Wlfr. *ien* (Sp210), Sfr. *een*, Nfr. *iinj* < Afr. fem. *ên*; Sfr. *aan*, Nfr. *ään* < Afr. mask. *ân* (Gr1165, 1361, Lo105, Lp23). Yn Skm. en Wlfr. is mask. weirekke. O=0,5/0,5/1/1. W=0,5/0,5/0/0. Afr. *ên* net kar.: K=0,5/0/0/0,5/0,5.
78. **tinke 'denken'** (1740). Skm. Wlfr. *tinke*, Nfr. *tänke*, Sfr. *toanke* < Afr. *thanka* (Afr. *e* = Germ. *a* mei umlautsfaktor, Sp84f, Lp31, Gr1184). Umlautsprodukt *æ* foar nasaal of *l* + konsonanten bewarre bleaun en yn Wlfr. ta *e, i*, yn Sfr. ta *a, oa* (Nfr. *å*) ûntwikkele (Gr1183ff). Doetiid sg. 1, 3 Skm. Wlfr. *tocht*, Sfr. *toachte*, Nfr. *toocht* < Afr. *tochte* (Sp115, Lo231, Gr1326). O=1/1/1/1. Afr. stimleaze *th*: K=1/1/1/1/1. De *o* fan doetiid en mulwurd Eastfrysk Nd. *docht* Remmers (1994:152), Biltsk, Grinslânsk, Westfrysk, Stell. *docht-*, Noard-Emslânsk *doXt-* [mar Súd-Emslânsk *daXt-* (Schönhoff 199), fierders *dächt* (Bollmann 12), *daecht-* (Book 286), *dacht-* (Sassen 117)] liket nettsjinsteande westlik Mnl. *dochte* (de Vooys 65) dochs karakteristyk: K=0,1.

79. **want 'denn'** (1740). Skm. Wlfr. *want* < Afr. *hwant* (Sp49), wylst Sfr. Nfr. *dan* < Nhd. *dann, denn* sûnt begjin 15de ieu (Kluge, Et. 121). Alder Nfr. Ziesemer *wante*. O=1/1/0/0. N=0/0/1/1. K=0/0/0/0/0.

80. **Frysk 'friesisch'** (1624). Skm. *Friesk* < Afr. *frēsisk* (Sp208). Nfr. *Freesk* [en Sfr. *Fräisk*] mei âlde *ē* < *ē* < Germ. *ē²* (Lo195) en sa *Frasch*, of mei *i*-lûd (Gr1153). Wlfr. *Frysk* < eastlik (R) *friseska* of yntellektuele nijfoarming njonken dialektysk *Fries(k)*. O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

81. **dy 'dir; dich'** (1566). Skm. Wlfr. *dy* (Sp148), [Sfr. *di*], Nfr. *de* < Afr. *thī* (Gr1351). O=1/1/1/1. Ferl. Mnl. *di*, Mnd. *dî, dê* (Franck Gr. 175, Lasch 213). K=0/0/0/0/0.

82. **ja 'ja'** (1566). Sfr. *jee, jäi* < Afr. *iē* (Gr1257). Wlfr. Skm. *ja*, Nfr. *jåå* < Ndl. Mnd. *ja* (ferl. Franck Et. 277, Suppl. 77). O=0/0/1/0. N=1/1/0/1. K=1/0/0/1/0.

83. **lizze 'legen; liegen'** (1566). Afr. *lidza* 'liegen' en *ledza* 'legen' gearfallen ta Skm. *leze*, Wlfr. *lizze* (Sp84) en sa Sfr. *lääse* (Gr1316ff). Nfr. Hall. *laie* is nijfoarming neffens notiid sg. 3 (Lo24, 118), mar sa net Moor. *lade, leede* neffens Hall *seede* 'sizze' (Lp152f). Notiid sg. ek gearfallen ta Skm. Wlfr. *hy leit* by Afr. *ledza* (Sp284), Nfr. Halligen *lait* (Lo24f) en sa Sfr. *lait*. Doetiid Skm. *liech* neffens Ablautsklasse V (Sp206) = Afr. **līg* en sa Sfr. *liech*, mar Sfr. *laide*, Nfr. *läid* by *ledza*. Mulwurd Skm. *leid* by Afr. *ledza* (Sp284) en sa Sfr. *laid*, Nfr. *läid*, mar Wlfr. *lein*, Sfr. *lain*, Nfr. *läin* blykber by *lidza* (ferl. Lp152). Gearfetsjend: Wlfr. en Skm. hawwe yn alle funksjes mar ien foarm beholden, it Skm. yn 'e doetiid oare as it Wlfr.: O-0,5. Yn it Sfr. binne allinne yn 'e notiid de foarmen gearfallen: O-0,25, wylst it Mooringer Nfr. alle foarmen noch hat. O=0,5/0,5/0,75/1. A=0,5/0,5/0,25/0. Allinne Afr. *l.dza* (0,4), **līg* (0,2) **lein* (0,1) karakteristyk: K=0,5/0,5/0,6/0,55/0,45.

84. **tsjin 'gegen'** (1566). Skm. *tjin*, Wlfr. *tsjin* < Afr. *to-jēnis*, Sfr. *jun*, Nfr. *iinj* < Afr. *jōn, jēn* (Sp201, Gr1188). O=1/1/1/1. K=1/1/1/1/1.

85. **fol/ folle 'voll; viel'** (1508). Eins twa wurden (v.d.Veen 212): **1.** Skm. Wlfr. *fol* (Sp133), Nfr. Sfr. *ful* (Lp94) < Afr. *full, foll* (Gr1385, 1412). **2.** Sfr. *fuul*, Nfr. *foole* < Afr. *fule* (Gr1202, 1393, Lp117). Skm. *fole*, Wlfr. *folle* beynfloede troch *fol* (Sp133). O=0,75/0,75/1/1. A=0,25/0,25/0/0. Karakteristyk by 'viel': K=0,5/0,5/0,5/0,5/0,5.

86. **meitsje 'machen'** (1508). Skm. *metje*, Wlfr. *meitsje* (Sp170, ferl. Gr1294), Sfr. *moakje* (Gr1386), Nfr. *mååge* (Gr1392) < Afr. *makia*. O=1/1/1/1. Troch útgongen en assibilaasje: K=1/1/1/1/1.

87. **man 'Mann'** (1450). Skm. Wlfr. *man* [mɔn], Sfr. *Mon*, Nfr. *moon* < Afr. *mon, man* (Sp50, Lo230, Gr1180). O=1/1/1/1. Mei Oerfrysk *o*, mar Awfr. *a* (Gr1180): K=0,5/0/0/1/1.

88. oars 'anders; sonst' (1450). Skm. *eeurs*, Wlfr. *oars* (Sp299), Sfr. *uurs* (Gr1388), Nfr. *ouers* (Lo87) < Afr. *ō theres*. O=1/1/1/1. K=1/1/1/1/1. Ferl. 63.

89. âld 'alt' (1392). Skm. *aud*, Wlfr. *âld*, Sfr. *oold*, Nfr. *üülj* < Afr. *ald* (Sp308, Gr1187f, Lo133). O=1/1/1/1. K=1/1/0/1/1.

90. krije 'bekommen' (1392). Skm. *kreje*, Wlfr. *krije* < Awfr. **krīgia*, ferl. Sfr. *krige* < Afr. *krīge* (Gr1307f). Nfr. *füünj* < Afr. *fā* 'fange' (Gr1209f, Lo143, Lp149, ferl. Kramer 1996:215). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/1

91. minske 'Mensch' (1392). Skm. *minsk*, Wlfr. *minske* < Afr. *minska* (Sp85, ferl. Gr1185). Sfr. *Moanske* < Afr. *manniska* (Gr1386, ferl. Gr1183ff.) en Nfr. Hall. *mänske* < Àefr. *e* (Gr1392), mar earder < mnd. *mensche* (Lp183). Ferl. by 78. O=1/1/1/0. N=0/0/0/1. Allinne mei *a* karakteristyk: K=0,5/0/0/1/0.

92. tiid 'Zeit' (1334). Skm. Wlfr. *tiid*, Sfr. *Tid*, Nfr. *tid* < Afr. *tīd* (Sp260, Gr1220). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

93. dizze 'dieser' (1276). Skm. *deze*, Wlfr. *dizze* < Afr. *thisse* (Sp88) en sa Sfr. *disse, düsse* (Gr1357). Nfr. *dideer* ensfh. nijfoarmings (Gr1357). O=1/1/1/0. A=0/0/0/1. K=0/0/0/0/0.

94. dû 'du' (1276). Skm. *do*, Wlfr. *dû, do*, Nfr. *dü*, Sfr. *du* < Afr. *thū* (Sp139, Lo44, Gr1351). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

95. earst 'erst' (1276). Skm. *aist*, Wlfr. *earst*, Nfr. *jarst* mei Afr. *ā* < Germ. *ai* (Sp181, Lo106). Dêrnjonken Sfr. *eerste* faaks < Afr. *êrest* < **airist* (Gr1229). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

96. doe't 'als' (Konj.) (1218). Skm. *da't* < Afr. *thā* + *t* (sj. 22), Wlfr. *doe* < Mnl. (ferl. 117). Sfr. Nfr. *as* < Mnd. *also, als* 'als, wann, wenn'. O=0/1/0/0. N=1/0/1/1. K=1/0/1/0/0.

97. wurd 'Wort' (1218). Skm. *wes*, Wlfr. *wurd* < Afr. *werd* (Sp107, Gr1261). Sfr. *Woud*, Nfr. *uurd* < Afr. *word* (Gr1200, 1388, Lo144). O=1/1/1/1. K=0,5/1/1/0/0.

98. dêr't 'wo' (Konj.) (1160). Wlfr. *dêr't*, Skm. *der't* < Afr. *thār* + *t* (sj. 22). Sfr. *wier, weer* < Afr. *hwār*. O=1/1/1/1. K=1/1/1/1/1. Biltsk *der't*, Westfrysk *deer, weer:* K=1.

99. hearre 'hören' (1160). Skm. *here*, Wlfr. *hearre*, Nfr. *hiire*, Sfr. *heere* < Afr. *hāra* (Sp190, Lo103, Gr1233). O=1/1/1/1. K=1/1/1/1/1.

100. hoe 'wie' (1160). Skm. *ho*, Wlfr. *hoe* < Afr. *hū, hō* (Sp236), Nfr. *hü* < Afr. *hū* (Lo44). Sfr. *woo* < Mnd. *wô* (Gr1253f: Germ. *w* falt Afr. út yn **hwū*). O=1/1/0/1. N=0/0/1/0. K=0/0/0/0/0/.

101. jier 'Jahr' (1160). Skm. Wlfr. *jier* < Afr. *jār* en sa Nfr. *iir* (Lo47, 63) en grif Sfr. *Jier*. O=1/1/1/1. K=1/1/1/1/1.

102. meie 'mögen' (1160). Ynfinityf Nfr. *mooge*, Sfr. *muuge* < Afr. **muga* (Lp114); Skm. Wlfr. *meie* nijfoarme neffens *mei* (Sp285, O-0,2). Notiid sg.

1, 3 Nfr. *mäi*, Sfr. *mai*, Skm. Wlfr. *mei* < Afr. *mei* (Lp144, Sp285) en sa sg. 2 *meist*. Pl. Sfr. *wi muugen* (mar Strukelje *maien*), Nfr. *mooge* < Afr. *mugun, mugu* (en eins net mei Lp114 < **mugath*). Doetiid sg. 1, 3 Nfr. *måå* < Anfr. **made* en Sfr. *moate* neffens swakke tiidwurden nij foarme (Gr1306, Lp65, O-0,1), mar Skm. Wlfr. *mocht* (Sp129) < Afr. *machte, mochte* (Gr1305f). It mulwurd Wlfr. *meien* neist *mocht* is nij foarme (O-0,05), lykas Sfr. *moat*, Nfr. *mååt?* (O-0,1). O=0,75/0,8/0,8/0,8. A=0,25/0,2/0,2/0,2. Allinne *muu-, mei-* karakteristyk: K=0,3/0,5/0,5/0,5/0,3. Biltsk *mâne* mei meartals-*n* fan 'e preterito-presentia?

103. neat 'nichts' (1160). Wlfr. *neat* < Afr. *nâwet*; Skm. *niks* < Ndl. (Sp102). Sfr. *niks* grif < westlik Nd. *nix* (ferl. König 164). Nfr. *ninte* faaks < Deensk *intet* + ynfloed fan wurden as *nån, niinj* (Sj. 68). O=1/0/0/0. N=0/1/1/0. D=0/0/0/1. K=1/1/0/0/0.

104. sitte 'sitzen' (1160). Skm. Wlfr. Sfr. *sitte*, Nfr. *sate*, Afr. *sitta* (Sp90, Lo150). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

105. dyn 'dein/e (1102). Skm. Wlfr. *dyn*, Sfr. *dien; din*, Nfr. *din; dan*. Sj. 25. O=0,5/0,5/1/1. W=0,5/0,5/0/0. Ferl. 25: K=0,5/0/0/0,5/0,5.

106. lang 'lang' (1102). Skm. *lång*, ferl. Wlfr. *lang* (Sp49, 14), dêr't Afr. *å* foar nasaal yn it Wlfr. nei *a* weromgien is (Gr1369). Dêrneist Wlfr. plaknamme *Longerhou* en *gong* neist *gang*, dus Afr. *å* yn Wlfr. spjalt. Skm. *lång* < *lang*, fanwege Skm. *gong*. Yn it Sfr. is *å* foar nasaal bestean bleaun: *loang, Goang*, mar Nfr. *lung, gung* mei [o], ferl. Lp108ff. O=1/1/1/1. As 87: K=0,5/0/0/1/1.

107. dochs 'doch' (1044). Skm. *tach* < Afr. *thach, thāch* (Sp52). Allyksa Sfr. *daach* (Gr1400) en Nfr. Hall. *dach* mei ferkoarte *â* < Germ. *au* (Lp53), wylst Moor. *duch* de normale ûntjouwing folget, ferl. 66. Wlfr. *dôch, doch(s)* past hjir net yn (Sp52), dus < Mnl.? (O-1). De *t* yn Skm. *tåch* is opmerklik foar wurden mei swakke klam (ferl. Gr1280f), dus dochs < Ndl. *toch*. (O-1). O=0/0/1/1. N=1/1/0/0. K=1/0/0/1/1.

108. hâlde 'halten' (1044). Skm. *haude*, Sfr. *hoolde*, Nfr. *hüülje, Afr. halda*, ferl. *âld* (89). O=1/1/1/1. K=1/1/0/1/1.

109. jy 'Sie' (1044). Wlfr. Skm. *jy* is âlde nominatyffoarm njonken *jo* (54), ferl. Sfr. *ji* (benammen yn pl.), Afr. *i, j, y*, mar Nfr. *dü* (Gr1352). O=1/1/1/0. W=0/0/0/1. K=0/0/0/0/0 fanwegen Mnd. *je, î*, Nnd. *ji* (Böning 50).

110. libben 'Leben' (1044), Skm. *liwwen*, Sfr. *Liuend*, Nfr. *laawent, lääwent*. De foarmen mei *w, u* út tiidwurd **livia* < Afr. *libba* nei analogy fan 3 sg. notiid *livath*, doetiid *livade* (Lo173 en sa Sp92). O=1/1/1/1. K=1/1/1/1/1.

111. ûnder 'unter' (1044), Skm. *eeunder*, Sfr. *unner*, Nfr. *uner* < Afr. *under* (Sp301, Lp89). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

112. wei 'weg; her' (1044). Skm. *wooi*, Wlfr. *wei* < Afr. subst. *wei, wī* (Sp290). Sfr. Nfr. *wäch* < Mnd. *wech* (mar ferl. Sfr. *wai*, 181). Nfr. *jurt*, Hall.

huurte, huurðe < Anfr. **hârd* (Lo134, ferl. Gr1215). Sfr. *häär* < Mnd. *her(kumpst)*, ferl. Skm. *hean*, Wlfr. *harren* (Sp195). O=1/1/0/0,5. N=0/0/1/0,5. K=1/1/1/0/0,5.

113. **bliuwe 'bleiben'** (986), Skm. *blieuwe*, Sfr. *bliue*, Nfr. *bliwe* < Afr. *bilīva* (Sp305, Lo158). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

114. **folk 'Volk'** (986), Skm. *folk*, Sfr. *Foulk*, Nfr. *följk*, Afr. *folk* (Sp124, Lo93). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

115. **sa'n 'so eine/r'** (986), Skm. *so'n*, Sfr. *sun*, Nfr. *sün* < Afr. *sa en* H56, ferl. 17. O=1/1/1/1. K=1/1/1/0/1.

116. **tige 'sehr'** (986). Skm. *tiige*, Wlfr. *tige* < Afr.; ferl. Ndl. *ter dege* (Sp147). Sfr. *gjucht* < Afr. *riucht*, mar yn dy betsjutting faaks < Ndd., ferl. Eastfrysk Ndd., Grinslânsk, Nhd. *recht*. Sfr. *läip* 'slim, min; tige' oerienkomstich Skm. Wlfr. *liep*, Ndl. *leep* (Spe210), mar yn in nij foarme betsjutting (ek Eastfrysk Ndd. *leep* 'tige'). Allegear oarspronklik Fryske wurden, dy 't in oare betsjutting krige hawwe; Afr. *sêre* > Wlfr. *sear*, Sfr. *seer*, Nfr. *siir* 'pynlik'. Nfr. *fåli* faaks < Mnd. *gevellich* 'passend' en *ordi* oerienkomstich Wlfr. *aardich*, sj. Skm. *aadje* (frjemde *â*, Sp167). O=0,5/0,5/0,5/1. A=0/0/0,5/0. N=0,5/0,5/0/1. K=0/0,5/0,5/0,5/0.

117. **doe 'da/mals'** (928). Skm. *da* < Afr. *thā* (Sp59) en sa Sfr. *doo*. Wlfr. *doe* < Mnl. *doe, doen* (Sp59). Nfr. *jütid(s)* liket in nijfoarming (ferl. Deensk *dengang*). O=0/1/1/0. A=0/0/0/1. N=1/0/0/0. K=1/0/1/1/0.

118. **each 'Auge'** (928), Skm. *êch, eich*, Sfr. *Ooge*, Nfr. *uug* < Afr. *âge* (Sp183, Lo130). O=1/1/1/1. K=1/1/1/0/1.

119. **hiel 'ganz'** (928). Sfr. *heel*, Nfr. *hiilj* yn 'e betsjutting 'net stikken'. Foar dêrneist *gans, gåns* 'alhiel' ferl. Mnd. *gans*. O=1/1/0,5/0,5. N=0/0/0,5/0,5. K=0/0/0/0/0.

120. **nimme 'nehmen'** (928). Sfr. *nieme*, Nfr. *naame* < Afr. *nima* (Gr1196, Lo181). Skm. Wlfr. ynfinityf en notiid pl. *nimme* en notiid sg. 1 *nim* grif út notiid 2 en 3 sg. *nimst, nimt* (ferl. Sp88). O=0,7/0,7/1/0,7. A=0,3/0,3/0/0,3. Eins allinne ynfinityf en notiid pl. karakteristyk: K=0,2/0,2/0,2/0,2/0,2.

121. **allinne 'allein'** (870), Skm. *allene* < Afr. *allēn* (Sp101), mar Nfr. *åliine* < Mnd. *allêne* (Lo105) en sa dus Sfr. *alleene*? O=1/1/0/0. N=0/0/1/1. K=0/0/0/0/0.

122. **bern 'Kind'** (870), Skm. *ben*, Sfr. *Bäiden*, Nfr. *bjarn* < Afr. *bern* (Sp106, Lo60). O=1/1/1/1. Al net mear Mnl. en Mnd. K=1/1/1/1/1.

123. **bêst 'best'** (870), Skm. *bast*, Sfr. *bääst*, Nfr. *beest* < Afr. *besta* (Sp66, Lo193, Lp180). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

124. **Fryslân 'Friesland'** (870), [Skm. *Friesk*], Sfr. *Fräislound*, Nfr. *Fraschlönj*, Afr. *Frēslond* (ferl. 80). O=1/1/1/1. Fanwege *-lân*: K=0,5/0,5/0,5/0,5/0,5.

125. **God 'Gott'** (870), Skm. *God, gad*, Sfr. *God*, Nfr. *good*, Afr. *god* (Sp118, Lo228). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

126. **hân 'Hand'** (870), Skm. *haun*, Sfr. *Hounde*, Nfr. *hönj*, Afr. *hond, hand* (Sp306, Lo87). Sj. 136. O=1/1/1/1. K=1/1/1/1/1.

127. **hûs 'Haus'** (870), Skm. *hús*, Sfr. *Huus*, Nfr. *hüs*, Afr. *hūs* (Sp241, Lo32). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

128. **moai 'schön'** (870). Skm. *meu*, Wlfr. *moai*, Nfr. *moi* < Ndl. *mooi*, Mnd. *moi* (Sp332, Lp209, Århammar 1988:114). Sfr. *fluch* < (M)nd. *vlügge* (id.118). Nfr. *smuk* orig. (id.114, 121). O=0/0/0/0,5. N=1/1/1/0,5. K=1/0/0/0/0,5.

129. **nin 'kein/e'** (870) njonken *gjin* (68). Sfr. f. *neen*, m. *naan*, Nfr. f. *niinj*, m. *nån* < Afr. *nân; nên* (ferl. 77). O=0,5/0/1/1. N=0,5/1/0/0. K=1/0,5/0/1/1

130. **om't/ omdat 'weil'** (870) (Wlfr. en Skm.) < Ndl. *omdat?* Sfr. *deerum dät* < Afr. *ther umme thet* (E3:IV.50) en faaks Nfr. *ouerdåt* ek < Afr. O=0/0/1/1. N=1/1/0/0. K=1/0/0/1/1.

131. **wurk 'Arbeit; Werk'** (870). Skm. *werk*, Wlfr. *wurk* < Afr. *werk* (Sp107). Mei iere rekking Nfr. *wäirk* (Lo66) en sa grif Sfr. *Wierk*. O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

132. **begjinne 'anfangen, beginnen'** (812), Skm. [Sfr.] *beginne* < Afr. *bijenna, biginna* (Sp98, Gr1312), mar Nfr. *begane* Nd. lienwurd (Lo151). Dêrnjonken Sfr. en Nfr. *ounfange, önjfånge*, dêrom O=1/1/0,5/0. N=0/0/0,5/1. K=0/0/0/0/0.

133. **fine 'finden'** (812), Skm. *fiine, fine*, Sfr. *fiende*, Nfr. *fine* < *Afr. finda* (Sp256, Lo151). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

134. **heit 'Vater'** (812). Skm. Wlfr. *heit* is tsjuster (Sp288). Foar Sfr. *Baabe* ferl. Nfr. Hall. *baabe* (Lp20, 53), grif stammerwurd, ferl. Buma 1980 en Suahili *baba*. Sa faaks ek Nfr. *taatje*. Sfr. *Foar* < Mnd. *vader*. O=0/0/0/0. A=1/1/0,5/1. N=0/0/0,5/0. Afr. *feder* is kar.:K=1/0/0/0/0. Biltsk *hait*, Stell. *heit* faaks troch Wlfr. ynfloed, mar net Afr.

135. **jonge 'Junge'** (812). Skm. Wlfr. *jonge* (Sp132), sûnt 16e ieu Mnl. *jongen* (Franck, Et.). Sfr. *Wänt*, Cad. *fent*, Mnl. Mnd. *vent* < *vennoot* (Franck, Et.), krektlyk as Wlfr. *feint* (Sp290). Nfr. *dring* < Deensk *dreng* (Gr1395). Nfr. *junge* (Lp109) < Ndl. *jongen* of nhd. *Junge* (net Mnd.). O=0/0/0/0. N=1/1/1/0,5. D=0/0/0/0,5. K=0/0/0/0/0.

136. **lân 'Land'** (812). Skm. *laun*, Wlfr. *lân* < Awfr. *ān* (Sp306). Sfr. *Lound*, Nfr. *lönj* < Afr. *lond* (Gr1388, Lo87). O=1/1/1/1. K=1/1/1/1/1.

137. **nij 'neu'** (812), Skm. *nee*, Sfr. *näi*, Nfr. *nai* < Afr. *nī / e* (Sp270, Lo23). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

138. **o 'Oh!'** (812). Ek al Afr. *o*. O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

139. **twa 'zwei'** (812). Afr. f. *twā*, m. *twêne* mei nijer út'e genityf (Gr1361) *tweer* yn Sfr. *twoo; twäin* resp. Nfr f. *tou;* m. *twäär*, wylst it Wlfr. en Skm. allinne de f. foarm bewarre hawwe. O=0,33/0,33/0,67/0,67. W=0,67/0,67/0,33/0,33. K=1/0,33/0,33/0,67/0,67.

140. alles 'alles' (754), Skm. *ôles* < Afr. *alles* (Sp51f) en sa grif Sfr. *alles, aal (dät).* Nfr. *âle(n)s* (Erk Petersen 10) mist yn 'e 'foarút'-wurdboeken; de *-n*-foarm faaks < Nd. *allens.* O=1/1/1/0,5. N=0/0/0/0,5. K=0/0/0/0/0.

141. ding 'ding' (754). Afr. *thing* > Bogerman *ting*, mar Skm. Wlfr. *ding* is lienwurd (Sp103), lykas dan ek Sfr. *Ding/en/s.* It dêrneist foarkomende Sfr. *Deel* is yn dy betsjutting net Afr., likemin as Nfr. *diilj, keer.* O=0/0/0/0. A=0/0/0,5/0,5. N=1/1/0,5/0,5. K=0/0/0/0/0.

142. elk 'jede/r' (754) < Afr. *ællik, e(l)k* en mûglik ek Skm. *elk* (Sp186), wat ik dan ek foar Sfr. *älk* oannim. Nfr. *ark* nèt < Afr. *allera elk* (Lo61); faaks *l* > *r* troch swakke útspraak fan *l?* O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

143. freegje 'fragen' (754), Skm. *friegje* < Afr. *frēgia* (Sp206) en sa grif Sfr. *fräigje.* Nfr. *frååge* faaks nijfoarme út it haadwurd *frååge* 'fraach' < Nd? O=1/1/1/0. A=0/0/0/1. K=1/1/1/1/0.

144. lju 'leute' (754), Skm. *jûed*, Sfr. *Ljude*, Afr. *liōde, liūde* (Sp282, Gr1234), Nfr. *följk* < Deensk *folk* 'lju'. O=1/1/1/0. D=0/0/0/1. K=1/1/1/1/0

145. altyd 'immer' (696). Nfr. *åltids*, (*ålten*) < Nd. *alltieds* (Lp194). Afr. *altīd(e)* is seldsum (Nauta en Parizer Hs.), mar wol al Bog. *altyd(en).* O=1/1/1/0. N=0/0/0/1. K=0/0/0/0/0.

146. better 'besser' (696), Skm. *batter*, Sfr. *beeter*, Nfr. *bääder* < Afr. *betera* (Sp60, Gr1186, Lo214). O=1/1/1/1. Fanwege de fokaal: K=1/1/1/0/1.

147. boer 'Bauer' (696), Skm. *bieur*, Sfr. *Buur*, Nfr. *böre* < Afr. *būr* (Sp248, Gr1225, Lo29). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

148. bringe 'bringen' (696). Afr. Sfr. *brange* neist Afr.*bringe* mei lûd út umlautsprodukt *æ* (Gr1184). Nfr. *bringe*, Öland *brīenŋe* < germ. **brangjan* (Lo111). Skm. Wlfr. *bringe* kin ek < **bringan* (Sp97). O=1/1/1/1. Allinne de *a*-foarmen kar.: K=0,5/0/0/1/0.

149. eigen 'eigen' (696). Skm. *ooin* < Awfr. *ā in*, Afr. *ain* (Sp294) en sa Sfr. *oain*, Nfr. *äin*. Afr. *êgin* is seldsum, dêrom Wlfr. *eigen* < Ndl.; ferl. Bogerman *ayn*. O=0/1/1/1. N=1/0/0/0. K=1/0/1/1/1.

150. gau 'schnell' (696). Skm. Wlfr. *gau* mei Awfr. *āu:* Afr. *gâ* (Sp310) yn *gâlîk*. En sa grif Sfr. *gaau*, Nfr. *gau*. O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0 fanwege Ndl. *gauw*.

151. hear 'Herr' (696). Skm. *heer*, Wlfr. *hear*, Sfr. *Heer*, Nfr. *hiire* < Afr. *hêra* (Sp192, Lo123, Ef265f). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

152. heech 'hoch' (696), Skm. *hêch*, Sfr. *hooch*, Nfr. *huuch* < Afr. *hâch* (Sp184, Gr1387, Lo129). O=1/1/1/1. K=1/1/1/0/1.

153. hert 'Herz' (696). Skm. *hets*, Wlfr. *hert(e)* < Afr. *herte* (Sp106). Sfr. *Haat*, Nfr. *hart* < Nnd.? (Gr1384, Lo59, Lp9). O=1/1/0/0. N=0/0/1/1. K=1/1/1/0/0

154. **lyk 'gleich'** (696). Skm. *gelyk* is âld lienwurd (Sp259) en sa grif alle foarmen mei *g(e)-*, dy't yn it Skm., Sfr. en Nfr. foarkomme neist *lyk, lik, lik.* O=1/0,5/0,5/0,5. N=0/0,5/0,5/0,5. K=0/0/0/0/0.

155. **lyts 'klein'** (696). Skm. *lytj*, Wlfr. *lyts* < Afr. *lītik, littik* (Sp258) en Sfr. *littek*, Nfr. *latj*. O=1/1/1/1. Fanwege fokaal (ferl. Mnd. *luttik*, Mnd. *luttic*): K=1/1/1/1/1.

156. **nee 'nein'** (696). Skm. Wlfr. *nee* is jong lienwurd (Sp200). Sfr. *noa* grif < Afr. *nâ* en sa Nfr. *nåån* mei faaks Nd. ynfloed. O=0/0/1/0,5. N=1/1/0/0,5. De *a*-foarmen binne kar.: K=1/0/0/1/0,5.

157. **prate 'reden'** (696). Skm. Wlfr. *prate* (Sp161), Sfr. *baale* (Kramer 1983, Hoekema 1989), Nfr. *snååke* hawwe Afr. *spreka* út 'e sintrale betsjutting ferkrongen en binne grif lienwurden. O=0/0/0/0. N=1/1/0/1. D=0/0/1/0. K=0/0/0/0/0.

158. **taal 'Sprache'** (696). Skm. Wlfr. *taal* < Afr. *tale* (Sp161) en sa grif Sfr. *Toal*. Nfr. *spräke* < âlde *ê* (Lo46), mar Sfr. *Sproake* < Mnd. *sprake*. O=1/1/0,5/1. N=0/0/0,5/0. K=0,5/0/0/0/1.

159. **allegearre 'alle, jedermann'** (638). Skm. *ôlegerre*, Wlfr. *allegearre* < Afr. *[al(le)] gader* (Sp172, Gr1426). Sfr. *aal(e)* (Gr1390) ferl. Afr. *alle* W. Nfr. *altumååle* komt oerien mei Mnd. *altomale*, Mnl. *altemale*. O=1/1/1/0. N=0/0/0/1. Mnl. Mnd. *al(le)gader:* K=0/0/0/0/0.

160. **hoe't 'wie' (Konj.)** (638). Skm. *ho't*, Wlfr. *hoe't* grif < Afr. *hū* , *hō* + *t* (sj. 22), Nfr. *hü* < Afr. *hū* en Sfr. *woo* < Mnd. *wô* (sj. 100). O=1/1/0/1. N=0/0/1/0. K=0/0/0/0/0.

161. **jin; jins 'sich; sein- (bei:' man')** (638). It fnw. Wlfr. *jin*, Skm. *ien* grif < Afr. telwurd *ên*. Sa Sfr. *aan* < Afr. *ân*, mar dêrnjonken *sik*. Nfr. *huum* is nijfoarming út *hwa* (sj nrs. 48, 195). It besitlike *jins, iens* kin ek âld wêze. Sfr. dêrfoar *sien, sin*. O=1/1/0,4/0. A=0/0/0,3/1. N=0/0/0,3/0. De *a*-fokaal en *huum/s* kar.: K=0,5/0/0/0,4/1.

162. **krekt 'genau'** (638). Skm. Wlfr. *krekt* < net-Germ. lienwurd (Sp80) en sa Sfr. *just, akroat*, Nfr. *jüst* (Lp201). Foar Nfr. *nau* ferl. Mnd. *nouwe*. O=0/0/0/0. N=0/0/0/0,5. D=1/1/1/0,5. K=0/0/0/0/0.

163. **mem 'Mutter'** (638). Skm.Wlfr. *mem* is nijfoarming (Sp84) en sa Sfr. *Määme*, Nfr. *mam* yn tsjinstelling ta Afr. *mōder*. O=0/0/0/0. A=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

164. **sels 'selbst'** (638), Skm. *salm*, Sfr. *sälwen*, Nfr. *seelew*, Afr. *self, selva, selwm*. O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

165. **sette 'setzen'** (638), Skm. *satte*, Sfr. *sätte*, Nfr. *seete*, Afr. *setta*. O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

166. **sokke/n 'solche'** (638), Skm. *sok/ke*, Sfr. *suk/ke*, Nfr. *suk/en*, Afr. *sullik, suk, sulk, sā lik*. O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

167. stik/ken 'Stück; kaputt' (638). Skm. *stok* âld lienwurd (Sp126) en sa Sfr. *Stuk*, Nfr. *stuk* (Lp105, 113). Wlfr. *stik* < Afr. *stekk* (Sp). O=1/0/0/0. N=0/1/1/1. K=1/1/0/0/0. Biltsk *stik; stikken*, Westfrysk *stik*: K=1.

168. leauwe 'glauben' (580), Skm. *leeuwe*, Sfr. *leeue*, Nfr. *liiwe*, Afr. *lêva*. O=1/1/1/1. K=1/1/1/1/1.

169. dei 'Tag' (580). Skm. *dei*, Sfr. *Dai*, Nfr. *däi*, Afr. *dei, dî*. O=1/1/1/1. K=1/1/1/1/1.

170. dus 'also' (580). Wlfr. Skm. *dus* en Sfr. *alsoo*, Nfr. *ålsü* komme neffens de foarm oerien mei mei Afr. *thus; alsa* yn wat oare betsjuttings. Ik nim hjir kontinuïteit oan: O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

171. efkes 'einen Augenblick' (*eben*) (580). Nfr. *äiwen* mei âlde *ê* (Lo68), Sfr. *iuen* mei âlde *î, i* (Gr1387) < Afr. *even, iven*. Wlfr. Skm. *efkes, even* kin ek < Ndl., mar hjir nim ik Afr. oarsprong oan: O=1/1/1/1. Mei *i*-fokaal kar.: K=0,5/0/0/1/0.

172. jild 'Geld' (580). Wlfr. Skm. *jild*, Sfr. *Jäild* < Afr. *jeld* (Sp277). Nfr. *giilj* < Alddeensk *giald* (Lp123). O=1/1/1/0. D=0/0/0/1. K=1/1/1/1/0

173. ôf 'ab' (580). Skm. *oof*, Wlfr. *ôf* mei oare rekking as Sfr. *ou*, Nfr. *ouf* < Afr. *of* (Sp221, Gr1188, Lo94). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0. De foarm *of* wiist op Fryske oarsprong (Remmers 3:151ff.), mar is fanwegen Mnl. Mnd. *af, of* net karakteristyk Frysk; *of* is ek tige algemien yn ndl. streektalen (WNT ûnder *af* Supp.).

174. rjocht 'recht' (580), Skm. *jocht; jochtich*, Sfr. *gjucht*, Nfr. *rucht* (Lp139) < Afr. *riucht*. O=1/1/1/1. K=1/1/1/1/1.

175. sin 'Laune' (580). Wlfr. Skm. *sin*, Sfr. *Sin*, Nfr. *san* < Afr. *sin* (Lo151, Gr1195). Sfr. *Lune*, Nfr. *lööne* < âlde *û* (Lp27), mar net Afr. oerlevere; dêrom faaks < Mnd. *lûn(e)*. O=1/1/0,5/0,5. N=0/0/0,5/0,5. K=0/0/0/0/0.

176. sûnder 'ohne' (580), Skm. *sonder*, Sfr. *sunner*, Nfr. *suner* < Afr. *sunder* (Sp131, Lp89). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

177. wrâld 'Welt' (580), Sfr. *Waareld, Nfr. wråål* < Afr. *wrald, warld* (Sp195, Lo134, ferl. Gr1253). Skm. *wereld* mei frjemde *ē* (Sp). O=1/0/1/1. N=0/1/0/0. K=1/1/0/1/1

178. dêrom 'darum' (522), Skm. *derom*, Sfr. *deerum/e*, Nfr. *deeram*, Afr. *therumbe*. Nfr. *am* < **umbi* mei i-umlaut (Gr1204, Lo155). O=1/1/1/1. K=1/1/1/1/1.

179. Fries 'Friese' (522). Skm. Wlfr. *Fries* < Afr. *Frēsa* (Sp208) en sa Sfr. *Fräise*, Nfr. *frasche*. Sj. 80. O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

180. harren 'sie; ihnen; ihre' (522). Wlfr. *harren* < Afr. *heren* (ferl. 26); Sfr. *him* < Afr. *himmen* (K-0,5), Nfr. *jam* < Afr. *hiam* en Nfr. *ja* < nom. *hia* (sj. by Sjölin 1969:34f.). Foar de besitlike foarmen sj. 26. De Skm. ferlerne *-en* rekkenje ik op -0,5. O=1/0,5/1/1. W=0/0,5/0/0. K=1/1/0,5/0,5/1.

181. **hinne 'hin'** (522). Skm. *hanne* < Mnl. Mnd. *henne* (Sp62) en sa grif Wlfr. *hinne*, Nfr. *haane*. Sfr. *wai* bewarret hjir in Fryske foarm (sj. 112). O=0/0/1/0. N=1/1/0/1. K=0/0/0/0/0.

182. **holle 'Kopf'** (522), Afr. *hâved, hâfd, hâud*. Skm. *hôle*, Wlfr. *holle* (Sp119); faaks ferbân mei Sfr. *Hulle* 'hompe fleis'. Sfr. *Kop* grif < Mnd. *kop*, mar al Afr. (E1,2,3) neist *haud* > Nfr. *hood* (Lo219, Lp143); ferl. Wlfr. *haad*, Sfr. *Haud* 'dwersslatte fan harke'. O=0/0/1/1. A=1/1/0/0. K=1/0/0/0/1.

183. **let 'spät'** (522), Skm. *lat* grif < Afr. *let*. Nfr. *lääs* < **lete* (Lo214) en sa Sfr. *leet*. O=1/1/1/1. K=1/1/1/1/1.

184. **master 'Meister'** (522). Skm. *mester*, Wlfr. *master* < Afr. *master, mester* (Sp181). Nfr. *mäister* < Mnd. (Lp148). Dêrnjonken Sfr. *Koaster* 'skoalmaster' < Mnd. *koster*. O=1/1/0,5/0. N=0/0/0,5/1. Allinne *a*-fokaal kar.: K=0,5/1/0/0/0.

185. **nea 'nie'** (522). Wlfr. *nea* < Afr. *nâ*, mar Skm. *neuit* < Ndl. *nooit* (Sp334), lykas Sfr. *nooit*. Sfr. *nie* < Nhd. en *siläärge nit* < Nd. (Århammar 1969:84). Foar Nfr. *uler* ferl. Deensk *aldrig*. O=1/0/0/0. N=0/1/1/0. D=0/0/0/1. K=1/1/0/0/0.

186. **tusken 'zwischen'** (522). Wlfr. *tusken*, Skm. *twisken* mei frjemde *-n* (Sp94) en ek *tus-* grif Ndl. ynfloed. Sfr. *twiske*, Nfr. *twasche* < Afr. *twiska* (Lo149, Lp103). O=0,3/0,5/1/1. N=0,7/0,5/0/0. K=1/0,3/0,5/1/1. Westfrysk *tusken, twiske:* K=0,5.

187. **wêr't 'wo' (Konj.)** (522), Skm. *wer't*, Sfr. *wier*, Nfr. *weer, Afr. hwer*. O=1/1/1/1. K=1/1/1/1/1. Biltsk *wer't*, Westfrysk *weer*: K=1.

188. **wiif 'Frau'** (522). Skm. *wyf*, Sfr. *Wiu*, Nfr. *wüf*, Afr. *wīf*. Dêrnjonken faak Sfr. *Moanske* grif < *Wiumoanske*. O=1/1/0,5/1. A=0/0/0,5/0. K=0/0/0/0/0.

189. **ein 'Ende'** (464). Skm. *ieun*, Wlfr. *ein* < Afr. *enda* (Sp304). Sfr. *Eende*, Nfr. *iinje* < Afr. *ende* (Gr1162, Lo112). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

190. **jûn 'Abend'** (464). Skm. *jaune*, Wlfr. *jûn* < Afr. *ēvend, iuvn* (Sp314); Sfr. *Äiwend*, Nfr. *een* < Afr. *ēvend* (Gr1217, 1386, 1394). O=1/1/1/1. K=1/1/1/1/1.

191. **ljocht 'Licht; hell'** (464). Skm. *jiet* < Afr. **ljecht, ljācht*; Wlfr. *ljocht* < Afr. **liucht* < Verb. *(for)ljuchta* (Sfr. *ljuchte*) (Sp278). Nfr. *jåächte*, Sfr. eigsw. *ljoacht* < Afr. *liācht* (Lp126, Sp278). Sfr. hw. *Lucht* < Mnd. *Lucht?* O=1/1/0,5/1, N=0/0/0,5/0. K=1/1/1/0,5/1.

192. **och 'ach'** (464). *Och* ensfh. yn it Afr. net fûn en dêrom op formele grûnen O=0/0/0/0. N=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

193. **plak 'Platz, Stelle; Flecken'** (464). Skm. Wlfr. *plak* < Ndl. (Sp54). Sfr. *Steede*, Nfr. *stää* < Afr. *stede* (Gr1186, Lo216). O=0/0/1/1. N=1/1/0/0. K=0/0/0/0/0.

194. stil 'still' (464). Skm. Wlfr. Sfr. *stil*, Nfr. *stal* grif < Afr. *stille* (mist by Spenter en Löfstedt). O=1/1/1/1. K=0/0/0/0/0.

195. wa 'wer' (464). Skm. Wlfr. *wa* < Afr. *hwā* (Sp169). Nfr. *huum* < Afr. datyf *hwām* (Gr1358). Sfr. *wäl* < **wälk* (Gr1358), ferl. Afr. *hwelik* 'hokker'. Earder < Mnd. *wel* < *wĕlk* (Lasch 220), ferl. 100. O=1/1/0/1. N=0/0/1/0. K=1/1/1/0/1.

196. wier 'wahr' (464). Sfr. Wlfr. *wier*, Sfr. *weer*, Nfr. *wäär* < Afr. *wēr* (Sp207, Gr1215). O=1/1/1/1. K=1/1/1/1/1. Westfrysk *waar, weer*: K=0,5.

197. wylst 'während' (464). By Wlfr. *wilens*, Skm. *wyl, wylens*, Sfr. *wülst*, Nfr. *wilert, wilt* giet it grif om Afr. *hwîle* mei efterheaksels. O=1/1/1/1. Ferl. Mnd. *wîlt:* K=0/0/0/0/0.

Cad: König (1911)
Ef: Siebs (1889,1966)
Gr: Siebs (1901)
Lo: Löfstedt (1928)
Lp: Löfstedt (1968)
Sp: Spenter (1968)
WNT: Woordenboek van de Nederlandse Taal (1995)

Århammar, N.R. (1969)
'Die friesischen Wörter für 'Rad' ('Wheel')', yn: *Kopenhagener Germanistische Studien 1* (= Festschrift Peter Jörgensen). Kopenhagen, pp. 35-84.
Århammar, N.R. (1984)
'Friesisch/Deutsch', yn: Werner Besch, Oskar Reichmann, Stefan Sonderegger [útj.] *Sprachgeschichte, ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. Berlin-New York, pp. 930-938.
Århammar, N.R. (1988)
'Zur Rekonstruktion des altfriesischen Lexikons mit Hilfe der neufriesischen Dialekte', yn: *Philologia Frisica anno 1988*. Ljouwert, pp. 94-128.
Bendsen, Bende (1860/1973)
Die nordfriesische Sprache nach der Moringer Mundart. Leiden, 1860. Neiprinte Walluf, 1973.
Bloemhoff, Henk (1994)
Stellingwarfs Woordenboek, diel 2, F-K. Oosterwoolde.
Bloemhoff, Henk e.a. (1990)
Kursus Stellingwarfs veur beginners.Oosterwoolde.
Blom, Gosse (1981)
Hylper wurdboek. Ljouwert.
Boer, T.J. de (1900)
'Reyner Bogerman's Friesche Rijmspreuken', yn: *De Vrije Fries*, dl.XIX. Leeuwarden, pp. 205-279.
Boersma, J.B. (1939)
De Friesche oorkonden uit het archief van het St. Anthony-Gasthuis te Leeuwarden II. Amsterdam. [sitearre neffens Spenter 1968].
Bogerman, Reyner, sjoch T.J. de Boer 1900.
Bollmann, Heinrich (1942)
Mundarten auf der Stader Geest, Schriften des Niedersächsischen Heimatbundes e.V. Neue Folge, Bd. 3. Oldenburg,

Böning, Hermann (1941)
Plattdeutsches Wörterbuch für das Oldenburger Land. (*Oldenburgische Forschungen*, H7). Oldenburg, p. 53.
Book, Heinrich en Hans Taubken (1993)
Hümmlinger Wörterbuch auf der Grundlage der Loruper Mundart. Sögel.
Boutkan, Dirk (1997)
'Clitisation in the Old East Frisian Hunsingo manuscripts', yn: *Us Wurk*, jierg. IIL. Grins, p. 97.
Bree, C. van (1977)
Leerboek voor de historische grammatica van het Nederlands. Groningen.
Buma, W.J. (ed.) (1954)
Het tweede Rüstringer handschrift. 's-Gravenhage.
Buma, W.J. (1980)
'Wurdsneuperijen 68, 'beppe', yn: *Us Wurk*, jierg. XIX. Grins, p.13.
Buurmann, Otto (1975)
Hochdeutsch-plattdeutsches Wörterbuch. Band 12, Index. Neumünster.
Buwalda, H.S. e.o. (1996)
Woordeboek fan 't Bildts. Ljouwert.
Cadovius-Müller, Johann (1911)
Memoriale linguæ Frisicæ. Herausgegeben von Erich König. Norden und Leipzig.
Deunk, H.J. (1977)
Het dialect van Winterswijk II. Groningen
Duden Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. Bearbeitet von Günther Drosdowski, Paul Grebe u.a. Mannheim, 1963.
Ehrentraut, H.G. (1996)
Mittheilungen aus der Sprache der Wangeroger. Bearbeitet und herausgegeben von A.P. Versloot. Ljouwert/ Aurich.
Fokkema, D. sr.(1959)
Beknopte Spraakkunst van het Schiermonnikoogs. Leeuwarden.
Fokkema, D. sr.(1968)
Wezzenlist fan it Schiermonnikooogs. Ljouwert.
Franck, Johannes (1910, 1967)
Mittelniederländische Grammatik, 1910. Neiprinte, Arnhem, 1967.
Franck, J. en N. van Wijk en C.B. van Haeringen (1949)
Etymologisch Woordenboek der Nederlandse taal. Met daarin de tweede druk van 1912 door N. van Wijk en het Supplemen door C.B. van Haeringen uit 1936. 's-Gravenhage.
Heeroma, K. (1960)
'Friese Dialectologie', yn: *Philologia Frisica anno1959.* Ljouwert, pp. 79-88.
Hoekema, Teake en V.Tams Jørgensen (1968)
Deens-Frysk wurdboek/Frisisk-Dansk ordbog. Groningen.

Hoekema, Teake (1979)
Lânfrysk - Skiermuontseager wurdlist C.A. (*Estrikken* - Nû. LVI) Grins.
Hoekema, Teake (1989, 1990)
'Fjouwer wurdstúdzjes: 3. Sealter baarle 'prate'', yn: *Us Wurk*, jierg. XXXVIII (1989). Grins, pp. 55-63; jierg. XIL (1990). Grins, pp.144-146.
Holthausen, F. (1925)
Altfriesisches Wörterbuch. Heidelberg.
Janssen, Hermann sr. e.o. (1953-1965)
'Lesebouk foar Seelterlound', yn: *General Anzeiger.* (West)Rhauderfehn.
Johnston, Thomas S.B. (1994)
'Hoe hat it no winliks west? De konstruksje fan de folsleine tiid fan it Aldfryske *wesa* en it Midfryske *wezze*', yn: *Tydskrift foar Fryske Taalkunde*, jierg. 9 (1994), Dokkum, pp. 1-23.
Jørgensen, V. Tams (1955)
Frasch-Tjüsch-Dånsch Uurdebök. Hüsem.
Kluge, Friedrich (1913)
'Urgermanisch', yn: *Grundriß der germanischen Philologie.* II. Band. Herausgegeben von Hermann Paul. Straßburg.
Kluge, Friedrich en Walter Mitzka (1975)
Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache[21]. Berlin-New York.
Knop, G. (1954)
De spraakkunst der Terschellinger dialecten. Assen.
König, Werner (1978)
dtv-Atlas zur deutschen Sprache. München.
Kramer, P. (1992)
Näi Seelter Woudebouk I, A-E. Elst. (Yn eigen behear)
Kramer, P. (1995)
Düütsk-Seeltersk, provisoriske Woudeliste. Mildaam. (Yn eigen behear)
Kramer, P. (1996)
'Doppelformen bei einsilbigen Verben im Friesischen', yn: Adeline Petersen en Hans F. Nielsen (red.), *A Frisian and Germanic Miscellany.* Published in Honour of Nils Århammar on his Sixty-Fifth Birthday, 7 August 1996. (*Nowele*, vol. 28/29) Odense, pp. 213-222.
Kramer, P. (1997)
Elektroanyske wurdlist op Stellingwerfske teksten. Op http://www.geocities/ekfrysk/stelli.htm
Laan, K. ter (1974)
Nieuw Groninger Woordenboek. Derde Druk. Groningen.
Lasch, Agatha (1924)
Mittelniederdeutsche Grammatik. Halle a.S.
Löfstedt, Ernst (1928) (Lo)
Die nordfriesische Mundart des Dorfes Ockholm und der Halligen I. Lund.

Löfstedt, Ernst (1931) (Lp)
Nordfriesische Dialektstudien. (Diel 2 fan Löfstedt 1928). Lund/ Leipzig.
Loey, A. van (1969)
Middelnederlandse spraakkunst. Zesde Druk. Groningen.
Lorenzen, Jens (1977)
Deutsch-Halligfriesisch, ein Wörterbuch. Bräist/Bredstedt.
Lübben, August en Christoph Walter (1888, 1965)
Mittelniederdeutsches Handwörterbuch. Norden/Leipzig, 1888, neiprinte Darmstadt 1965.
Meerburg, G. (1951)
Wurdboek Midfrysk - Noardfrysk. Ljouwert.
Minssen, Johann Friedrich (1854, 1967)
Mittheilungen aus dem Saterlande. Friesisches Archiv 2.. Oldenburg, 1854. Neiprinte Wiesbaden, 1967, pp. 135-227.
Minssen, Johann Friedrich (1965)
"Mittheilungen aus dem Saterlande". Fersuurged fon P. Kramer ätter de Aarhuser Hondschrift. 2. Beend. Ljouwert.
Möller, Boy P. (1973)
Söl'ring Uurterbök. Hamburg, 1915. Neiprinte Walluf, 1973.
Nauta. G.A (1926)
Oudfriesche woordenlijst. Haarlem.
Pannekeet, Jan (1984)
Westfries woordenboek. Wormerveer.
Petersen, Erk (1974)
Deutsch-friesisches Wörterbuch. Risum/Lindholm.
Reker, Siemon (1989)
Zakwoordenboek Gronings-Nederlands, Nederlands-Gronings (Tweede herziene druk) Veendam.
Remmers, Arend (1993)
Wörterbuch der ausgestorbenen ostfriesischen Dialekte [Manuskript], Schwelm.
Remmers, Arend (1994)
'Zum ostfriesischen Niederdeutsch (I)', yn: *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* , Jahrgang 117. Neumünster, pp. 130-168.
Remmers, Arend (1995)
'Zum ostfriesischen Niederdeutsch (II)', yn: *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung*, Jahrgang 118. Neumünster, pp. 211-244.
Remmers, Arend (1996)
'Zum ostfriesischen Niederdeutsch (III)', yn: *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung*, Jahrgang 119. Neumünster, pp. 141-177.
Richthofen, Freiherr von (1840, 1970)
Altfriesisches Wörterbuch. Göttingen, 1840. Neiprinte Aalen, 1970.

Sassen, A. (1953)
Het Drents van Ruinen. Assen.
Schönhoff, Hermann (1908)
Emsländische Grammatik. Heidelberg.
Siebs, Theodor (1966) (Ef)
Zur Geschichte der englisch-friesischen Sprache. Tübingen, 1889. Neiprinte Wiesbaden.
Siebs, Theodor (1901) (Gr)
'Geschichte der friesischen Sprache', yn: *Grundriß der germanischen Philologie*. I.. Band. Herausgegeben von Hermann Paul. Straßburg, pp. 1152-1464.
Sjölin, Bo (1969)
Einführung in das Friesische. Stuttgart.
Sjölin, Bo e.o. (1988)
Frasch Uurdebök. Neumünster.
Spenter, Arne (1968) (Sp)
Der Vokalismus der akzentuierten Silben in der Schiermonnikooger Mundart. Kopenhagen.
Stürenburg, Cirk Heinrich (1857)
Ostfriesisches Wörterbuch. Aurich.
Veen. K.J. van der (1984)
'Frekwinsjeûndersyk yn it Frysk', yn: N.R. Århammar e.o., *Miscellanea Frisica* (earebondel prof. H.T.J. Miedema). Assen.
Verdam, J. (1949)
Middelnederlandsch handwoordenboek. 's-Gravenhage.
Vries, J. de en F. de Tollenaere (1992)
Nederlands Etymologisch Woordenboek. Derde Druk (onveranderd naar de eerste druk van 1971). Leiden.
Wilts, Ommo (1995)
Friesische Formenlehre in Tabellen, V, Bökingharde. Husum.
Woordenboek der Nederlandse Taal (1995)
Op CD-ROM. Leiden.
Ziesemer, W. (1921)
'Nordfriesischer Katechismus in Strander und Föhringer Mundart' yn: *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung*, Jahrg. XLVII. Norden u. Leipzig.

Het Fries in Amerika

Jaap van Marle (Vrije Universiteit, Amsterdam)

1 Inleiding*

Met betrekking tot de positie van het Fries in de Verenigde Staten is er sprake van een opmerkelijke discrepantie in de gegevens die we tot onze beschikking hebben. Aan de ene kant worden we geconfronteerd met een heel specifieke beeldvorming. Veel Friezen, maar ook Nederlanders, menen namelijk dat Friezen in den vreemde in de regel 'lang', vaak zelfs 'opmerkelijk lang', aan hun taal vasthouden, dit in tegenstelling tot de Nederlanders. Aan de andere kant, gedurende de tien jaar veldwerk in de Verenigde Staten die nu achter mij liggen – nl. de periode voorjaar 1989 - voorjaar 1999, in zeven verschillende Staten – heb ik geen 3e of 4e generatie Friese immigranten aangetroffen die nog Fries spraken. Dit laatste steekt schril af bij het gegeven dat 3e, 4e (en soms zelfs 5e!) generatie Nederlandse immigranten die nog vloeiend Amerikaans-Nederlands spreken bepaald niet zeldzaam kunnen worden genoemd. Natuurlijk heb ik wel 3e en 4e generatie ethnische Friezen ontmoet – die, in de regel, bijzonder trots waren op hun Friese achtergrond –, maar Fries spraken zij niet meer. In deze bijdrage wil ik enige aspecten van deze kwestie nader onder de loupe nemen.[1]

Allereerst dient natuurlijk te worden benadrukt dat de beeldvorming waarvan hierboven sprake was – Nederlanders geven hun taal veelal snel op, Friezen niet – natuurlijk niet uit de lucht komt vallen. Zo is het bijvoorbeeld waar dat sommige groepen na-oorlogse Nederlandse emigranten op weg naar Australië al Engels met elkaar begonnen te praten vóórdat ze de sluizen van IJmuiden waren gepasseerd (Van der Meiden 1983). En meer in het algemeen lijken na-oorlogse Nederlandse emigranten niet zelden voorop te lopen bij het opgeven van hun taal (Pauwels 1986). En ook ík ken de verhalen over – eveneens na-oorlogse – Friese emigranten in Amerika die, tientallen jaren na hun emigratie, nog altijd Fries met elkaar spreken. Aardig in dit verband is ook de anecdote vermeld in Ligtenberg (1999:173-174) van een als kind naar de Verenigde Staten geëmigreerde Fries die niet alleen nog altijd redelijk goed Fries spreekt (en vrijwel geen Nederlands), maar die aan de muur ook bordjes met Friese spreuken als 'Doch dyn plicht en lit de ljue rabje' heeft hangen. Duidelijk is echter ook dat dit type anecdotes natuurlijk niet zo maar tot algemene wetmatigheden verheven mag worden.

Wat opvalt in de aan de orde zijnde beeldvorming is dat er over het behoud of het opgeven van een taal wordt gesproken alsof het een genetisch bepaalde wetmatigheid betreft.[2] Dat is natuurlijk onjuist. Of een bepaalde groep emigranten vasthoudt aan de taal van het land van oorsprong of niet, wordt immers volledig bepaald door de sociaal-culturele omstandigheden. M.a.w. de beeldvorming waarvan hierboven sprake was, representeert een tweetal grove generalisaties. Natuurlijk zijn er Nederlandse en Friese groepen emigranten geweest die zich conform deze beeldvorming hebben gedragen, maar met hetzelfde gemak treffen we groepen emigranten aan die een gedrag ten toon spreiden dat juist in strijd met de beeldvorming is. Zo wijs ik er in dit verband toch nog maar eens op dat de afstammelingen van de Nederlandse emigranten uit de 17e eeuw aan de Amerikaanse oostkust (in de staten New York en New Jersey) in sommige gebieden meer dan drie eeuwen (!) lang Nederlands zijn blijven spreken (het zogenaamde 'Laag Duits'), wat bepaald geen slechte score is. En ook het gedrag van de 19e-eeuwse emigranten naar de Verenigde Staten kan in dit verband worden genoemd. Dat 4e generatie emigranten die nog altijd Nederlands spreken bepaald niet uitzonderlijk zijn, geeft eveneens aan dat Nederlanders lang niet altijd snel van hun taal afstand doen. Bovendien, op welke groep Friese emigranten heeft de beeldvorming eigenlijk betrekking? Hebben we het, als we ons tot de Verenigde Staten beperken, over de Friese veeboeren in Texas (recente emigratie), over de Friese boeren in Californië (voor een deel al geëmigreerd in de eerste decennia van deze eeuw), of over de Friese emigranten in Michigan (emigratie midden-negentiende eeuw)? Het is immers op voorhand bepaald niet waarschijnlijk dat al die verschillende groepen Friese emigranten zich op het punt van hun taal identiek hebben gedragen. Daarnaast moeten we bij een kwestie als deze natuurlijk ook rekening houden met een flinke portie 'wishful thinking'. Wat zouden sommigen niet graag willen dat de Friese emigranten onder alle omstandigheden Fries met elkaar zouden blijven spreken. Zou dat niet een prachtige bevestiging zijn van het beeld dat we zo graag van 'de Fries' hebben: onverstoorbaar, onverschrokken en trouw aan zijn wortels, ook al is hij dan in Texas aanbeland en bestaat zijn personeel voor het overgrote deel uit Mexicanen (Ligtenberg 1999: 26).

In dit stuk wil ik nader ingaan op de vraag wat er eigenlijk in de Nieuwe Wereld met het Fries is gebeurd. Daarbij richt ik mij op een specifieke groep Amerikaanse Friezen, namelijk de nakomelingen van de 19e-eeuwse emigranten.

2 Factoren van behoud en de zwakke positie van het Fries

Bezien we de in de 19e eeuw gestichte Nederlandse vestigingen in de Verenigde Staten waar tot op de dag van vandaag nog Nederlands kan worden aan-

getroffen, dan blijkt dat de volgende krachten het behoud van het Nederlands in de hand hebben gewerkt. Van het allergrootste belang is misschien wel de vraag welke motieven er aan de emigratie ten grondslag lagen. Voor de eerste groepen emigranten gold dat religieuze overwegingen, naast ecomische, een zeer belangrijke overweging vormden bij hun beslissing om te emigreren. Bij de eerste Nederlandse kolonies speelde namelijk de wens om vestingen op 'zuiver protestantse grondslag' te stichten een zeer grote rol, en het zijn deze vestigingen (en hun dochterkolonies) die tot op de dag van vandaag hun 'Nederlandse karakter' het sterkst hebben behouden. Het in 1847 gestichte Pella, Iowa en het eveneens in 1847 gestichte Holland, Michigan (met de vrijwel gelijktijdig gestichte 'zustervestigingen' Zeeland, Vriesland, Drenthe, Graafschap, etc.) zijn hiervan duidelijke voorbeelden. De tweede factor betreft de geografische situering. Hoe geïsoleerder de vestiging, hoe groter de kans op behoud van het Nederlands. Met betrekking tot het behoud van het Nederlands geldt dus, dat hoe minder niet-Nederlanders er waren (zowel in de vestiging zelf als in de naaste omgeving), hoe sterker de positie van het Nederlands was. Een derde factor heeft te maken met de sociaal-culturele functie van de vestiging. In vestigingen met een religieuze/culturele functie – wel 'church villages' genoemd – zou het Nederlands een sterkere positie hebben ingenomen dan in de primair economische vestigingen, de zgn. 'elevator towns' (cf. Van Hinte 1985).

Op grond van deze factoren is duidelijk dat Pella, Iowa als het ware een schoolvoorbeeld vormt van een vestiging waar het Nederlands sterk staat. Het is een vroege vestiging, er waren geen 'Amerikaanse' vestigingen van enige omvang in de directe omgeving en ook het aantal niet-Nederlanders in de vestiging zelf was gering, en het vervulde een duidelijk religieus-culturele functie. Op grond van deze feiten is het dan ook niet zo maar verwonderlijk dat men hier tot op de dag van vandaag 3e, 4e en soms zelfs 5e generatie emigranten aantreft die nog altijd Nederlands spreken, zij het in de regel de specifiek Amerikaanse variëteit (cf. Van Marle & Smits 1996, 2000 voor een algemene karakteristiek). Interessant is nu dat er zich ook heel wat Friezen in Pella hadden gevestigd; er was zelfs sprake van een zogenaamde 'Friese buurt' (Webber 1988). Hoe staat het nu echter met het Fries? Ik moet bekennen dat ik, anders dan in het geval van het Nederlands, in Pella geen 3e, 4e of 5e generatie emigranten heb aangetroffen die nog Fries spreken, ook niet na uitdrukkelijk zoeken.[3] In de gesprekken die ik met Amerikanen van Friese afkomst heb gevoerd kwam steeds weer naar voren dat de Friese emigranten betrekkelijk snel op het Nederlands zijn overgestapt. Soms herinnert men zich dat de overgrootouders en grootouders nog Fries spraken, maar in het algemeen lijkt de tweede generatie toch al veelvuldig Nederlands te hebben gesproken en werd het Fries door deze generatie emigranten vooral tijdens contacten met de generatie vóór hen gebruikt.[4]

Dit beeld zien we niet alleen in Pella, Iowa, maar ook elders. Zo heb ik evenmin 3e of 4e generatie etnische Friezen die hun taal nog machtig waren aan-

getroffen in noord-west Iowa, d.i. in Orange City (een dochterkolonie van Pella) en omgeving. Ook in Whitinsville, Massachussetts heb ik geen 3e of 4e generatie sprekers van het Fries aangetroffen.[5] Dit laatste is opmerkelijk in het licht van het feit dat in dit geval de Friezen de enige groep Nederlanders waren die hier aan het eind van de negentiende eeuw naartoe zijn getrokken (Van Hinte 1985: 738-739). Met andere woorden, in Whitinsville ondervond het Fries veel minder concurrentie van het Nederlands dan in de 'gemengde' vestigingen in Iowa waar hierboven sprake van was. In het geval van Whitinsville speelt bij het verdwijnen van het Fries echter ongetwijfeld een rol dat het ook hier geen exclusief Friese vestiging betreft. In het geval van Whitinsville vormden de Friezen een minderheid in een verder volledig Amerikaanse omgeving. (Momenteel is Whitinsville als zelfstandig settlement zelfs nauwelijks meer te herkennen, zo zeer is het 'versmolten' met de naburige, 'puur Amerikaanse' plaatsen.) En zelfs in Vriesland, Michigan trof ik geen 3e of 4e generatie etnische Friezen aan die nog Fries kenden, ook niet na gericht zoeken. Naar mijn mening is dit laatste een veelbetekenend gegeven inzake de kennelijk zo zwakke positie van het Fries in de Verenigde Staten. Vriesland, Michigan was namelijk niet alleen een 'overwegend Fries' settlement (maar zie hieronder), maar het behoort ook tot de vroegste Nederlandse vestigingen in de Nieuwe Wereld: het is namelijk een 'zustervestiging' van Holland, Michigan. Mijn informanten verzekerden me echter dat het Fries ook in Vriesland, Michigan al heel lang weg is; geen van de huidige bewoners van Vriesland, Michigan die ik hiernaar vroeg, herinnerde zich niet hier ooit Fries te hebben horen spreken! Dit geldt zelfs voor de oudere inwoners.

Met ander woorden, het algemene beeld dat met betrekking van de positie van het Fries in de Nieuwe Wereld ontstaat is, dat het Fries in de regel snel werd opgegeven. In één geval was het het Engels dat het Fries wegdrukte. Dit lijkt het geval te zijn geweest in het gemengd Fries-Amerikaanse Whitinsville, Massachussetts. Met andere woorden, sociaal-cultureel gezien was het Fries blijkbaar geen partij voor het oppermachtige Engels. In de door Nederlandse emigranten gestichte vestigingen daarentegen – en dat is waar de meeste Friezen naartoe gingen – werd het Fries echter voor het Nederlands ingeruild. In deze gemengd Fries-Nederlandse settlements hield het Fries blijkbaar geen stand tegen het in sociaal-cultureel opzicht 'vitalere' Nederlands.

Kortom, in veel gevallen is er sprake van een schril contrast tussen de beeldvorming en de werkelijkheid, althans wat de 19e-eeuwse emigranten betreft. Het Fries lijkt namelijk helemaal niet lang – laat staan uitzonderlijk lang – te zijn bewaard. In tegendeel: veelal gingen de Friese emigranten al vrij vroeg (met name, de 2e generatie) over op het Nederlands. Volgens een etnische Fries in Vriesland, Michigan werd het Fries, ook door de Friezen zelf, veelal als een soort tweederangs taal (hij sprak van 'an inferior language') ervaren. Dit sluit aan bij de in dit verband in Nederland wel gebruikte uitdrukking van 'taal van

de stal'. Dat men een taal met een dergelijk laag aanzien maar al te graag voor het Nederlands inwisselde, is bepaald niet verwonderlijk. Waar dit alles op wijst is, dat de sociaal-culturele factoren die van toepassing zijn op de 19e-eeuwse vestigingen niet in het voordeel van het behoud van het Fries hebben gewerkt. Helemaal verrassend is dat allemaal overigens niet. Bezien we de literatuur over taalbehoud, dan 'moet' het Fries a.h.w. wel laag scoren wanneer het gaat om een kans op overleven. De volgende factoren worden in dit verband veelal van cruciaal belang geacht: (i) prestige, (ii) geografische positie, en (iii) institutionele ondersteuning (voor een overzicht, zie Appel & Muysken 1987: 33-38). Ten aanzien van de punten (i) en (iii) scoort het Fries zo ongeveer per definitie laag. Uitdrukkingen als 'inferior language' en 'taal van de stal' vielen hierboven al, wat betekent dat het Fries – althans voor de 19e-eeuwse emigranten en hun nakomelingen – bepaald weinig prestige moet hebben gehad. Ook op het punt van de institutionele ondersteuning, d.i. punt (iii), scoort het Fries laag. Van groot belang in dit verband is dat het Fries, anders dan het Nederlands, geen rol van enige importantie in de kerk heeft gespeeld, noch in Nederland noch in de Verenigde Staten. (Zoals bekend stamt een integrale bijbelvertaling eerst uit de jaren '40 van de 20e eeuw.) De taal van de kansel was steeds het Nederlands, evenals de taal van de met de protestantse kerken in verband staande geschriften. Bij dit alles dient natuurlijk ook niet uit het oog te worden verloren dat het Fries in die tijd vrijwel uitsluitend als een *gesproken* taal functioneerde. 'Institutionele ondersteuning' kan uiteraard veel gemakkelijker worden nagestreefd en gerealiseerd bij geschreven talen dan bij primair gesproken talen. Met betrekking tot (ii) dient te worden opgemerkt, dat de Friezen, net als de Nederlanders overigens, in een aantal gevallen weliswaar in een duidelijk isolement verkeerden wat het Engels betreft (Whitinsville, Massachussetts vormt hier de duidelijke uitzondering), maar dat er ten aanzien van het Nederlands in de verreweg de meeste gevallen van een dergelijk isolement geen sprake was. Als gevolg van het feit dat de meeste Friezen zich in 'gemengde', Nederlands-Friese settlements vestigden,[6] waren de Nederlanders (en het Nederlands) in de regel 'dichtbij'. Dit geldt zelfs voor in een ogenschijnlijk 'puur' Fries settlement als Vriesland, Michigan. Voor deze vestiging geldt niet alleen dat Zeeland, Michigan, zeker voor Amerikaanse begrippen, vlak bij lag (evenals Drenthe, Michigan trouwens),[7] maar anders dan de naam doet vermoeden, is Vriesland, Michigan in het geheel geen 'zuiver' Friese vestiging. Naast Friezen, woonden hier namelijk ook Gelderse Emigranten; er was, zoals oude kaarten te zien geven, zelfs sprake van een 'Gelderse buurt'.[8]

Het aantal factoren dat bepaalt of een emigrantentaal behouden blijft of wordt ingewisseld voor de sociaal-dominante taal van het emigratieland is zo groot en vooral ook zo divers dat het onmogelijk is om voor een bepaalde groep te voorspellen of zij voor behoud of voor shift zullen kiezen. In Appel & Muysken (1987: 38) wordt in dit verband dan ook met reden benadrukt dat "[m]ost

research on this issue is purely *post-hoc* and descriptive". De positie van het Fries in de Verenigde Staten lijkt op dit laatste haast een uitzondering te zijn. Sociaal-cultureel stond het blijkbaar zo zwak dat het in de 'gemengde', Nederlands-Friese vestigingen vrijwel uitzonderingsloos het onderspit delfde tegen het veel 'vitalere' Nederlands, terwijl het Fries het in het gemengd Amerikaans-Friese Whitinsville, Massachussetts aflegde tegen het Engels.

3 De uitzondering die de regel bevestigt: Friesland, Wisconsin

Als er over de positie van het Fries geen andere gegevens beschikbaar zouden zijn, dan zou op basis van het voorafgaande de conclusie niet anders kunnen luiden dan dat het Fries het algemene beeld van de factoren die taalbehoud en taalshift bepalen zonder meer bevestigt, zelfs in een mate die opmerkelijk mag worden genoemd. Intrigerend is ook dat de conclusie – de nakomelingen van de 19e-eeuwse Friese emigranten ruilden in de regel het Fries heel gemakkelijk en snel voor het Nederlands in – lijnrecht ingaat tegen de beeldvorming die er op dit punt bestaat. Van een lang aan Fries vasthouden is namelijk geen sprake. Echter, op de zojuist geschetste 'regel' dat het Fries in Amerika steeds zo'n zwakke positie inneemt, bestaat tenminste één duidelijke uitzondering, te weten: Friesland, Wisconsin. Dat het Fries hier een sterke positie had, weten we uit Lucas (1955: 590-591) waar vermeld wordt dat – het gaat over het jaar 1945 – "the Friesian [sic, JvM] language was spoken by nearly every one of the settlers".[9] Veel opmerkelijker dan dit gegeven uit 1945 is echter dat in Friesland, Wisconsin en omgeving het Fries ook nu nog een opmerkelijk sterke positie inneemt (mijn gegevens stammen uit november 1999 toen ik aldaar veldwerk verrichtte). Al binnen enkele minuten na mijn aankomst, werd ik in de plaatselijke kruidenierszaak in het Fries aangesproken door een etnische Friezin van de derde generatie. En deze vrouw was bepaald geen uitzondering; het aantal bewoners van Friesland, Wisconsin en het omliggende gebied (met name in het nabijgelegen Randolph, zie hieronder) dat nog Fries spreekt, is namelijk opmerkelijk groot.[10] Ook al spreken alle etnische Friezen in dit deel van Wisconsin tegenwoordig natuurlijk vooral Engels, toch zijn er onder hen nog altijd sprekers die tot op de dag van vandaag met vrienden en bekenden regelmatig Fries spreken.

Ongetwijfeld moet een en ander in het licht worden gezien van het feit dat het Friese element in Friesland, Wisconsin in algemene zin altijd al sterk was en tot op de dag van vandaag prominent aanwezig is. "Als je niet Fries was, dan betekende je hier vroeger niet veel", zei een van mijn informanten tegen me aan de koffietafel in het plaatselijke koffiehuis in het nabijgelegen Randolph, waar, zoals gezegd, eveneens veel Amerikanen van Friese afkomst wonen. En zijn gespreksgenoten, alle van Friese afkomst, beaamden dat. Ook de geschiedenis van

Friesland, Wisconsin maakt duidelijk hoe sterk het Friese element hier was. Friesland, Wisconsin is namelijk, anders dan in de literatuur soms wordt gesuggereerd, helemaal geen Friese vestiging in strikte zin.[11] Alhoewel het waar is dat er onder de allereerste kolonisten in dit gebied zich enkele Friezen bevonden (P.J. Schreiber 1950: 23 e.v.; Galema 1996: 189 e.v.), werd de eerste immigratiegolf gevormd door Welshmen. De Friezen vormden eigenlijk pas de derde immigratiegolf, na de Welshmen en later ook de Duitsers (Paul J. Schreiber 1950: 20; Nancy Schreiber 1970: 15). Ook kwamen zij in verhouding pas laat; van een 'concentrated immigration' van Friezen was namelijk pas vlak voor de eeuwwisseling sprake (Nancy Schreiber 1970: 15). De locale geschiedenis leeft onder de plaatselijke bevolking nog altijd sterk. "Het hele gebied hier was vroeger Welsh", vertelde een gepensioneerde boer van Friese afkomst mij, de grootte van het gebied met een weids armgebaar onderstrepend; "maar toen kwamen wij" stelde hij met duidelijke tevredenheid vast. En een andere informant vertelde me dat zijn grootvader eens had uitgeroepen "eerst hebben we de Welshmen van de boerderijen verjaagd, en nu jagen we ze weg uit heel Randolph".[12]

Voor een goed begrip: Friesland, Wisconsin héétte vroeger ook helemaal niet Friesland; het heette Randolph Center (Paul J. Schreiber 1950: 36). (Net zoals het gebied dat bij de plaatselijke bevolking bekend staat als East Friesland, d.i. het gebied waar de Christian Reformed Church staat, vroeger East Randolph heette.)[13] Zoals gezegd, de geschiedenis van Friesland, Wisconsin is dan ook niet die van het stichten van een Friese 'kolonie' in eigenlijke zin, maar eerder van de geleidelijke 'verfriesing' van een door immigranten uit Wales gestichte vestiging, waar later ook heel wat Duitsers naar toe waren getrokken. Pas rond de eeuwwisseling kwam de Friese emigratie naar de streken rond Randolph goed op gang, en het is tekenend voor de plaatselijke verhoudingen dat goed tien jaar later de naamsverandering een feit was.[14] Hoe Fries Friesland, Wisconsin was (is), blijkt ook uit het feit dat een aantal van de immigranten van Duitse afkomst (vooral de mannen), Fries leerde! Immers, tot in de jaren '60 van de twintigste eeuw was in Friesland, Wisconsin het Fries de algemeen gebruikte taal, ook in het openbare leven. Een van mijn jongere informanten (met een vooral passieve kennis van het Fries) vertelde me hoe in haar kinderjaren (ze was in het begin van de jaren '60 geboren) iedereen nog Fries sprak als ze op zaterdag in Friesland boodschappen kwamen doen. Onderdeel zijn van de gemeenschap impliceerde dus Fries kunnen spreken, en dat gold ook voor de etnische Duitsers!

In sectie 2 is uiteengezet, hoe zwak de positie van het Fries in de regel is wanneer het moet wedijveren met het Nederlands. De juistheid van deze stelling wordt bevestigd door 'gemengde huwelijken', ook in Friesland, Wisconsin. Wanneer slechts één van de echtelieden Friestalig was en de ander niet (in Friesland, Wisconsin waren ook wat immigranten afkomstig uit Groningen aanwezig), dan werd de huistaal vrijwel steeds Nederlands.[15] Interessant is echter,

dat de kinderen uit dergelijke 'gemengde huwelijken' toch weer Fries leerden, anders werden zij door hun leeftijdgenoten niet geaccepteerd. Een ander gegeven waaruit de ongemeen krachtige positie van het Fries in Friesland, Wisconsin blijkt, is het feit dat de roemruchte dominee B.D. Dykstra (ook wel 'Bicycle Dykstra' genoemd) hier, volgens mijn zegslieden, nog in het Fries heeft gepreekt, hetgeen natuurlijk wel heel bijzonder is daar het Fries normaliter in de kerk geen enkele rol speelde.[16]

Hoe lagen de talige verhoudingen in een 'zuiver' Friese vestiging als Friesland, Wisconsin? (waar 'zuiver' in dit geval staat voor 'zonder andere Nederlanders'). Met betrekking tot Whitinsville, Massachussetts is wel gesuggereerd dat er sprake was van een zogenaamde 'triglossie-situatie' (bv. Daan 1987: 11), en ook in Friesland, Wisconsin zal van een dergelijke situatie sprake zijn geweest. Hiermee wordt bedoeld dat er in dergelijke vestigingen sprake was van drie talen (Fries, Nederlands en Engels), met ieder hun eigen gebruikssfeer. Het Fries was de 'thuistaal' en de taal voor (informele) contacten binnen de eigen groep, het Nederlands was de taal van de kerk, en het Engels de taal voor contacten buiten de eigen groep (waaronder ook de formele contacten). Daarnaast fungeerde het Nederlands – en later het Engels – als schrijftaal; het Fries werd louter en alleen gesproken.[17]

Voor een deel van de Friese emigranten en hun nakomelingen in Whitinsville, Massachussetts en Friesland, Wisconsin zal dit zeker enige tijd de situatie zijn geweest. Hierbij zij echter wel aangetekend dat in deze 'niet-gemengde' Friese vestigingen (d.i. vestigingen zonder andere Nederlanders) de kennis van het Nederlands veelal toch zeer beperkt zal zijn geweest.[18] Waar het voor veel etnische Friezen in deze niet-gemengde vestigingen de facto op neerkwam, zo werd mij door verscheidene informanten in Friesland, Wisconsin medegedeeld, is dat – beperkte! – kennis van het Nederlands vooral aanwezig was bij hen die de Christian School hadden bezocht. Op deze school werd de kinderen Nederlands geleerd, zowel door middel van de Nederlandstalige 'bible class' op vrijdagmiddag als door middel van de zogenaamde 'summer school'.[19] In het geval van Friesland, Wisconsin hoorde de Christian School bij de First Randolph Christian Reformed Church te East Friesland (voorheen East Randolph), wat impliceert dat verreweg de meeste leerlingen uit Christian Reformed gezinnen kwamen. (Overigens stuurden sommige ouders die lid waren van de Reformed Church of America hun kinderen ook naar deze school, juist ook omwille van de mogelijkheid om zo kennis van het Nederlands op te doen. Zij vormden echter een minderheid.) De implicatie hiervan is dat onder de etnische Friezen kennis van het Nederlands vooral aanwezig was bij de leden van de Christian Reformed Church, en dat onder de leden van de Reformed Church of America kennis van het Nederlands in de regel veel geringer was. Hoe dit alles ook zij, zelfs die etnische Friezen die op deze wijze kennis van het Nederlands hadden opgedaan, beschikten in de regel over niet veel meer dan een beperkte, vooral passieve,

kennis van het Nederlands. Dat veel etnische Friezen bijgevolg moeite hebben gehad met de Nederlandstalige kerkdiensten en met de Nederlandstalige bijbel hoeft dan ook geen verbazing te wekken (Daan 1987: 99 voor Whitinsville).[20]

Toen het Nederlands als kerktaal voor het Engels het veld ruimde, verdween al spoedig ook het Nederlands als schoolvak, met als gevolg dat het aantal etnische Friezen met enige kennis van het Nederlands nog verder afnam.[21] In dit licht bezien is het dus bepaald niet verwonderlijk dat Lucas (1955: 591) rapporteert dat in 1945 in Friesland, Wisconsin het Nederlands nagenoeg is uitgestorven. In die tijd was het Nederlands als kerktaal namelijk al door het Engels verdrongen, wat impliceert dan de belangrijkste context waarbinnen het Nederlands werd gebruikt inmiddels verdwenen was. In die tijd was het Nederlands ook als schrijftaal al door het Engels vervangen. Op basis van het voorafgaande is het ook bepaald niet vreemd dat onder mijn huidige informanten kennis van het Nederlands in de regel uiterst beperkt was. Enkelen konden het nog (een beetje) lezen (dit hadden ze dus op de Christian School geleerd), maar Nederlands spréken kon vrijwel niemand. Slechts één van mijn informanten zei hiertoe in staat te zijn.[22] Met andere woorden, als er in de niet-gemengde vestiging als Friesland, Wisconsin al van een triglossie-situatie sprake is geweest (en dat lijkt bepaald niet onwaarschijnlijk), dan is deze toch vrij snel in een diglossie-situatie overgegaan: Fries voor de informele en louter mondelinge groep-interne contacten, Engels voor alle andere contacten.[23]

Erg lang zal er in Friesland, Wisconsin trouwens wel niet meer Fries worden gesproken. De jongste sprekers die het Fries nog machtig waren, waren allemaal in de zestig of ouder. Hun kinderen spreken geen Fries meer, hoogstens hebben zij een beperkte (en met name passieve) kennis van het Fries. In de regel, zo is mijn indruk, is hun actieve kennis beperkt tot enkele woorden en uitdrukkingen. Dat wil natuurlijk helemaal niet zeggen dat deze jongere generatie etnische Friezen zich niet meer Fries zouden voelen. Dat doen ze namelijk wel degelijk of, anders gezegd, hun Friese etniciteit lijkt niet of nauwelijks te zijn aangetast. Opvallend in dit verband is ook hoe weinig verwantschap deze Friese Amerikanen met Nederland voelen. Nederland zegt veel van hen namelijk weinig tot niets, noch de taal (zij spreken geen Nederlands) noch het land. Een van mijn informanten vertelde me dat ze enkele jaren geleden, op doorreis naar Friesland in Nederland, Amsterdam had bezocht. Op mijn vraag of ze Amsterdam niet mooi had gevonden antwoordde ze, zonder veel enthousiasme, dat ze het wel aardig had gevonden, waarna zei mij ogenblikkelijk duidelijk maakte wat ze wél prachtig had gevonden: Dokkum! Nee, het was volstrekt duidelijk dat voor haar Amsterdam het aflegde tegen Dokkum, en dat typeert precies hoe Fries veel van de Amerikaanse Friezen in Friesland, Wisconsin en omgeving zich nog altijd voelen.

4 Bestaat er Amerikaans-Fries?

Natuurlijk rijst bij dit alles ook de vraag wat er in de Nieuwe Wereld precies met het Fries is gebeurd. In concreto, spreken de inwoners van Friesland, Wisconsin een archaïsch soort Fries, d.i. het Fries dat hun voorouders zo'n honderd jaar geleden spraken toen ze Friesland in Nederland verlieten? Of is er in die honderd jaar dat in Friesland, Wisconsin Fries wordt gesproken een nieuwe, als zodanig direct herkenbare variëteit van het Fries ontstaan? In principe zijn beide scenario's denkbaar. Volgens verreweg de meesten van mijn zegslieden in dit deel van Wisconsin is er echter geen twijfel mogelijk t.a.v. de vraag welk scenario hier van toepassing is, namelijk het tweede. Zonder een spoor van spijt en/of schaamte verklaarde een aantal van mijn informanten dat in de ruim honderd jaar dat in Friesland, Wisconsin Fries wordt gesproken de taal 'mixed up' is geraakt. Het is, zo verklaarden ze, geen zuiver Fries dat hier wordt gesproken; het Fries in Friesland, Wisconsin is naar hun mening zonder enige twijfel door het Engels beïnvloed. Dat zij daarbij vooral oog hebben voor lexicale verschijnselen is duidelijk (zie ook Daan 1970).[24] Zoals gezegd wordt dit overigens allerminst als probleem ervaren. De idee om in de Verenigde Staten 'zuiver' Fries te willen spreken werd door een van mijn informanten als 'crazy' bestempeld. Hierbij sluit aan dat met het zuivere Fries van na-oorlogse emigranten de spot werd gedreven, met als gevolg, zo gaat het verhaal, dat deze laatsten hun taal snel aanpasten aan de nieuwe norm, d.i. de norm van het Amerikaans-Fries. Met andere woorden, de acceptabiliteit van zuiver, d.i. niet verengelst, Fries ligt kennelijk laag; het wordt duidelijk als overdreven ervaren.[25]

Welke vorm de verengelsing van het Fries in Friesland, Wisconsin – en, indien van toepassing, ook elders – precies heeft aangenomen en hoe algemeen dit is, is op dit moment niet zo maar helder. Dit is duidelijk een punt voor nader onderzoek.[26] Naast invloed van het Engels dient echter ook met andere factoren in de potentiële onwikkeling van het Amerikaanse Fries rekening te worden gehouden, te weten (i) regulering van de taalsysteem op basis van het Fries zelf, dit als gevolg van een mogelijke aantasting van de taalnormen, en (ii) taalerosie en uiteindelijk desintegratie als gevolg van taalverlies.[27] Welke van deze factoren, en in welke mate, precies een rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van het Fries gesproken in Friesland, Wisconsin is op dit moment onduidelijk. Alleen nader gedetailleerd onderzoek kan hier uitsluitsel geven. Op basis van dit onderzoek kan ook gepoogd worden uit te maken of er in de Nieuwe Wereld werkelijk een specifieke variëteit van het Fries tot ontwikkeling is gekomen die voor de sprekers ook duidelijk als zodanig herkenbaar is, of dat er toch eigenlijk vooral sprake is van een naar de Nieuwe Wereld geëxporteerde vorm van het Fries die daar door een aantal krachten min of meer is aangetast. Op basis van de opmerkingen van mijn zegslieden over hun taal, sluit ik de eerste – en linguïstisch gezien interessantste – mogelijkheid echter bepaald niet uit, ook al heb-

ben hun opmerkingen vooral betrekking op lexicale verschijnselen. Dat Friesland, Wisconsin mijns inziens een uiterst interessante plaats voor nader onderzoek vormt, zal intussen wel duidelijk zijn: het is immers hier dat het Fries een eeuw lang in gebruik is gebleven, hetgeen, zoals we gezien hebben, zeer uitzonderlijk is. En het is precies dit feit dat de mogelijkheid heeft gecreëerd dat hier een unieke variëteit van het Fries tot ontwikkeling kan zijn gekomen.

5 Besluit

De positie van het Fries in de Nieuwe Wereld blijkt zwak te zijn. Naast algemeen gebrek aan prestige speelt hierbij ongetwijfeld een rol dat 'zuiver' Friese vestigingen zeldzaam zijn. Een enkele keer vestigden de Friesen zich in een al bestaand Amerikaans settlement (Whitinsville, Massachussetts), wat leidde tot vermenging van Friezen en Amerikanen. In de regel vestigden de Friezen zich in plaatsen waar ook niet-Friese landgenoten naartoe trokken, wat leidde tot vermening van Friezen en andere Nederlanders. In deze gemengde settlements delft het Fries steeds, en zelfs vrij snel, het onderspit: het wordt ingewisseld voor het Nederlands. De enige mij bekende vestiging waar de Friezen de overhand hadden (of, beter, kregen), is Friesland, Wisconsin. Ruim honderd jaar geleden begon een Friese emigratie naar dit gebied en nog altijd is het Fries er opmerkelijk prominent aanwezig. Wat er met het Fries in deze honderd jaar precies is gebeurd, is echter onbekend.

De bevindingen van het voorafgaande wijken duidelijk af van de beeldvorming inzake de standvastigheid van de Friezen om hun taal te blijven spreken. Van een dergelijke algemene standvastigheid heb ik namelijk niets kunnen bespeuren. De vraag waar die beeldvorming precies op berust, vormt eveneens een interessante vraag voor nader, dit maal sociaal-cultureel, onderzoek.[28] Te hopen valt dat ook deze kwestie ooit nader zal worden onderzocht.

Noten

* Met dank aan Caroline Smits voor haar commentaar op een eerdere versie van dit stuk..

1 In dit artikel laat ik de emigratie naar steden als Chicago, Paterson en Grand Rapids buiten beschouwing, daar in een dergelijke stedelijke context de taal van het land van herkomst in de regel veel eerder wordt opgegeven dan de in kleinere, meer homogene plaatsen.

2 Het zal dan ook duidelijk zijn dat ik de gedachte dat er bij de Friezen sprake is van een "sense of loyalty to their native language that could not be found among *Zeeuwen*, *Groningers*, *Brabanders*, or *Drenten*" (Galema 1996: 250) – zonder dat hier onderzoek naar is verricht! – bepaald niet als probleemloos ervaar.

3 Uiteraard claim ik niet dat er helemaal geen 3e of 4e generatie emigranten van Friese afkomst zijn die het Fries nog machtig zijn. Wat ik slechts vaststel is dat ik ze, ook na gericht zoeken, niet heb kunnen vinden. Dit is opmerkelijk daar 3e en 4e generatie emigranten die Amerikaans-Nederlands spreken niet echt zeldzaam zijn (5e generatie sprekers van het Amerikaans-Nederlands zijn dat wel).

4 In concreto komt dit in Pella, Iowa vaak hierop neer dat de grootouders van mijn informanten (allen ouder dan 60 jaar) deze overstap naar het Nederlands als veel gebruikte omgangstaal maakten. Zij waren het die veelal de 2e generatie vormden. Bij de ouders van mijn informanten (niet zelden dus de 3e generatie) was actieve kennis van het Fries vaak al zeer gering.

5 Hierbij teken ik wel bij aan dat ik in Whitinsville, Massachussetts veel minder intensief veldwerk heb kunnen verrichten dan in de andere in dit stuk vermelde plaatsen.

6 Wel woonden ze vaak bij elkaar (in zogenaamde 'Friese buurten'), maar dat was geen uniek verschijnsel. Kolonisten uit andere delen van het land deden dat namelijk ook (zie hieronder). Voor algemene historische informatie aangaande de Friese emigratie zie Galema (1996).

7 Niet alleen waren Zeeland, Michigan en Drenthe, Michigan 'dichtbij', tussen de vestigingen Zeeland, Drenthe en Vriesland bestond ook een nauwe band, cf. Van Marle (1997).

8 Naar men mij meedeelde heeft Vriesland, Michigan ook qua bevolkingssamenstelling drastische wijzigingen ondergaan. Ook dit zal consequenties hebben gehad voor de positie van het Fries.

9 Zie ook in Bottema (1928) waarin melding wordt gemaakt van een zekere Gerrit J. Vredeveld (afkomstig uit Dalfsen in Overijssel) die 'post-directeur' is in Friesland, Wisconsin en die het Fries tot 'in de puntjes' beheerste.

10 Hierbij zij wel aangetekend, dat het hier in de regel om 3e generatie sprekers gaat; 4e generatie sprekers van het Fries heb ik tijdens mijn bezoek niet aangetroffen. Dit hangt ongetwijfeld samen met het feit dat de Friese emigratie naar dit deel van Wisconsin eerst kort voor de eeuwwisseling goed op gang kwam.

11 De informatie over Friesland, Wiconsin is niet steeds even helder en bovendien spreken de bronnen elkaar tegen. Zo wordt in Van Hinte (1985: 549) melding gemaakt van "Randolph Center, near Friesland". Op basis van andere bronnen lijkt dit een onjuiste mededeling te zijn; volgens de informatie in P.J. Schreiber's *Cen-*

tennial History of the Town of Randolph, Columbia County, Wisconsin 1849-1950 (1950) hebben de namen Friesland, Wisconsin en Randolph Center namelijk betrekking op een en dezelfde vestiging (zie hieronder). Ook de opmerkingen in Galema (1996: 192) over de stichting van "the village of Friesland" in de jaren '60 van de 19e eeuw en de latere stichting van "a new village called Randolph" strookt niet met Schreiber's relaas. Wel in overeenstemming met Schreiber (1950) is de informatie over Friesland, Wisconsin in Galema 1996: 305, noot 28.

12 Van veel animositeit tussen de verschillende bevolkingsgroepen heb ik trouwens weinig kunnen bespeuren, al heb ik wel de stellige indruk gekregen dat de etnische Friezen een veel directere verwantschap voelen met de Duitsers dan met de Welshmen.

13 Met andere woorden, van de drie vestingingen met het element 'Randolph' in hun naam (Randolph, Randolph Center en East Randolph) heeft alleen de eerste zijn oorspronkelijke naam behouden. Ook in dit Randolph wonen echter veel etnische Friezen.

14 Die naamsverandering werd overigens in belangrijke mate gestuurd door factoren van buiten. Toen Randolph Center niet alleen een spoorwegdepot kreeg maar ook een eigen postkantoor, eisten de autoriteiten een naamsverandering (cf. Paul Schreiber 1950: 36). Hoe dit alles ook zij, dat de naam Friesland werd gekozen blijft veelbetekenend (vooral ook in het licht van de aldaar wonende immigranten van Duitse afkomst).

15 Volgens sommige zegslieden waren er in Friesland, Wisconsin op deze 'regel' wel uitzonderingen. Vooral mannen van niet-Friese afkomst (bijvoorbeeld uit Groningen) leerden, net als de Duitsers, Fries (zie ook noot 9). Bij niet-Friese vrouwen lijkt de drang om Fries te spreken duidelijk minder groot te zijn dan bij niet-Friese mannen; wel hadden zij in de regel een passieve kennis van het Fries.

16 Zie voor algemene informatie over B.D. Dykstra, Ligtenberg (1999: 253-259) en natuurlijk Dykstra (s.a). Deze zich bij voorkeur per fiets verplaatsende dominee droeg de Friese zaak respectievelijk taal een warm hart toe. Zo organiseerde hij ieder jaar een Friese dag en hij publiceerde ook in het Fries. Ligtenberg maakt ook melding van het feit dat Dykstra in Grand Rapids, Michigan in het Fries heeft gepreekt.

17 In de 'gemengde' Fries-Nederlandse settlements lag dit dus anders: hier spráken veel Friezen ook Nederlands, zeker de 2e en latere generaties. In deze vestigingen was het gebruik van het Nederlands dus niet beperkt tot de kerk.

18 In Anema, De Graaf & Schatz (1988) wordt m b.t. Whitinsville, Massachussetts gesuggereerd dat de etnische Friezen aldaar Nederlands *spraken*. In algemene zin lijkt me dat weinig waarschijnlijk; voor zo ver deze Amerikanen van Friese afkomst Nederlands kenden, zal dit in de regel een passieve kennis zijn geweest, zie hieronder.

19 Dit alles moet niet verward worden met de zogenaamde 'Holland School' waar gedurende een aantal maanden al het onderricht in het Nederlands werd gegeven. Geen van mijn informanten had dit type onderricht nog meegemaakt.

20 Deze 'klacht' is natuurlijk niet beperkt tot de etnische Friezen. Sprekers van ver van de standaardtaal staande dialecten hebben dezelfde klacht geuit.

21 Mijn zegslieden in Friesland, Wisconsin die de Christian School hadden bezocht konden dus, met min of meer moeite, Nederlands lezen, maar spréken konden ze het (op één enkele uitzondering na) niet. Voor het Fries geldt precies het om-

gekeerde: spreken was in de regel geen probleem, maar ze konden geen Fries lezen! Vermeldenswaard is nog dat één van mijn informanten meldde dat zijn grootvader vroeger aan tafel niet uit een Nederlandstalige bijbel voorlas, maar uit een Friestalige (het moet hier dus om een oudere, niet-integrale vertaling gaan). De overige aanwezigen reageerden verbaasd: de meesten waren niet alleen niet van het feit op de hoogte dat een Friestalige bijbel bestond, maar zij uitten ook hun verwondering over het gebruik van het Fries als schrijftaal.

22 Dit verder afkalven van de kennis van het Nederlands trof dus met name de leden van de Chistian Reformed Church; bij de leden van de Reformed Church of America was kennis van het Nederlands in de regel al uiterst gering of zelfs nagenoeg afwezig.

23 In de gemengde Fries-Nederlandse vestigingen ging, zoals in sectie 2 aan de orde is gekomen, de triglossie-situatie, voor zo ver die bestond, eveneens over op een diglossie-situatie, te weten: Nederlands voor de informele groep-interne contacten, Engels voor alle andere contacten.

24 In het exploratieve Anema, De Graaf & Schatz (1988) wordt ingegaan op fonologische beïnvloeding van het Fries door het Engels. Deze beïnvloeding is al waarneembaar bij eerste generatie immigranten die op het moment van emigratie 17 jaar of ouder waren (de zgn. 'adult bilinguals'). Niet verwonderlijk is dat deze fonologische invloed van het Engels sterker wordt bij 'childhood bilinguals' (immigranten jonger dan 17 op het moment van emigratie) en tweede generatie immigranten. Met nadruk zij vermeld, dat dit onderzoek enkel en alleen betrekking heeft op etnische Friezen uit Whitinsville, Massachssetts. Over Friesland, Wisconsin zegt dit onderzoek bijgevolg niets.

25 In Galema (1996) wordt op basis van Anema, De Graaf & Schatz (1988) het standpunt ingenomen dat het Fries in Amerika tamelijk 'ongeschonden' bewaard bleef. Ongeacht de vraag of deze conclusie juist is, dient hier wel te worden benadrukt dat genoemde studie van Anema et al. gebaseerd is op de taal van 1e en 2e generatie emigranten, m.a.w. op het taalgebruik van precies die generaties waar de taal van het land van oorsprong vrij algemeen in tamelijk ongeschonden staat kan worden aangetroffen.

26 Zoals te verwachten valt, lopen de meningen wel uiteen t.a.v. de vraag hoe sterk het Fries uit Friesland, Wisconsin en het in Nederland gesproken Fries van elkaar verschillen. Op dit punt verschillen de ervaringen van mijn informanten sterk, wat bepaald niet verwonderlijk is.

27 Dit type krachten in het Fries gesproken in Amerika komt ter sprake in het exploratieve Van Marle & Smits (1995). Ook dit artikel heeft geen betrekking op sprekers uit Friesland, Wisconsin (zie noot 24).

28 Het is denkbaar dat er verschillen bestaan in het vasthouden aan de oorspronkelijke taal tussen na-oorlogse Friese emigranten en na-oorlogse Nederlandse emigranten, en dat juist deze verschillen bepalend zijn voor de beeldvorming die er op het punt van taalbehoud bestaat. Echter, als dit al waar zou zijn, dan rijst hier natuurlijk wel de vraag waarom de 20e-eeuwse Friese emigranten zo veel anders zijn dan hun 19e-eeuwse voorgangers.

Anema, T., T. de Graaf & H.F. Schatz (1988)
'The Frisian Language in America', *Nowele*, 12, ss. 91-108.
Appel, R. & P. Muysken (1987)
Language Contact and Bilingualism. Londen, etc.
Bottema, H. (1928)
'In het Amerikaansche Friesland'. Herdrukt in: H.S. Lucas (red.), *Dutch Immigrant Memoirs and Related Writings*, deel 2, ss. 139-144. Grand Rapids, Mich.: Eerdmans, 1997, 2e herziene druk.
Daan, J. (1970)
'Trouw aan het Fries in de USA', in: T. Hoekema (red.), *Flecht op 'e koai. Studzjes oanbean oan Prof. Dr. W.J. Buma ta syn sechstichste jierdei*. Groningen, ss. 177-181.
Daan, J. (1987)
Ik was te bissie... Nederlanders en hun taal in de Verenigde Staten. Zutphen.
Dykstra, D. Ivan. (s.a.)
"B.D." A Biography of my Father, the late Reverend B.D. Dykstra. Grand Rapids.
Galema, A. (1996)
Frisians to America 1880-1914. With the Bagage of the Fatherland. Groningen.
Hinte, J. Van (1985)
Netherlanders in America. English edition by R.P. Swieringa en Adriaan de Wit. Grand Rapids, Michigan.
Ligtenberg, L. (1999)
De Nieuwe Wereld van Peter Stuyvesant. s.l.: Balans.
Lucas, H.S. (1955)
Netherlanders in America. Ann Arbor: University of Michigan Press.
Marle, J. van (1997)
'Waarom er geen Amerikaans Zeeuws bestaat', in: *Nehalennia*, 114, ss. 47-56.
Marle, J. van & C.J.M. Smits (1995)
'On the Impact of Language Contact on Inflectional Systems: The Reduction of Verb Inflection in American Dutch and American Frisian', in: J. , Fisiak (ed.), *Linguistic Change under Contact Conditions*. Berlijn, ss. 179-206.
Marle, J. van & C.J.M. Smits (1996)
'American Dutch: General Trends in its Development', in: P. Sture Ureland & I. Clarkson (eds.), *Language Contact across the North Atlantic*. Tübingen, ss. 427-442.

Marle, J. van & C.J.M. Smits (2000)
'De ontwikkeling van het Amerikaans-Nederlands: een schets', verschijnt in: J.B. Berns & J. van Marle (red.), *Het Nederlands overzee*.
Meiden, G. W. van der 1983)
'Verleden en toekomst van een wereldtaal: het Nederlands', in: *Ons Erfdeel*, 26, ss. 562-568.
Pauwels, A. (1986)
Immigrant Dialects and Language Maintenance in Australia. The Cases of the Limburg and Swabian Dialects. Dordrecht.
Schreiber, Nancy (1970)
Randolph Centennial 1870-1970. [uitgegeven door het gemeentebestuur]
Schreiber, Paul J. (1950)
Centennial History of the Town of Randolph, Columbia County, Wisconsin 1849-1950. [uitgegeven door het gemeentebestuur]
Webber, Ph. E. (1988)
Pella Dutch. Ames: Iowa State University Press.

Measuring Wounds in the *Lex Frisionum* and the Old Frisian Registers of Fines

Han Nijdam (Universiteit Leiden)

1 Introduction[1]

According to medieval Frisian law, all flesh wounds inflicted during a conflict had to be compensated according to their size and to their seriousness. Sometimes however, this caused an internal conflict within the system of rules. What, for instance, if a wound had to be made longer by a physician in order to cure it? Because Old Frisian law very strongly took into consideration the consequences of wounds, not the size of the wound when it was first inflicted, but its size after the incision of the physician was to be measured and compensated. The following quotation shows how this worked:

> *Fan da haude.*
> *Huam so ma slacht iefta mit yrsen syuth iefta mit holte ieff mit stupa oen syn haud, dat ma him snya schil, so aegh hi dan des snides tua einsa; so aeg ma him om toe metten bi da lingra igh bi des tumma knockela langh, aller meta lyc xvi penninghen. Ende dat mei een ede oen to bringhen, dat hy den snei naet deen habbe oem nene fyafollinghe mer om sine liwes sonda.*[2]

---

[1] This article is the first product of the research I am doing in preparation of my doctoral dissertation (NWO-project 350-50-002: 'De taal van het lichaam: een analyse van het mensbeeld in middeleeuws Friesland aan de hand van de Oudfriese boeteregisters': promotor: Prof.Dr. Ph.H. Breuker, co-promotor: Dr. R.H. Bremmer Jr.). I would like to thank Rolf Bremmer, Kees Dekker and Sophie van Romburgh for critically reading earlier versions of this text.

[2] D XIV,36. In this article, the following abbreviations for Old Frisian (texts or) manuscripts are used: A = *Codex Aysma*, edited in W.J. Buma, P. Gerbenzon and M. Tragter-Schubert (eds.) (1993), *Codex Aysma: die altfriesischen Texte*. Assen/Maastricht.; B = *Brokmonnabref* (come down in two manuscripts), edited in W.J. Buma and W. Ebel (eds.) (1965), *Das Brokmer Recht*. Altfriesische Rechtsquellen 2. Göttingen.; E = (first, second, third, fourth) *Emsigo Manuscripts*, edited in W.J. Buma and W. Ebel (eds.) (1967), *Das Emsiger Recht*. Altfriesische Rechtsquellen 3. Göttingen.; F = *Fivelgo Manuscript*, edited in W.J. Buma and W. Ebel (eds.) (1972), *Das Fivelgoer Recht*. Altfriesische Rechtsquellen 5. Göttingen.; J = *Jus*

Concerning the head.
Whomever is struck on the head with a piece of wood or with a club, or shot with iron, to such a degree that the wounded man has to be incised (by a physician), then this man must receive two ounces for the incision. And it (the wound) must be measured around along the longer side by the length of the (upper) knuckle-bone of the thumb, each measure to be compensated with 16 pennies. And he (the physician) has to swear that he did not make the incision in order to get more money but only for his (patient's) health.

The concluding statement from the above quotation shows that the law-makers tried as much as possible to curb any possible private agreements between the physician and the patient in order to get a larger compensation.

The phenomenon of establishing the compensation of wounds according to their size, which is mentioned in the various Old Frisian registers of fines (recorded between the 13th and 16th centuries), can be traced back to the so-called *Lex Frisionum* (ca. 802 A.D.). To date, it has not received much attention. The standard work on Old Frisian criminal law, *Das Strafrecht der Friesen im Mittelalter*, written almost a century ago by Rudolf His, provides information on the measuring of wounds, both in the *Lex Frisionum* and in the Old Frisian registers of fines.[3] His gathered evidence from all periods and regions concerning the various topics of medieval Frisian criminal law, but the book does not go much further than simply presenting it. Its use is therefore relatively limited. The standard work on the *Lex Frisionum* is that by Harald Siems. Unfortunately, the measuring of wounds is not dealt with explicitly. Siems, however, extensively discusses the older studies on the *Lex Frisionum*, and he

---

Municipale Frisonum, edited in W.J. Buma and W. Ebel (eds.) (1977), *Westerlauwerssches Recht I. Jus Municipale Frisonum*. Altfriesische Rechtsquellen 6. 2 vols. Göttingen.; R = (first and second) *Rüstring Codices*, edited in W.J. Buma and W. Ebel (eds.) (1963), *Das Rüstringer Recht*. Altfriesische Rechtsquellen 1. Göttingen.. Two manuscripts have not received a modern edition: D = *Druk* or *Freeska Landriucht*, an early print from ca. 1485 and U = *Codex Unia*. Dirk Boutkan has kindly put the text of the modern edition he has in preparation at my disposal. The Roman and Arab numerals behind the abbreviation denote the texts in the editions referred to. In the case of D and U, they refer to the numbering of the texts in P. Gerbenzon (1975), *Zeer voorlopige lijst van de belangrijkste middeleeuwse rechtsbronnen uit het groot-Friese gebied tussen Vlie en Wezer*. Groningen. In most cases, these are registers of fines, except for the texts F,XVII ('Miscellaneous Decrees') and J,XIV ('Market Law'). So D,XIV,36 is a register of fines in D, section 36. Except for D and U, page references are to the above editions.

3 R. His (1901), *Das Strafrecht der Friesen im Mittelalter*. Leipzig: 301-319.

places the sections in which measuring wounds is described in the context of the development of the *Lex Frisionum* as a whole.[4]

In this study I would like to take a closer look at the phenomenon from a more anthropological perspective – one that has not been taken so far. I will try to clarify how the phenomenon operated within the larger context of Frisian law, and how it had become an integrated part of that elaborate system of law. I will also discuss a possible continuity between the *Lex Frisionum* and the Old Frisian registers of fines with regard to the measuring of wounds. Finally, the question of why the Frisians compensated a wound according to its length will prove to be hard to answer, but an attempt will be made nevertheless.

2 Backgrounds to the Registers of Fines

The *Lex Frisionum*, the law of the early medieval Frisians, is now generally thought to have been a draft, made at the court of Charlemagne in Aachen in 802, which has never been given legal status.[5] There are no medieval manuscripts left containing a copy of the *Lex*; the only source at our disposal is the text edition by Herold, dated 1557.[6] The text forms part of a group of early medieval texts called *Leges Barbarorum*, the laws of the Germanic peoples who had fallen under the rule of the Merovingian and Carolingian kings (6th-8th centuries). After their codification, the laws received the royal assent. In this period too, the Germanic kings of England began to put their laws to writing, not in Latin like their continental counterparts, however, but in the vernacular.

All *Leges Barbarorum* and the Anglo-Saxon laws contain lists of compensations for perpetrations, the main purpose of which was to buy off an imminent feud between two kindreds, since during most of the Middle Ages a legal process was a matter between two individuals and, by extension, the two kindreds they belonged to. There was no government which actively persecuted criminals such as exists today, and people had to make their own case at the *thing*, the assembly of free men.[7]

All *Leges Barbarorum* also contain smaller or larger lists of bodily injuries with the fines to be paid by the offending party to the injured party. In the Old

---

4 H. Siems (1980), *Studien zur Lex Frisionum*. Ebelsbach: 353-365.

5 Siems (1980), *Studien* and Algra (2000), *Oudfries Recht 800-1256* (forthcoming). I would like to thank Prof. Algra for having given me the opportunity to use his material before publication.

6 J.B. Herold (1557), *Originum ac Germanicarum antiquitatum libri*. Basel: 131-148. See also Siems (1980), *Studien*, 58-113.

7 P. Gerbenzon and N.E. Algra (1972), *Voortgangh des rechtes. De ontwikkeling van het Nederlandse recht tegen de achtergrond van de Westeuropese cultuur*. 3d ed.; Groningen: 41 and 50.

Frisian corpus such lists appear as separate texts and are known as registers of fines (Du. *boeteregisters*, G. *Bussregister*, *Busstaxen* or *Wundbussen*). The bulk of the Old Frisian texts concerns bodily injuries, but, mostly placed at the end, also contains sections on topics such as honour, disturbance of the domestic peace, and wounds inflicted by cattle, children and women (these three groups all fell under the responsibility of the master of the house). In the *Lex Frisionum* close to half of the text is taken up by registers of fines, but this is insignificant compared to the Old Frisian texts, which display such a wealth of detailed material that several scholars rightly characterise the registers of fines as 'unparalleled within the Old Germanic sources'.[8]

When His wrote *Das Strafrecht der Friesen*, it was still *communis opinio* that one single legal system prevailed in all of Frisia. Only later it was taken into consideration that there were regional differences.[9] On the measuring of wounds His says:

> Die Masswunde (*metewunde*; HN) ... oder messbare Wunde ... grenzt sich nach unten ab von der blossen Blutrunst (*blodresne*; HN) ... . Nach oben zu wird die einfache Masswunde bisweilen unterschieden von der qualificierten Wunde, während anderwärts auch bei qualificierten Verletzungen von der einfachen Masswunde ausgegangen wird, und die Nebenumstände als selbstständige Vergehen gebüsst werden.[10]

His then, distinguished two categories or axes. First, there is a quantitative category which consists of simple flesh wounds, with the *blodresne* 'shedding of blood' at the lowest level, followed by the *metewunde* 'wound of a certain size', or 'wound with the length of a *mete* or "measure" '. The following quotation corroborates this: *Also manich metha alst dolg halda mey, also manich metha dolch schelma beta ende isser littijck wr, dat is en bloet reesna.* 'As many measures a wound has, as many *metewunde* must be compensated, and if there is a little (length of wound) left, then this is (to be compensated as) a *blodresne*.'[11]

---

8 B. Sjölin (1969), *Einführung in das Friesische*. Stuttgart: 9. See also His, *Das Strafrecht der Friesen* 100-101, H.H. Munske (1973), *Der germanische Rechtswortschatz im Bereich der Missetaten. Philologische und sprachgeographische Untersuchungen. I. Die Terminologie der älteren westgermanischen Rechtsquellen*. Berlin/New York: 83-84.

9 N.E. Algra (1966), *Ein. Enkele Rechtshistorische Aspecten van de Grondeigendom in Westerlauwers Friesland*. Groningen: 5.

10 His (1901), *Das Strafrecht der Friesen*, 301 (italics are mine).

11 A IVc,57; Buma, Gerbenzon and Tragter-Schubert (1993), *Codex Aysma*: 500. (See note 2).

Second, there is a qualitative axis, which His in the above quotation refers to as 'qualificierte Wunde'. This category contains wounds that were not simple flesh wounds. The amount of money to be paid as compensation for an injury thus depended on its location on the body, its seriousness and its consequences. A cut in the face, for instance, was much graver than one in the leg, because the former could clearly be seen and disfigured the face (*wlitewlemmelsa*), whereas the latter could be covered up by clothing. Although His's ideas about the uniformity of Frisian law are out of date, it seems to me that the system he suggested is corroborated by the Old Frisian sources. In the following, I will use it as a working model.[12]

The registers of fines further show a tendency to accumulative fines. One could have a wound of a certain length, to be compensated accordingly, but it might also have healed badly, leaving a scar that was higher or lower than the rest of the skin (*abel and insepta*), for which the injurer also had to pay, and it may also have been in the cheek, thus causing disfigurement of the face (*wlitewlemmelsa*) for which a separate fine had to be paid as well.[13]

Seen on a scale of ascending graveness, the quantitative category comes first, followed by the qualitative category with at its extreme end wounds that were terminal. If a man was killed by another, the so-called *wergeld* (literally 'man-money') had to be paid to the kindred of the deceased. Some of the fines in the registers are clearly related to this *wergeld*, in the sense that they are portions of the complete *wergeld*. A typical example is the loss of one of the 'six limbs' (hands, feet and eyes), which is estimated at half of the *wergeld*: *En age vte en half ield. Ene honde of alsa fule. En fot of alsa fule*, 'One eye out, half a *wergeld*; one hand off, as much; one foot off, as much'.[14] In some registers of fines the fines for the loss of the fingers and the palm of the hand were fractions of the fine for the loss of the complete hand.[15]

The legal process in which these fines played a role went as follows: let us imagine a fictional case in which two men, Allert and Obba, got involved in a fight. Let us say that Allert inflicted a wound on Obba's arm; what happened next? First of all, Obba had to make it publicly known, *burkuth*, that he had suffered an injury during a fight, so that his neighbours could later bear witness

---

12 The problem I am referring to here is what is known from anthropological methodology as the distinction between 'emic' (from 'phonemic') and 'etic' (from 'phonetic') interpretation. In other words: did the Frisians in the Middle Ages also think in terms of a bloody wound, a measure wound and worse (emic), or is this just His's structuring of the material (etic)? Like I said, the sources seem to indicate that the Frisians thought in terms of these categories as well.

13 His (1901), *Das Strafrecht der Friesen*, 111-129, calls this 'Verbrechens-konkurrenz'.

14 F X, 330-332; Buma and Ebel (1972), *Das Fivelgoer Recht*: 120. (See note 2).

15 His (1901), *Das Strafrecht der Friesen*, 284-286.

to the fight. Next, he had to take his case to court and indict Allert. Obba would have to swear that Allert had injured him. Before ca. 1200, Allert could have simply rebuffed the allegations by swearing an oath of denial. According to the graveness of the deed, he would have to find several 'oath-helpers' to support him. These cojurors would not swear that he did not do it, but merely that he was an honourable man, who would not tell a lie. After ca. 1200, this possibility was trimmed down more and more.[16] By that time, if a deed was *burkuth*, 'publicly known', it was also considered proven. Not only the possibility of denouncing a deed simply by swearing an oath, but also the ordeals, such as putting one's hand in boiling water to see if and how fast it would heal, lost importance after the end of the 12th century.[17] I will return to this point later.

The court would have been presided over by an official such as the bailiff (*skelta*) or the representative of the count (*frana*), assisted by the law-speaker (*asega*), the one with expert knowledge of the law.[18] If the case was considered proven, the *asega* would fix the fine to be paid by Allert, and Obba would have to take care to actually get the money. If the fine was higher than a certain amount, Allert would also have to pay the community a fine for having broken the peace.

Somewhere between the fight and the meeting of the court, Allert's wound had to be inspected (*skowia*), ascertained (*wundscrifta*) and measured. As a rule, wounds were measured after they had healed, with the exception of bites and burns: *Thine bite and thine brande meta ma bi ther epena wunde and elles nene* 'a bite and a burn must be measured while the wound is still open, but no other type of wound'.[19] In other cases the wound was to be inspected and measured at a session of the court after it had healed (there were three main 'things' in a year).

To conclude the description of the legal process and the fictional case: Allert's wounds may also have been measured by a physician. A physician's involvement was already, albeit indirectly, mentioned in the quotation at the beginning of this article: it relates a situation in which a man incurs a headwound that has to be incised. Grave wounds were closed by burning with a hot piece of iron,[20] or by stitching. In the latter case, a fine had to be paid for each stitch the physician had made: *Tha sex stekan ondere vnde, iefse sied is, elc lic vij schilling* 'Six stitches on the wound, if it has been sewn, each 7 shilling'.[21] In a few instances,

---

16 M.S. van Oosten (1950), 'Inleidende beschouwingen over het oudere Friese bewijsrecht', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 18: 440-76, at 466-467.

17 Van Oosten (1950), 'Inleidende beschouwingen'.

18 On the various compositions of the courts in medieval Frisia, see Algra (1966), *Ein*, 44.

19 U XXVII,95. (See note 2).

20 F X,336; Buma and Ebel (1972), *Das Fivelgoer Recht*, 120-122. (See note 2).

21 F X,9; Buma and Ebel (1972), *Das Fivelgoer Recht*, 76. (See note 2).

the physician is explicitly named as the one who has to testify at court as to the graveness of a certain wound: *Thi cop thruchstat ieftha hauwen en merc mitha letza to winnen* 'the head perforated or cut through (costs) one mark, to be testified by the physician'.[22]

3 The Systems of Measuring in the *Lex Frisionum*

The *Lex Frisionum* employs three different sets of descriptions of how to measure wounds. The first set is found in chapter (*titulus*) 22, §§75 and 66-70.[23] It consists of six steps or measures:

(1)The distance between the (extended) thumb and the knuckle-bone of the curled up index finger (ca. 12 cm.):[24] 4 *solidi*.
(2)The distance between the extended thumb and the top of the extended index finger (ca. 15 cm.): 6 *solidi*.
(3)The distance between the (extended) thumb and the tip of the extended middle finger (ca. 17 cm.): 8 *solidi*.
(4)The distance between the elbow and the wrist (ca. 31 cm.): 12 *solidi*.
(5)The distance between the elbow and the tip of the thumb (ca. 43 cm.): 18 *solidi*.
(6)The distance between the elbow and the tips of the fingers (ca. 49 cm.): 24 *solidi*. Longer wounds are not compensated: this is the maximum.[25]

---

22 E3 I,32; Buma and Ebel (1967), *Das Emsiger Recht*, 170. (See note 2).

23 In the edition, section 75 has been placed before sections 66–70; K.A. Eckhardt and A. Eckhardt (eds.) (1982), *Lex Frisionum*. Monumenta Germaniae Historica. Fontes iuris Germanici antiqui in usum scholarum separatim editi XII. Hannover: 76-78.

24 For simple reference, I measured out all steps on my own body.

25 *75. Vulnera tria vel quatuor vel eo amplius uno ictu facta mensurantur, et iuxta quod eorum fuerit longitudo compositio persolvatur. Si vero tria vel quatuor vel quotlibet vulnera totidem ictibus fuerint facta, quod ex his maximum fuerit, iuxta sui longitudinem componatur; cætera vero remaneant.*
66. Vulnus quod longitudinem habeat, quantum inter pollicem et complicati indicis articulum nec spannum impleat, IIII solidis componatur; quod integræ spannae longitudinem habuerit, hoc est quantum index et pollex extendi possunt, VI solid(is) comp(onatur).
67. Quod inter pollicem et medii digiti spannum longum fuerit, VIII sol(idis) comp(onatur).
68. Quod a cubito usque ad iuncturam manus longitudine fuerit, duodecim sol(idis).
69. Quod a cubito usque ad summitatem pollicis longum fuerit, XVIII sol(idis) comp(onatur).

In this set two subgroups can be discerned. The first one consists of steps (1) to (3), which use the so-called 'span', and have a series of compensations which adds 2 *solidi* each time (runs 4-6-8). Usually, a span refers to the distance between the extended thumb and the little finger (see below).[26] The second subgroup (steps 4 to 6) uses a measure which was known as 'ell' in later times, and has a series of compensations which add 6 *solidi* each time (runs 12-18-24). Between steps (3) and (4), 4 *solidi* are added, but the real distance ascends from ca. 17 to ca. 31 cm., which is not logical to modern eyes.

The second set of measurings is found in the *Additio sapientium* ('the addition of the wise men') tit. IIIa, 8849-58. It consists of nine steps:

(1)The length of the top knuckle-bone of the index finger (ca. 2.5 cm.): 1 *solidus*.
(2)The length of the two top knuckle-bones of the index finger (ca. 5 cm.): 2 *solidi*.
(3)The length of the two top knuckle-bones of the index finger plus half of the third (ca. 6 cm.): 3 *solidi*.
(4)The length of the complete index finger (ca. 7.5 cm.): 4 *solidi*.
(5)The length of the complete index finger plus the distance between the index finger and the thumb (ca. 12 cm.): 5 *solidi*.
(6)Plus the lower knuckle-bone of the thumb (ca. 14 or 16 cm.): 6 *solidi*.
(7)Plus the upper knuckle-bone of the thumb, 'which is called *smelo*, which means that the wound has the length of a *span*' (ca. 12 cm.): three times 8 *solidi*.
(8)The distance between the (stretched) thumb and the top of the extended middle finger (ca. 15 cm.): three times 12 *solidi*.
(9)When the wound is longer than this last measure, one is to return to the first step, and add these measures (and their fines).[27]

---

70. Quod pleni cubiti, id est ad summos digitos manus extensae, longitudine fuerit, XXIIII solidis componatur; quod supra est, non componitur; Eckhardt and Eckhardt (1982), *Lex Frisionum*, 76–78.

26 A.J. Daub (1974), *Meten met maten. Vademecum van veertig eeuwen*. Zutphen: 11.

27 *49. Si quis alii duo aut tres aut eo amplius vulnera uno ictu intulerit, et negare voluerit, quod uno ictu tot vulnera fecisset, liceat ei qui vulneratus est sua solius manu sacramentum peragere, quod tot vulnera uno ictu ei fuissent illata, et compon(atur) iuxta quod vulneris fuerit magnitudo; unumquodque vulnus secundum suam longitudinem componendum est.*
50. Si longum fuerit, quantum summus articulus indicis est, uno solido compon(atur).
51. Si quantum duo articuli indicis sunt, duobus solidis.
52. Si quantum duo articuli et tertius dimidius, tribus solidis.
53. Si quantum totus index, IIII solidis.

Here again, two subgroups can be discerned. The second subgroup starts with step (7); the fine is raised by two *solidi* instead of one, and the word *ter* 'three' is inserted or added. This insertion or addition is an indication of a later stage in the development of the *Lex Frisionum*.[28] The 'seam' between the two subgroups also becomes apparent when the measurements are checked in cm. It then turns out that from step (6) to (7) the size actually decreases a few cm., whereas the fine increases.

There are two obscure points in this second set. First, when the raising of *solidi* is compared to the increase in actual cm. in the first subgroup, step (3) strikes one as rather odd. Second, in step (6) it is not clear what is actually meant: must one take the distance of step (5), and add the distance described in step (6) (so more in line with the first subgroup), or should one already start to measure in a way that is common to the second subgroup, i.e. the distance between two extreme points? The former possibility yields ca. 16 cm., while the latter yields ca. 14 cm.

The third set immediately follows the last step of the second set in the same *Additio sapientium*. It is the simplest of the three:

> Among the western Frisians who live between the Vlie and Sinkfal: as many *unciae* that a wound is long is to be compensated with as many *solidi*, until the maximum of 53 *solidi* and a *tremissum* is reached; in that province a nobleman is compensated with 106 *solidi* and two *tremissi*. The same between the Weser and the Lauwers.[29]

The only uncertain point in this passage is the interpretation of *uncia*. It literally means 'twelfth part of something'. Since a measure of length is most probably

---

54. Si supra longitudinem indicis spatium, quod inter indicem et pollicem est, fuerit adiectum, V solid(is).

55. Si adiectus fuerit inferior articulus pollicis, VI solidis.

56. Si et superior adiiciatur, quod vocant smelo, hoc est unius spannæ longitudinem habuerit, ter VIII solid(is) componatur.

57. Si quantum inter pollicem et medium extendi potest, longum fuerit, ter XII sol(idis) comp(onatur).

58. Si longius fuerit, iterum ad indicis articulos recurrat et metiatur, et sicut superius adiiciatur et solidorum compositio; Eckhardt and Eckhardt (1982), *Lex Frisionum*, 92.

28 Siems (1980), *Studien*, 158n214 and the index at 413.

29 *Apud occidentales Fresiones inter Flehi et Sincfalam quot unciarum fuerit longitudo vulneris, tot solidorum compositione persolvitur, donec ad L et tres solidos perveniat et unum tremissem; ibi nobilis homo centum et VI solidis et duobus tremissis simpla compositione solvitur. Similiter inter Wisaram et Laubachi*; Eckhardt and Eckhardt (1982), *Lex Frisionum*, 94.

what is meant, and since the inch (known as a 'thumb' on the continent, measuring ca. 2.5 cm.)[30] as a twelfth part of the foot (measuring ca. 30 cm.) was a common way of measuring lengths, I assume that it is an inch which is meant in the latter passage of the *Lex Frisionum*. If *uncia* is indeed to be interpreted as an inch, it would also reveal a correspondence between the second and the third sets, since the first knuckle-bone of the index finger, too, measures roughly 2.5 cm.

Comparing the three sets, an overlap becomes apparent: steps (7) and (8) of the second set are the equivalents of steps (2) and (3) of the first set. Both sets at this point describe two derivatives of the so-called 'span', and the fact that the vernacular *smelo*, meaning 'small', is added in step (7) of the second set, may indicate that the described measure was a 'small version of the normal span'. The amounts of money to be paid in compensation for wounds of the described sizes are not equal, however: in the first set they are 6 and 8 *solidi* respectively, and in the second set they are 8 and 12 *solidi* respectively, not even taking into consideration the addition *ter* 'three times' in this set.

It seems possible then to distinguish different evolutional phases in the *Lex Frisionum* where the measuring of wounds is concerned: 1) the first set (Tit. 22, §§75, 66-70); 2) the addition of steps (1) to (6) of the second set for wounds that were smaller than the first step of the first set (*Additio sapientium* III, §§49-55); 3) steps (7) and (8) of the second set (*Additio sapientium* III, §§56-57). Siems, however, ascribes these different sets not to chronological, but to regional differences. Concerning the registers of fines in the *Lex Frisionum* he arrives at the conclusion that Tit. 22 pertains to the main Frisian area (between the rivers Vlie and Lauwers), that the *Additio sapientium* II-IIIa, §58 pertains to the eastern part of Frisia (between the rivers Lauwers and Weser), and that the sections from *Additio sapientium* IIIa, §59 onwards pertain to the western part (between the rivers Vlie and Sinkfal).[31] The problem here is whether the third set, which is a section in italics following *Additio sapientium* IIIa, §58 in Herold's edition belongs to the 'eastern' or to the 'western' part. Relying on the text itself, which begins with 'Among the western Frisians who live between the Vlie and Sinkfal', it is possible that the third set was the way of measuring and compensating wounds among the western Frisians. But since the same text ends with 'The same between the Weser and the Lauwers', the implication for its location is not very clear. The advantage of ascribing the third set to the western

---

30 On the topic of ancient ways of measuring, there is an extensive, but rather impenetrable corpus of literature. See e.g. H. Witthöft (1989), 'Fuß', in: R. Auty *et al.* (ed.), *Lexikon des Mittelalters* 4. Munich and Zürich: 1059; U. Rebstock (1993), 'Maß', in: R. Auty *et al.* (ed.), *Lexikon des Mittelalters* 6. Munich and Zürich: 366-369.

31 Siems (1980), *Studien*, 365.

Frisians is of course that this would render a set for each of the three Frisian regions in the *Lex Frisionum*.

It is also of interest to notice the presence or absence of the notion of a maximum to the length of the wounds and to the height of the fines. The first set has such a maximum. In the sixth step it is stated explicitly that wounds longer than the distance between the elbow and the top of the fingers (i.e. the ell) are not to be compensated. The third set also has a maximum. Here it is a man's *wergeld* according to his social status or class. It seems to me that different notions underlie these two maximums. In the first set, the maximum seems to be related to the actual wounds. It almost seems as if the author assumed that a wound larger than an ell (ca. 50 cm.) was somehow unthinkable, perhaps because to his eyes it could not be survived? When interpreted in this way, it brings to mind a section in the Fivelgo version of the 'Common Registers of Fines' which states:

> *Sex thing senter in tha liwe, ther ma thor nout scriwa, thetter ammer muge libba, ther ther ene dolch one hebbe. Thet ... senta thirman anta lunglagan and thio milte and thio liwere, thio herte and thi wasanda. Hwasa thene breinsiama heth inda haude, sa mei hi thach libba and hi wert thach sere therfon ewert.*[32]
>
> There are six organs in the body that do not have to be ascertained ('written') in court, because he who is wounded in these organs cannot possibly survive. Those are ... (wounds to) the guts and the kidneys and the spleen and the liver, the heart and the gullet. When someone suffers from an infected brain wound, it is possible that he survives, but yet he will be severely worsened.

In the third set, the maximum is set at 53 *solidi* and a *tremissum*, which is the *wergeld* of a free man,[33] thus making it impossible to attain a higher fine for very seriously wounding a man than for actually killing him. In the second set, there is no such maximum: the adding up of measures and fines can just go on and on.

Whereas the *Lex Frisionum* contains fairly detailed information on the measuring of wounds, nothing similar is found in the other *Leges Barbarorum*,

---

[32] F X,407; Buma and Ebel (1972), *Das Fivelgoer Recht*, 134. (See note 2).

[33] This becomes clear, e.g. from *Lex Frisionum*, Tit. I, §§3 and 6 (Eckhardt and Eckhardt (1982), *Lex Frisionum*, 34). It must be noted that the *wergeld* here is set at 53 *solidi* and 1 *denarium*, whereas Add. IIIa §58 has 53 *solidi* and 1 *tremissum*. According to Siems (1980), *Studien* 252, both *denarium* and *tremissum* denote a third part of the gold coin *solidus*. See also Siems (1980), *Studien*, 274-282 on the *wergeld* in the *Lex Frisionum*.

except in the laws of the Anglo-Saxon King Alfred (871-900). Sections 45 and 45.1 state that 'If underneath the hair of the head there is a wound an inch long, the fine is one shilling. If next to the hair of the head there is a wound an inch long, the fine is two shillings'.[34] This distinction resembles a remark in the *Brokmonnabref*: *hwersa hit ne mey nauder her ny halsdoc bihella* 'if it (the wound) cannot be covered up by either hair or scarf'.[35] As I already mentioned, visibility was an important issue.

It may be concluded, then, that the Frisians had three different elaborate systems of measuring and compensating of wounds. They can perhaps be ascribed to the three different regions (middle, west and east) the *Lex Frisionum* distinguishes. The first and second set seem to consist of two subsets each, and both show inconsistencies and illogical steps. The first and the third set reveal the notion of a maximum fine. In the first set this is 24 *solidi*, and in the third it is a man's *wergeld*, which amounts to 53 *solidi* and a *tremissum*. This means that the third set is more securely imbedded into the overall system of compensations than the first. The Anglo-Saxon laws also contain the notion of measuring wounds, if only at a rudimentary level. Concluding the observations on the *Lex Frisionum*, one is almost tempted to state that the Frisians had not yet worked out a completely logical and consistent system of measuring and compensating wounds.

4 The Systems of Measuring in the Old Frisian Registers of Fines

In the Old Frisian registers of fines there is no sign of the elaborate systems of measuring mentioned in the *Lex Frisionum*. In the registers of fines mention is made only of what is called *metewunde* or *metedolch* 'measure-wound'. This *mete* or 'measure' seems to have been a standard unit, which can be deduced from sections that state e.g.: *Senter sex meta, vij scillingan allerec, thet is xiij panningan*, 'If there are (wounds the size of) six measures, each (measure is to be compensated with) 7 shillings, that is 13 pennies'.[36]

This standard measure appears to have been familiar to the people who worked with the registers of fines to such a degree that in the Old East Frisian

---

[34] *45. Gif in feaxe bið wund inces lang, geselle anne scill(ing) to bote. 45,1. Gif beforan feaxe bið wund inces lang, twegen scill(inga) to bote*; Eckhardt, K.A. (ed.) (1958), *Leges Anglo-Saxonum 601-925*. Germanenrechte neue Folge. Göttingen: 124.

[35] B §§174-216: Buma and Ebel (1965), *Das Brokmer Recht*, 102-114. (See note 2).

[36] F X,144; Buma and Ebel (1972), *Das Fivelgoer Recht*, 96. (See note 2). Von Richthofen (1840), *Altfriesisches Wörterbuch*. Göttingen: 927, also noticed this implied standard unit: 'In vielen stellen die auf wundenmessung sich beziehen muss unter mete ein bestimmtes längenmaass gemeint sein ...'.

corpus[37] there is no description of its actual size. It is only in the Old West Frisian corpus[38] that an explicit definition is found: *ene meta is dat foerste lid fan da tomma* 'a measure is the first knuckle-bone of the thumb'.[39] Scattered throughout the Old West Frisian corpus the first knuckle-bone of the thumb is mentioned as the size of the *metewunde*.[40] This does not mean that a *metewunde* always required the same compensation; that again depended on the type of wound and on its location on the body.

When compared with the three sets of ways of measuring in the *Lex Frisionum*, the third set described there comes closest to the way of measuring found in the Old Frisian registers of fines. Not only are both based on one size only, but also the (knuckle-bone of the) thumb is in all probability what is meant by Latin *uncia*, as discussed above. This would strangely enough mean that a way of measuring that was common to a part of Frisia of which no texts in Old Frisian are handed down became the standard way of measuring in the Old Frisian tradition.

Before discussing the various ways in which the *metewunde* was treated in the registers of fines, two further ways of measuring require attention. First, in the Old West Frisian material there are a few sections which mention measuring in finger-breadths, but only in connection with bruises (*dustslek* 'a blow which results in a bruise') and portions of unscathed skin (*helis fellis*). A typical example is: *Thes dusslekis bote oppa sinne frya hals, fyf finghera breyd twiscka wede and scred* ... 'The fine for a blow on the bare neck which results in a bruise the breadth of five fingers and located between the clothes and the hair (i.e. so that it is in full view) ...'.[41]

Second, in Old Frisian there is some mention of the 'span' encountered earlier in the *Lex Frisionum*, but only at a rudimentary level. It is encountered in the verb *bispanna*, 'to span with one's fingers, to measure out with one's hand', which is attested five times in the Old West Frisian fines and nowhere else in Old Frisian. The attestation in the registers of fines in *Codex Aysma* may serve as a typical representative:

---

37 Manuscripts stemming from the Frisian regions east of the river Lauwers.

38 Manuscripts stemming from the Frisian regions west of the river Lauwers.

39 A IVc,64; Buma, Gerbenzon and Tragter-Schubert (1993), *Codex Aysma*, 502. (See note 2).

40 Attestations in: J XXIII,114; Buma and Ebel (1977), *Westerlauwerssches Recht I*, 450; J XXIX,120; Buma and Ebel (1977), *Westerlauwerssches Recht I*, 554; J XXIV,55; Buma and Ebel (1977), *Westerlauwerssches Recht I*, 460; U XXVII,98; D XIV,36; U XXV,119.

41 J XXIX,87; Buma and Ebel (1977), *Westerlauwerssches Recht I*, 546. (See note 2).

Fijf bloed resna mey thi man an orne spraka and nene mer; so schel hi spraka, that se hem en man deen habbe thi ene sleke iefta ti ene steke. Jef hi se bispanna mey and helis fellis en metha twiska is, so is hi mith ene ethe nyar ti gadriane ti twam metha dolgum an to ener bloedresna than ti other ti ontgane.[42]

Five *blodresne* may a man indict another for, and no more. He must declare that they were inflicted on him by a man in one single blow or stab. If he can measure them out with his hand (*bispanna*) and there is a measure of unscathed skin between them, then he is more justified to bring them (the five *blodresne*) together in the form of two *metewunde* and one *blodresne* than the other party is to deny this.

It is not only the verb *bispanna* in this section that reminds us of the *Lex Frisionum*. The whole tenet of this section corresponds to the opening sections of the first and second sets of descriptions of how to measure wounds in the *Lex Frisionum*, Tit. 22 §75 and *Additio sapientium* IIIa §49, which are very similar to one another. I will cite *Additio sapientium* IIIa §49:

If someone inflicts two or three or more wounds on another with one single blow, and wishes to denounce that he has done so, then the wounded man is allowed to testify alone (i.e. without supporting oaths) that so many wounds were inflicted to him, and they must be compensated according to their size; each wound must be compensated according to its size.[43]

I think this congruity forms part of the (affirmative) answer to the question of whether there is any continuity between the *Lex Frisionum* and the Old Frisian registers of fines.

When the sections on *metewunde* in the Old Frisian registers of fines are considered the following categories can be distinguished, which show how much the concept was imbedded in the whole system of Frisian law: (1) general remarks on the *metewunde*; (2) the relationship between the *metewunde* and the *blodresne*, i.e. a bleeding wound that is not a *metewunde*, but smaller than the

---

42 A IVc,21; Buma, Gerbenzon and Tragter-Schubert (1993), *Codex Aysma*, 496. (See note 2).

43 *49. Si quis alii duo aut tres aut eo amplius vulnera uno ictu intulerit, et negare voluerit, quod uno ictu tot vulnera fecisset, liceat ei qui vulneratus est sua solius manu sacramentum peragere, quod tot vulnera uno ictu ei fuissent illata, et compon(atur) iuxta quod vulneris fuerit magnitudo; unumquodque vulnus secundum suam longitudinem componendum est*; Eckhardt and Eckhardt (1982), *Lex Frisionum*, 92.

The sections on *thruchgongande dolch*, 'penetrating wounds'[51] all state the same: if a man has a wound, made by an arrow or a spear or the like, which penetrates his head (rare), abdomen, or his arms, hands, legs, or feet, then each opening of the wound is to be compensated as if it were a *metewunde*, even though these wounds were probably sometimes less than a 'thumb' long. Next, the shortest distance between the two openings of the penetrating wound were measured and three-quarters of this distance were compensated as *metewunde*. Furthermore, the Riustring register of fines explicitly states that when a man is shot through *thet klene thes maga* 'the small part of the stomach (i.e. the side?)', he has the choice whether *ma him thruch mete tha umbe mete* 'he is to be measured through or around'.[52] The former measurement demonstrates that the concept of *metewunde* was used to deal with wounds that were not simple flesh wounds.

The sections on bite wounds in the Emsigo register of fines states: *Tothes bite en metevnde. Fiouuer ach ma to betane ief ma hia bituiskia mey, elkers bete ma hia alsa hit bereth bi there mete* 'A bite wound is (to be compensated as) a *metewunde*. One has to compensate four (such wounds) if they can be distinguished; if not, the wound is to be compensated according to the measure'.[53] The considerations which led to the rather severe fine on bite wounds were probably something like the following: in the Old West Frisian fines it is stated explicitly that *thi bete js banscheldich*, i.e. a man who bites another is put under the ban of the Church.[54] Other registers of fines speak of a man biting another as becoming *manetich* 'man-eating: a cannibal', which was obviously taken seriously.[55]

From the evidence presented here I conclude that the concept of *metewunde* had become such an indivisible part of the system of compensating for wounds that it had become what might be called a building block. This means that the term *metewunde* could be used in ways slightly different from its original purpose. This mechanism of making new mental concepts or solutions to problems from old pieces or material that already existed within a given culture is called *bricolage* 'lit.: pottering, tinkering', by Claude Lévi-Strauss in his work *The Savage Mind*, a term which he coined when discussing the process of 'primitive science'. He compared this to a do-it-yourself person who had to make a certain item. The do-it-yourself person would go to his shed and see what tools and

---

51 There are 9 attestations in Old East Frisian and 21 in Old West Frisian.

52 R2 I,11g; Buma and Ebel (1963), *Das Rüstringer Recht*, 130. (See note 2).

53 E1 VII,51; Buma and Ebel (1967), *Das Emsiger Recht*, 68. (See note 2).

54 J XXI,77; Buma and Ebel (1977), *Westerlauwerssches Recht I*, 416. (See note 2).

55 J XXVIII,253; Buma and Ebel (1977), *Westerlauwerssches Recht I*, 522 and D XIV,229. (See note 2).

materials he had lying around and make something with and out of these.[56] The same pattern emerges when looking at the evidence for the measuring of wounds in Old Frisian. This seems to me to be the reason why the number of types of sections on *metewunde* grows with time, and why burn wounds and bite wounds are interpreted in terms of a *metewunde*.

5 Cultural Contexts of the Measuring of Wounds

Until now, I have described the systems of measuring wounds in the *Lex Frisionum*, the simplified and at the same time more integrated system in the Old Frisian tradition, and the evidence for assuming a continuity between them. This leaves one tantalizing question unanswered: why did they measure wounds in the first place? It is obvious that more things were measured than just wounds, both in early medieval Frisia and in the period of the Old Frisian tradition. Measuring is a universal human phenomenon, dating back thousands of years. The problem of verifying measures and weights and the phenomenon of false measures followed in its wake.Thus it is not surprising to find a number of other measures of length mentioned in the Old Frisian dictionaries[57] like *elne* 'ell', *fethm* 'fathom: the distance between the outstretched arms', three types of feet: the *holtfot*, literally 'foot for measuring wood', the *ierdfot* 'yard foot' and the *mollesfot* 'half yard', and finally *ierde* lit. 'yard'.[58]

---

56 C. Lévi-Strauss (1966), *The Savage Mind*. Chicago. (Transl. of: *La pensée sauvage*. Paris 1962).

57 Von Richthofen (1840), *Altfriesisches Wörterbuch*, and F. Holthausen and D. Hofmann (1985), *Altfriesisches Wörterbuch*. Heidelberg.

58 The field of ancient measures is notoriously swampy and, for the Low Countries, not much trodden (see also notes 2, 6 and 30). See J.M. Verhoeff (1983), *De oude Nederlandse maten en gewichten*. Amsterdam, for early modern measures (17th century onward), and on the Old Frisisan 'foot': O. Postma (1924), 'Virga en Pes in de registers der kloosters te Fulda en Werden. Bijdrage tot de kennis van de oud-friesche hoeve', *De Vrije Fries* 27: 268–301.
The existing Old Frisian dictionaries are known to cover only part of the entire Old Frisian corpus. My thanks to Rolf Bremmer for drawing my attention to a few attestations in the Old Frisian charters: *mannis foeten* 'man's feet' (P. Sipma (1933), *Oudfriesche Oorkonden II*. Oudfriesche Taal- en Rechtsbronnen 2. The Hague: 108), *roede*, 'yard' (Sipma (1933), *Oudfriesche Oorkonden II*, 204), *handbred* 'hand's breadth' (Sipma (1933), *Oudfriesche Oorkonden II*, 83) and *thummel* 'thumb' (Sipma (1927), *Oudfriesche Oorkonden I*. Oudfriesche Taal- en Rechtsbronnen 1. The Hague: 185). Moreover, mention is made of measuring a certain distance of land *met den lijne* 'with a line, a measuring rope' (Sipma (1933), *Oudfriesche Oorkonden II*, 204).

Moreover, in the 'Market Law' (OFris. *merkedriucht*), dated to the late 12th or early 13th century,[59] there are some clear statements on measures: *omme falscha meta, omme falscha ielne, omme fad* ... 'concerning false measures, concerning false ells, concerning clipping the edges of coins ...',[60] and:

> *Deer mit falscher meta anda merkede bigripen wirt, hweeroen soe hit is, her soe hit js an onriochter wichte so an onriochter meta soe an hoedenar falscheed so hit is, zoe aegh ma dae schelta toe jaen een ende tweintich scillingha.*[61]
>
> 'If someone is caught in the market place with a false measure of whatever type; whether it is an unlawful weight or an unlawful measure, or with whatever form of deceit, then he has to pay 21 shillings to the bailiff.'

From such provisions it appears that there must have been standard weights and measures. Who established these, and where they were kept, remains unclear.

There may also have been a metaphysical connotation of the phenomenon of measuring. Set in the context of other irrational features in the medieval legal process, like the swearing of oaths and the ordeal, I do not think that this line of inquiry is too far off the beaten track. As I already mentioned, these features were replaced by a more rational form of ascertaining accusations in the course of the Middle Ages, i.e. after ca. 1200.[62]

OFris. *mēta* 'to measure', and its derivative *mēta* 'measure' can be traced back to a Proto-Indo-Europan root **med-*, meaning not only 'to measure', but also 'to govern, think, care for'. According to Benveniste, its meaning had something to do with knowing the right order of things. Someone who possessed such knowledge was able to 'take measures' to restore matters to their right order. In case of a sick person this meant to heal him (cf. Latin ***medicus*** 'physician'). The definition of **med-*, as finally reconstructed by Benveniste, is: 'to take with authority measures appropriate to a present difficulty; to bring back to normal – by tried and tested means – some particular trouble or disturbance'.[63] Since Benveniste, Lincoln has attempted to reconstruct the medical practice of Indo- European culture and found it to be connected to order in the cosmos and cosmogony,

---

59 Algra, N.E. (1998), 'The Relation between Frisia and the Empire from 800-1500 in the Light of the Eighth of the Seventeen Statutes', in: R.H. Bremmer, T.S.B. Johnston and O. Vries (eds.), *Approaches to Old Frisian Philology*. Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 49 / Estrikken 72. Amsterdam, Atlanta/GA and Groningen: 1–76, at 75.

60 J XIV,1; Buma and Ebel (1977), *Westerlauwerssches Recht I*, 240. (See note 2).

61 J XIV,5; Buma and Ebel (1977), *Westerlauwerssches Recht I*, 242. (See note 2).

62 Van Oosten (1950), 'Enkele inleidende beschouwingen', 453 and 467.

63 Benveniste, E. (1973), *Indo-European Language and Society*. London: 399–406, at 404.

known from e.g. the Old Norse myth of the slaying of the primeval giant Ymir and the creation of the universe out of his corpse. Because the universe was thus made of various parts of a primeval creature, these parts could in turn be used to heal a person. An example would be the use of grasses and other plants to cure baldness, because these had been made from the hair of Ymir in the days of yore.[64] Benveniste's and Lincoln's findings were taken up in the *Encyclopedia of Indo-European Culture*, so that the article on 'Medicine' ends with: 'The restitution of health, in short, constitutes a restoration of the cosmic "wholeness" to revive that of the body'.[65]

The field of folklore forms a second source of evidence for metaphysical connotations of the concept of measure and measuring. There appears to be a large and fairly consistent body of evidence concerning the taking of measurements, which can be divided into a diagnostic and a curative aspect. The underlying idea to the diagnostic aspect is that a human body possesses certain correct proportions, i.e. that its length (measured from head to toe) is the same as its width, measured from fingertip to fingertip of the outstretched arms. The curative practices that have been recorded all have to do with the manipulation of this measure in the form of a piece of string or the like with which the measure had been taken. These practices are based on an idea which Grabner describes as follows: 'Measure, like image, weight and shadow is something mysterious and at the same time a man's representative'.[66]

So if a man was sick, he was measured in the two ways described, and these two measures were compared. If they were not the same, the man was said to have 'lost his measure', which meant that he was ill. The next step would then be to manipulate the 'wrong' measure. The piece of string with which he had been measured was buried or burned or hung to the wind, all to destroy it.[67] Again, as in the Indo-European concept **med-*, there is the idea of 'correct proportions', or 'correct order of things'.

If these findings are transferred to the measuring of wounds in Frisia, it could be argued that the Frisians saw the measuring of wounds as an act of healing,

---

64 B. Lincoln (1986), *Myth, cosmos and society. Indo-European themes of creation and destruction*. Cambridge.

65 D.Q. Adams and J.P. Mallory (1997), 'medicine', in: J.P. Mallory, and D.Q. Adams (eds.), *Encyclopedia of Indo-European Culture*. London and Chicago: 375–377, at 377.

66 'Das Maß ist wie Bild, Gewicht und Schatten etwas Geheimnisvolles und gleichsam Vertreter des Menschen.'; E. Grabner (1964), 'Verlorenes Maß und heilkräftiges Messen. Krankheitserforschung und Heilhandlung in der Volksmedizin', *Zeitschrift für Volkskunde* 60: 23–34;, at 31.

67 Grabner (1964), 'Verlorenes Maß', and W.D. Hand (1972–1973), 'Measuring with String, Thread and Fibre: A Practice in Folk Medical Magic', *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 68–69: 240–251.

though not primarily in a physical sense of the word, but rather in a transferred social sense. Perhaps, the unmeasured wound represented a state of (social) chaos, which was to be brought back to a state of balance, order and 'social healedness' by measuring it and compensating it according to its length.[68] It is doubtful that this notion of measure played as big a role in the high Middle Ages (after ca. 1200), when, as I have shown, the more supernatural elements in the legal process had started to give way to more rational ones. Perhaps it is at this point in time that the mechanism of *bricolage* could have begun to set in, since measuring wounds by then did not have its original, more sacred meaning. This would have meant the path was clear for other uses of the concept of measuring wounds.

6 Conclusion

In this study, I hope to have demonstrated that at the time of the recording of the Old Frisian registers of fines, the *metewunde* had become part and parcel of the system of compensating wounds in general. By this time, the mechanism described as *bricolage* by Lévi-Strauss had set in: the *metewunde* was used as a concept within the larger system, sometimes to fill in gaps by stretching its original application and definition. Thus studying the phenomenon of measuring wounds not only provides an insight into its possible origins, but also into the evolution of the system it formed part of. The Frisians seem to have lived by the axiom 'weight and measure take away strife'.

A continuity between the *Lex Frisionum* and the Old Frisian registers of fines where the measuring of wounds is concerned seems very likely. Not only is the measuring of wounds in the complexity encountered both in the *Lex Frisionum* and in the Old Frisian registers of fines unparalleled in the other Germanic and medieval laws, but the congruity between Tit. 22 §75 and *Additio sapientium* IIIa §49 on the one hand, and the Old West Frisian sections I discussed in section 4 on the other, adds further weight to this observation. Furthermore, if Latin *uncia* may be put on a par with the Old Frisian *thummis kata*, 'thumb', this also points to a continuity.

Finally, I think the early period of Frisian law, with its ordeals, its oaths and its ritualized form of legal process was a setting within which the symbolic connotations of the act of measuring may have played a role in the genesis of the phenomenon. After ca. 1200, when the whole legal process became more rational, as I sketched in section 5, it would have been less likely to measure wounds in order to restore 'the right order of things'.

---

[68] I refer to the concept of liminality as discussed in: M. Bloch (1992), *Prey into Hunter: The Politics of Religious Experience*. Cambridge.

Literature

Primary Sources

Buma, W.J. and W. Ebel (eds.) (1963)
Das Rüstringer Recht. Altfriesische Rechtsquellen 1. Göttingen.

Buma, W.J. and W. Ebel (eds.) (1965)
Das Brokmer Recht. Altfriesische Rechtsquellen 2. Göttingen.

Buma, W.J. and W. Ebel (eds.) (1967)
Das Emsiger Recht. Altfriesische Rechtsquellen 3. Göttingen.

Buma, W.J. and W. Ebel (eds.) (1972)
Das Fivelgoer Recht. Altfriesische Rechtsquellen 5. Göttingen.

Buma, W.J. and W. Ebel (eds.) (1977)
Westerlauwerssches Recht I. Jus Municipale Frisonum. Altfriesische Rechtsquellen 6. 2 vols. Göttingen.

Buma, W.J., P. Gerbenzon and M. Tragter-Schubert (eds.) (1993)
Codex Aysma: die altfriesischen Texte. Assen/Maastricht.

Eckhardt, K.A., and A. Eckhardt (eds.) (1982)
Lex Frisionum. Monumenta Germaniae Historica. Fontes iuris Germanici antiqui in usum scholarum separatim editi XII. Hannover.

Eckhardt, K.A. (ed.) (1958)
Leges Anglo-Saxonum 601-925. Germanenrechte neue Folge. Göttingen.

Herold, J.B. (ed.) (1557)
Originum ac Germanicarum antiquitatum libri. Basel.

Sipma, P. (ed.) (1927)
Oudfriesche Oorkonden I. Oudfriesche Taal- en Rechtsbronnen 1. The Hague.

Sipma, P. (ed.) (1933)
Oudfriesche Oorkonden II. Oudfriesche Taal- en Rechtsbronnen 2. The Hague.

Secondary Sources

Adams, D.Q., and J.P. Mallory (1997)
'medicine', in: J.P. Mallory, and D.Q. Adams (eds.), *Encyclopedia of Indo-European Culture*. London and Chicago: 375-377.

Algra, N.E. (1966)
Ein. Enkele Rechtshistorische Aspecten van de Grondeigendom in Westerlauwers Friesland. Groningen.

Algra, N.E. (1998)
'The Relation between Frisia and the Empire from 800-1500 in the Light of the Eighth of the Seventeen Statutes', in: R.H. Bremmer, T.S.B. Johnston and O. Vries (eds.), *Approaches to Old Frisian Philology*. Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 49 / Estrikken 72. Amsterdam, Atlanta/GA and Groningen: 1-76.

Algra, N.E., [2000]
Oudfries Recht 800-1256. In preparation.
Benveniste, E. (1973)
Indo-European Language and Society. London.
Bloch, M. (1992)
Prey into Hunter: The Politics of Religious Experience. Cambridge.
Daub, A.J. (1974)
Meten met maten. Vademecum van veertig eeuwen. Zutphen.
Gerbenzon, P., and N.E. Algra (1972)
Voortgangh des rechtes. De ontwikkeling van het Nederlandse recht tegen de achtergrond van de Westeuropese cultuur. 3d ed.; Groningen.
Gerbenzon, P. (1975)
Zeer voorlopige lijst van de belangrijkste middeleeuwse rechtsbronnen uit het groot-Friese gebied tussen Vlie en Wezer. Groningen (private publication).
Grabner, E. (1964)
'Verlorenes Maß und heilkräftiges Messen. Krankheitserforschung und Heilhandlung in der Volksmedizin', *Zeitschrift für Volkskunde* 60: 23-34.
Hand, W.D. (1972/3)
'Measuring with String, Thread and Fibre: A Practice in Folk Medical Magic', *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 68/69: 240-251.
His, R. (1901)
Das Strafrecht der Friesen im Mittelalter. Leipzig.
Lévi-Strauss, C. (1966)
The Savage Mind. Chicago. (Transl. of: *La pensée sauvage*. Paris 1962).
Lincoln, B. (1986)
Myth, cosmos and society. Indo-European themes of creation and destruction. Cambridge.
Munske, H.H. (1973)
Der germanische Rechtswortschatz im Bereich der Missetaten. Philologische und sprachgeographische Untersuchungen. I. Die Terminologie der älteren westgermanischen Rechtsquellen. Berlin/New York.
Oosten, M.S. van (1950)
'Inleidende beschouwingen over het oudere Friese bewijsrecht', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 18: 440-76.
Postma, O. (1924)
'Virga en Pes in de registers der kloosters te Fulda en Werden. Bijdrage tot de kennis van de oud-friesche hoeve', *De Vrije Fries* 27: 268-301.
Rebstock (1993)
'Maß', in: R. Auty *et al.* (ed.), *Lexikon des Mittelalters* 6. Munich and Zurich: 366-369
Richthofen, K. von (1840)
Altfriesisches Wörterbuch. Göttingen.

Siems, H. (1980)
Studien zur Lex Frisionum. Ebelsbach.
Sjölin, B. (1969)
Einführung in das Friesische. Stuttgart.
Verhoeff, J.M. (1983)
De oude Nederlandse maten en gewichten. Amsterdam.
Witthöft, H. (1989)
'Fuß', in: R. Auty *et al.* (ed.), *Lexikon des Mittelalters* 4. Munich and Zurich: 1059.

De archivaris en de grammatica Eelco Verwijs en zijn *Middelnederlandsche Spraakkunst* (1867)[1]

Jan Noordegraaf (Vrije Universiteit, Amsterdam)

> Mijn beknopte Mnl. Spraakkunst gaat langzaam, om de eenvoudige reden, dat ik er de rechte man niet voor ben. Maar "promesse oblige" en wat er dan ook van komt, ik ben de eerste. Krijg ik er over op mijn kop, ik zal niet onvoorbereid zijn. Ik zal er U maar niet het reeds afgedrukte van zenden, want dan zou ik er misschien nog meer het land aan krijgen.
>
> Eelco Verwijs aan Matthias de Vries, 27 november 1866

1 Inleiding

Van de vele toehoorders die Matthias de Vries (1820-1892) in Groningen als hoogleraar Nederlands onder zijn gehoor had, is er slechts een geweest die hem in 1853 naar Leiden gevolgd is. Dat was de flamboyante Eelco Verwijs (1830-1880), een student van gedeeltelijk Friese afkomst, op wie de Leidse hoogleraar zijn liefde voor het Middelnederlands zo knap heeft weten over te dragen. Op dat terrein heeft Verwijs, zoals bekend, in de loop van zijn betrekkelijk korte leven veel gepresteerd. Zo is hij onder meer de auteur van een *Middelnederlandsche Spraakkunst* (1867), een werk dat om bepaalde redenen in de literatuur maar weinig aandacht heeft gekregen. Naar het oordeel nu van Karsten (1949: 156) heeft Verwijs de wetenschap van zijn tijd, vooral de taalwetenschap, op zeer verdienstelijke wijze beoefend. Het leek me interessant om bij deze gelegenheid de mening van Karsten eens te toetsen door de *Middelnederlandsche*

---

[1] Enigszins aangepaste en uitgebreide versie van de lezing die ik op 10 december 1999 gehouden heb op het 15e Frysk filologekongres te Ljouwert. Met dank voor bijstand en informatie aan Joyce Albers, Mark Bakker, Ph. Breuker en A. Th. Bouwman. De in het vervolg geciteerde brieven van Verwijs aan De Vries en HaverSchmidt bevinden zich in de UB Leiden, die aan Van Vloten in de Athenaeumbibliotheek te Deventer.

Spraakkunst van de Friese archivaris aan een nadere beschouwing te onderwerpen.

Het scenario is als volgt. Allereerst bespreek ik enkele biografische gegevens die in elk geval voor een deel relevant zijn voor Verwijs' Friese decennium (1858-1868). Daarna komt de vraag aan de orde naar de ideeën die Verwijs had over taal en taalkunde: hoe positioneerde hij zich binnen het spectrum van vigerende taalkundige opvattingen? Wat ik in die paragraaf wil doen, is voorzover het materiaal het toestaat, het in kort bestek fouilleren van Eelco Verwijs op enkele taalkundige inzichten. Het daarop volgende gedeelte is gewijd aan de *Middelnederlandsche Spraakkunst*, die Verwijs bedoeld had als belangwekkende afsluiting van zijn vierdelige *Bloemlezing uit Middelnederlandsche dichters* (1858-1867). Men kan niet zeggen dat deze spraakkunst, naar het lijkt de allereerste grammatica van het Middelnederlands, zonder moeite tot stand is gekomen. Bij het bestuderen van Verwijs' bronnen wordt duidelijk dat het samenstellen van deze spraakkunst vooral een compilerende bezigheid is geweest, zoals ook een contemporain criticus op negentiende-eeuws-vermakelijke, maar wel glasheldere wijze heeft laten uitkomen. Met enkele algemene opmerkingen zal ik het artikel besluiten.

2 Biografica[2]

"Wat ik U bidden mag, trek Uwe hand niet van mij af", schrijft Eelco Verwijs op 20 september 1853 aan Matthias de Vries, zijn "Hartelijk geliefde Professor", de hoogleraar Nederlands die hij in 1850 in Groningen had leren kennen. In zijn brief ziet hij niet zonder wroeging terug op verwaarloosde studies en verknoeide jaren.[3] Te vaak immers had Verwijs zich begeven op "glibberige wegen" (Jonckbloet), waar hij niet altijd overeind is gebleven. Het is de verdienste van de geduldige De Vries geweest dat hij zijn leerling weer op het juiste spoor wist te krijgen. Het resultaat was dat Verwijs op donderdagmiddag 23 april 1857 bij De Vries op een filologisch onderwerp kon promoveren, en hij deed dat – mede om financiële redenen – eenvoudig gekleed, in gewoon kostuum met witte das. Verwijs' dissertatie, aangevuld met 50 stellingen, deels in het Nederlands,

---

2 Zie uitvoeriger over Verwijs: Verdam 1880a (met bibliografie) en 1880b, Jonckbloet 1881, De Jong 1927:78-94 en passim, Karsten 1949:148-156, Van Sterkenburg 1992: 165-168.

3 Jaren later heet het nog in een brief aan De Vries uit Menton (6 november 1873): "Vaak toch beschuldigde ik mij dat zoovele jaren van mijn jeugd niet recht ten nutte zijn gemaakt, dat ik mij in zooveel niet goed op de hoogte heb gehouden: een gevoel dat mij vaak zwaar drukte, als ik b.v. naar Cosijn naging, die zonder de goede hulpmiddelen die ik had, door werken en zwoegen zooveel verder is gekomen. Had ik ook altijd zóó gewerkt !".

deels in het Latijn, is een uitgave met uitvoerige inleiding van Jacob van Maerlants *Wapene Martijn*. Het boek bevat een verklarende woordenlijst van een zestigtal bladzijden. Het is de eerste in het Nederlands geschreven dissertatie over een neerlandistisch onderwerp.

Al voor zijn promotie was Verwijs op zoek gegaan naar een werkkring. In november 1856 solliciteerde hij naar de betrekking van praeceptor aan het gymnasium te Sneek. In zijn brief deelde hij mee dat hij weliswaar nog niet gepromoveerd was, maar dat zijn promotie tot doctor in de letteren "dadelijk na Kerst" zou plaats hebben. Matthias de Vries informeerde, via een relatie, de Sneker curatoren over de voortreffelijke kwaliteiten van zijn "oudsten en geliefdsten academischen discipel", die "op 't punt van te promoveren" stond.[4] De sollicitatie had overigens niet het gewenste resultaat en na de promotie begon het sollicitatiespel pas echt. In de loop van de uitvoerige correspondentie met De Vries zien we talloze vacatures aan gymnasia aan het oog voorbij trekken: Maastricht, Deventer, Haarlem, Zutphen, Leeuwarden, Leiden, Dordrecht ... Meer salaris, minder uren, dat was de inzet; er werd gewikt, gewogen en het relatienetwerk gemobiliseerd: onder meer De Vries en Verwijs' oom in Leeuwarden, Tweede-Kamerlid en Thorbeckiaan I.T. ter Bruggen Hugenholtz (1801-1871), moesten voor de nodige patronage zorgen. In maart 1858 werd Verwijs voor fl. 1200,00 per jaar en 33 lesuren per week benoemd aan het gymnasium te Franeker. "Eheu miseros, miserrisimos adulescentulos!", wee de ongelukkige jongelui, schrijft hij vanuit Deventer vol zelfspot aan zijn academievriend HaverSchmidt (1835-1894).[5] Hij hoopte toen overigens nog steeds op een functie als archivaris in Leeuwarden, maar dat ambt kreeg hij pas een aantal jaren later, in 1862, toen hij benoemd werd tot archivaris-bibliothecaris van Friesland.

In een brief van 8 mei 1858 licht hij de Deventer hoogleraar Johannes van Vloten (1818-1883) nader in over zijn sociale en persoonlijke leven in Franeker.[6] "Om niet voor een blinde heiden te worden uitgekreten" gaat hij zo

---

4 Beide brieven GA Sneek, 2312. Een studievriend van De Vries, de Sneker jurist Bakker, bracht in een aanbevelingsbrief van 18 december 1856 Curatoren op de hoogte van het gunstig oordeel van de Leidse hoogleraar. Bakker citeerde daarin royaal uit een schrijven waarin De Vries hem verzocht om Verwijs' benoeming in Sneek te bevorderen. (Met dank aan Ph. Breuker).

5 Aan HaverSchmidt, 1 maart 1858.

6 Jensma (1992:48 n.59) meent dat Verwijs als inwoner van Deventer de hoogleraar Van Vloten ongetwijfeld zal hebben gekend. Dat is zeker juist, maar de contacten moeten uit vroeger tijd dateren. Verwijs en Van Vloten zullen elkaar hebben leren kennen in de korte periode dat ze samen in Leiden studeerden (cf. Van Vloten 1991:23). Naar aanleiding van de benoeming van Van Vloten in 1854 te Deventer schreef De Vries op 7 september 1854 in een felicitatiebrief aan de nieuwe hoogleraar: "Verwijs heeft Uwe zaak krachtig bevorderd, hoor ! Ik had schik in

nu en dan naar de kerk om "psalm te zingen"'. Hij ontkent de geruchten dat hij zich zou gaan verloven met de dochter van Mr. Telting. Ik heb "geen handjes gegeven noch te veel gezegd". Vol zelfspot voegt hij eraan toe:

> Zeker zou het wel aanlokkelijk zijn hier voor de gezelligheid een meisjen of vrouw te bezitten, doch bij gebrek daaraan doe ik het vooreerst nog maar met een hond, een zeer beminnelijke smous die mij de plaats van gade en kroost inneemt en mijn eenzaam leven vrij wat veraangenaamt.

In 1861 verloofde hij zich met een meisje uit Franeker, Aemilia Wiskje Fontein. Ze ontviel hem echter al spoedig. Aan De Vries stuurde hij in september 1861 een kort, gekweld briefje:

> Ik kan haast niet schrijven, en toch wil het U als een in deelnemenden vriend doen. Nog voor het geluk geheel gekend te hebben, is het mij al weer ontrukt, en de zoete droom mijns levens vernietigd. Mijn liefste Wiskje is vanavond gestorven. Weg, weg, alles is voor mij weg.
>
> Vale van Uwen diepbedroefden
>
> Eelco Verwijs

Een jaar later echter verhaalde hij opgewekt over zijn geheim engagement met de dochter van Mr. Telting. "Ge kunt ze Jet noemen", schreef hij in een brief aan De Vries[7]. Aan vriend HaverSchmidt liet hij op 6 oktober 1862 weten dat minnen een zeer tijdrovende bezigheid was. Lambertina Telting blijkt een klein dikkertje te zijn, ze heeft een wrat op de neus, maar lelijk, dat is ze allerminst! Ze heeft allerliefste bruine ogen, vertelt een in hoger sferen vertoevende Verwijs.[8] De voormalige boemelaar Verwijs, volgens Van Vloten verslaafd aan Schiedam en De Vries,[9] verlangt nu hartelijk naar "het heerlijke huiselijk leven,

---

zijn cordialen ijver" (Van Driel & Noordegraaf 1998:122). Van Vloten was ook aanwezig bij Verwijs' promotie.

7 Aan De Vries, 29 september 1862.

8 Bij Nieuwenhuys (1964:91) is de beschrijving van Jet Teltings uiterlijke verschijning enigszins gecoupeerd.

9 Begin september 1860 vond in het Vlaamse Damme een groots feest plaats ter ere van Jacob van Maerlant. De Vries, Jonckbloet en Verwijs waren erbij. Op zondag 9 september werd een standbeeld onthuld van de vader der dietse dichters en 's avonds was er een luisterrijk diner ten stadhuize, waar menige dronk werd uitgebracht. Hoogtepunt van de Noordnederlandse inbreng was de gloedvolle rede van De Vries, uitgesproken aan de voet van het standbeeld van Maerlant, vlak voor de onthulling ervan. Van Vloten kwam te laat in Damme om de rede van De

en de rust die het mij geven zal"[10]. Begin augustus 1863 zal het huwelijk plaatsvinden, "en dan zal, hoop ik, de schepper van Piet Paaltjens een hartelijk woordjen spreken".[11] Tot spijt van Verwijs moest door familieomstandigheden het huwelijk telkens worden uitgesteld. Het vond uiteindelijk plaats in januari 1864.

Ondanks zijn talrijke verplichtingen speelde Verwijs het klaar om behoorlijk te publiceren op het gebied van de neerlandistiek. Toen in 1864 de Groningse leerstoel Nederlands vacant kwam door het vertrek van W.J.A. Jonckbloet (1817-1885) hoopte hij dan ook een kans te maken op dit professoraat. Beveel mij aan, vroeg hij De Vries. Die schoof echter niet zijn "oudsten academischen discipel" naar voren, maar zijn pas gepromoveerde intimus Henri Moltzer (1836-1895). En op het lijstje van Jonckbloet stond als onvoorwaardelijke nummer één Johannes van Vloten. In een brief aan de bevoegde instanties had Jonckbloet de andere kandidaten openhartig doorgelicht, onder wie Verwijs, maar ook deze werd gewogen en te licht bevonden (cf. Van Driel & Noordegraaf 1998:196-200). Jonckbloet drukte zich nogal gestileerd uit toen hij in zijn herdenking van Verwijs opmerkte: "Het is lang een mijner lievelingsdroomen geweest, dat hij mij eens te Groningen [...] zou opvolgen of ter zijde staan. In 1864, toen ik tot een anderen werkkring werd geroepen, zou zich daartoe de gelegenheid hebben opgedaan; maar, hoe smartelijk het mij ook viel, ik durfde hem toen niet aanbevelen"; en, zo voegde hij er verontschuldigend aan toe, "evenmin zij, die invloed hebben gehad op de benoeming van mijn opvolger" – een ondubbelzinnige verwijzing richting De Vries (Jonckbloet 1881:3). Zoveel is wel duidelijk dat Verwijs door beide toonaangevende neerlandici niet professoraabel werd gevonden.

Verwijs was ernstig teleurgesteld. Eind november 1864 schreef hij aan De Vries dat hij wel min of meer verwacht had dat de benoeming aan Moltzer zou toevallen. "Hard blijft het intusschen altijd zich te zien vooruitgaan door iemand, die volgens Uw eigen woorden, zijne spooren nog niet verdiend heeft, en daar het een zware zelfbeschuldiging voor mij is, pijnigt het mij niet minder". Hard werken, dat lijkt hem de enige manier tot "rehabilitatie". Toen hem in 1877

Vries nog te kunnen aanhoren. Ook nam hij niet deel aan het officiële banket, maar wel zag hij De Vries aangeschoten huiswaarts keren, toen die "na het heldenfeit van zijn Maerlant-*speechjen* en het daarop gevolgd diner, wijn- en jubelvol, door den arm van zijn meer enkelvasten leerling Dr. Verwijs gesteund, langs 't kanaal te Damme slingerde". Eelco kon nu eenmaal beter tegen drank dan zijn Leidse promotor (cf. Van Driel & Noordegraaf 1998:142-143).

10 Aan De Vries, 21 maart 1863.

11 Aan Van Vloten, 23 mei 1863.

officieus de leerstoel Nederlands te Amsterdam werd aangeboden, zag hij zich om gezondheidsredenen genoodzaakt te weigeren.[12]

De Vries zou hem enkele jaren na de Groningse benoemingskwestie toch uit de "Polar-regionen" weten te verlossen. Toen in september 1864 eindelijk de eerste aflevering van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* van de pers was gekomen, wilde De Vries zelf zich gaan concentreren op zijn *Middelnederlandsch Woordenboek* en hij zocht daarom versterking van de *WNT*-redactie. Eerst werd in de zomer van 1867 de Sluise schoolmeester J.H. van Dale (1828-1872) gevraagd, maar die weigerde.[13] Vervolgens werd Verwijs benaderd: in november van dat jaar reisde deze naar Leiden voor overleg, waarbij hij de inmiddels befaamde omweg over Den Helder maakte om het handschrift van het Oera Linda Bok te bestuderen (De Jong 1927:138, 378; Obbema 1993:232). In december kon Verwijs in een brief aan De Vries over "de groote zaak" meedelen dat "het vrouwtje" inmiddels was overgehaald. In de archieven van het *WNT* ligt een concept-contract tussen de uitgevers van het *WNT* enerzijds en Verwijs anderzijds; het dateert van 15 december 1867 en had een looptijd van tien jaar. Per 1 mei 1868 zou Verwijs in Leiden gaan wonen en als redacteur gaan werken naast De Vries en Te Winkel tegen een salaris van 2500 gulden per jaar.[14]

Verwijs' activiteiten in het kader van het *WNT* en het *Middelnederlandsch Woordenboek* zal ik hier niet bespreken, noch zijn redacteurschap van bladen als de *Taal- en Letterbode* (1870-1875) en de *Taalkundige Bijdragen* (1877-1879). Evenmin ga ik in op zijn verblijf in buitenlandse kuuroorden, waar hij genezing hoopte te vinden voor zijn slepende kwaal, uiteindelijk tevergeefs. Hij overleed op 28 maart 1880.

In verband met zijn verhuizing vanuit Leiden naar een kleinere woning in Arnhem had Verwijs in 1879 al een deel van zijn boekenbezit geschonken aan

---

12 Merk op dat eerst Verwijs' collega, WNT-redacteur P.J. Cosijn (1840-1899), als hoogleraar benoemd was. Na aanvankelijk deze benoeming geaccepteerd te hebben prefereerde hij toch een Leids professoraat. Vergelijk ook Liauw & Van de Zande 1996: 60 n. 15.

13 Van Dale weigerde omdat hem alleen een functie als medewerker, niet als derde redacteur was aangeboden. Men heeft dit magere aanbod wel in verband gebracht met De Vries' professoraal standsbesef, maar in dit geval waarschijnlijk ten onrechte. Men kan zich namelijk afvragen hoe geverseerd Van Dale toentertijd was in de historische taalkunde. Als taalkundige kan Van Dale in elk geval niet in de schaduw staan van de voormalige onderwijzer L.A. te Winkel, terwijl zijn reputatie als lexicograaf in 1867 nog niet gevestigd was.

14 Verwijs werd dus niet benoemd als opvolger van L.A. te Winkel, zoals Verwijs' biograaf Verdam (1880:82) en vele anderen na hem hebben gedacht. Over zijn werkzaamheid als redacteur van het *Woordenboek* is moeilijk een oordeel uit te spreken, zegt Van Sterkenburg (1992: 167). Wel is duidelijk dat het *WNT*-werk hem na enkele jaren tegen is gaan staan.

van taal: de taal van de wetenschap scheidde zich af van die der scheppende verbeelding.

In Verwijs' *Middelnederlandsche Spraakkunst* wordt deze gedachte toegepast op de deflectie die het Middelnederlands kenmerkt: de verbuiging- en afleidingsvormen hadden in rijkdom en volheid van klanken, in het aantal van lettergrepen reeds aanmerkelijk verloren, zegt Verwijs (1867:6-7). De taal had lang in kinderlijke toestand verkeerd, trad nu in een stadium van ontwikkeling.[18] Schoonheid en volheid van vormen maakten plaats voor intellectuele kracht. Samengestelde woorden krompen ineen. De taal verloor aan uiterlijke schoonheid, maar won in geest en ontwikkeling, of anders gezegd: de jongeling rijpte tot man.

Nieuw zijn deze opvattingen niet bepaald te noemen. We treffen ze bijvoorbeeld aan in het werk van Verwijs' taalkundige leidslieden, Jacob Grimm en Matthias de Vries. Maar in de tekst van zijn inleiding volgt Verwijs vrij getrouw de bekende verhandeling over *Het Proza* uit 1830 van de Leidse hoogleraar-bibliothecaris Jacob Geel (1784-1862).

3. 3 Taalkunde als wetenschap

In de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw werd er internationaal gedebatteerd over de status van de taalwetenschap. De Duitser August Schleicher (1821-1868) had daar uitgesproken opinies over geventileerd, en in de Koninklijk Nederlandse Akademie had Matthias de Vries met Taco Roorda (1801-1874) de degens gekruist over de waarde van de historische en de algemeen-taalkundige benadering van taal. Wat voor echo's van al die methodologische en metatheoretische discussies vinden we in het oeuvre van Verwijs? Voorzover ik nu kan zien: niet zo erg veel. Ik signaleer hier twee stukken waarin er iets doorschemert van zijn ideeën op taalkundig-theoretisch gebied.

In 1865 sprak H.E. Moltzer, de al eerder genoemde leerling van De Vries, in Groningen zijn inaugurele rede uit over "de nieuwe richting in de taalkunde", waarin hij pleitte voor een brede en moderne taalkundige benadering, zoals die werd gepropageerd in de recente *Lectures on the Science of Language* (1861-1863) van de immens populaire Duits-Engelse taalgeleerde Max Müller (1823-1900): inductief, op een veelheid van feiten gebaseerd, methodisch georiënteerd

---

[18] Volgens Verwijs was daarom het betrekkelijk voornaamwoord het laatste pronomen dat gevormd werd. "In eene pas opkomende letterkunde is de zinnenbouw zoo eenvoudig, dat de behoefte aan dit voornaamwoord zich maar zelden laat gevoelen. Eerst bij meer verstandelijke ontwikkeling, bij een aaneenschakeling der verschillende denkbeelden en gedeelten van den zin, bezigt men betrekkelijke voornaamwoorden" (1867:44).

op de natuurwetenschappen. In zijn bespreking van die rede haalt Verwijs herinneringen op aan de tijden dat zijn Deventer leermeester Jonckbloet de oude school in de neerlandistiek krachtig ter verantwoording riep, en de enthousiaste Hoffmann von Fallersleben (1798-1874) in Nederland met argwaan werd bejegend. De Vries en Jonckbloet hebben echter de nieuwe richting de overwinning weten te bezorgen. Tegenwoordig is het zo, aldus Verwijs, dat de studie van de taal om haar zelve, de studie der taal in al hare vertakkingen, in al de tijdperken harer geschiedenis, licht verspreidt over de wording en ontwikkeling der taal; en dat licht zal evenzeer geschat worden als de vooruitgang in de studie der natuurwetenschappen (1865:236). Na een kort overzicht van de inhoud van Moltzers oratie te hebben gegeven stelt Verwijs zonder verdere toelichting: "het licht [...] buiten mijn bestek eene ontleding te geven van het werk van der Heer Moltzer". Hij onthoudt zich dan ook van verder commentaar, en maakt alleen de opmerking dat van kritiek op de Oude School in de neerlandistiek wel heel makkelijk vermakelijke staaltjes te geven zijn. Verder moet de lezer de studie zelf maar ter hand nemen.

In 1864 publiceerde Verwijs in *De Gids* een bespreking van de *Beknopte Friesche Spraakkunst voor den tegenwoordigen tijd* van G. Colmjon (1828-1884), de "earste folsleine grammatika fan it Frysk" (Feitsma 1999:167), in 1863 uitgegeven door het Gezelschap voor Friese Taal- en Letterkunde. Een nuttig boekje, oordeelt Verwijs, maar graag had hij wat uitgebreider kennis van de navorsingen op taalkundig gebied aangetroffen. Vergelijking met andere Germaanse talen ontbreekt, en naar bestaande grammatica's over het Noordfries wordt niet verwezen. Methodisch is het boek van Colmjon zwak. Bepaalde uitzonderingen hadden kunnen worden verklaard door vergelijking met andere talen en oudere taalvormen. En de indeling van de sterke werkwoorden is niet geweldig, zegt Verwijs; ik heb zelf een betere classificatie gemaakt, die ik misschien nog wel eens zal publiceren (1864:349). "Mocht weldra een tweede druk van de Friesche Spraakkunst nodig zijn, dan hopen wij dat de schrijver die feilen zal verbeteren en zijn werk meer op de hoogte der tegenwoordige taalwetenschap brengen", zo besluit hij zijn recensie. Dat verwijt van vakwetenschappelijk achterlopen zou als een boemerang op hemzelf terugslaan.

4 De Middelnederlandsche Spraakkunst (1867)

4.1 Uit de wordingsgeschiedenis

Niet lang na z'n promotie begon Verwijs aan het samenstellen van een *Bloemlezing uit Middelnederlandsche dichters*, een boek dat als handleiding gebruikt zou kunnen worden bij het (academisch) onderwijs in de middeleeuwse letterkunde (cf. Karsten 1949:152-153). De in die dagen bestaande Middelneder-

landse bloemlezingen vond hij voor studie op universitair niveau niet geschikt. In het najaar van 1857 maakte Verwijs een afspraak met de Zutphense uitgever Willem J. Thieme om te praten over zijn plannen voor een "anthologie". Er werden blijkbaar spijkers met koppen geslagen, want medio december al ging de eerste kopij richting Zutphen. Op tweede Kerstdag 1857 liet Verwijs zijn Leidse leermeester weten dat hij bedacht had dat aan het voorgenomen glossarium in deze bloemlezing ook een kort "vormendeel" toegevoegd zou moeten worden, "om de jongelui eenigszins op de hoogte te helpen. Zoo iets mocht al niet heel volledig zijn, bij eigen studie vooral zou het zeer kunnen bijdragen om het lezen gemakkelijk te maken".

Op 1 april 1858 schreef Verwijs in Deventer het voorbericht voor het eerste deel van de bloemlezing, *Ridderpoëzie*. Hij kondigde aan dat in deel vier ook een beknopte grammatica van het Middelnederlands zou worden opgenomen.

> Door het toevoegen eener Grammatica aan het geheel, hoe onvolledig zoodanige eerste proeve ook zijn moge, geloof ik te voorzien aan eene lang gevoelde behoefte, welke voor aanvangers vooral een onmisbaar vereischte is. Zonder grammatische handleiding toch tast men steeds in het donker rond, en is niet in staat dan òf door eigen aantekening òf door het naslaan van grotere werken zich een enigszins helder denkbeeld van de eenvoudige vormen te geven, voor welke moeite de aanvanger gewoonlijk terugdeinst (Verwijs 1858:iii-iv).

Twee andere delen met gedichten zouden naar verwachting nog in hetzelfde jaar volgen, "zoo niet drukke beroepsbezigheden mijne plannen verijdelen" (1858:iii). Deel twee van de bloemlezing, *Geestelijke en burgerlijke poëzie*, kwam echter pas het jaar daarop, in 1859, van de pers. In maart 1861, toen de kopij voor deel drie, *Mengelpoëzie*,[19] bij de uitgever lag, liet Verwijs zijn "amicissime" De Vries weten dat hij uitzag naar de afronding van het project. Het ging hem allemaal veel te traag; Thieme moest eigenlijk de zaak maar aan een ander overdoen. Om nog een paar jaar op het glossarium en de grammatica te moeten wachten, daar heb ik eigenlijk helemaal geen zin in, schreef Verwijs. Het werken aan het vierde deel werd dan ook een slepende affaire, die pas vele jaren later, in de zomer van 1867, moeizaam tot een afronding kwam. De auteur had kennelijk andere prioriteiten.

Eind juni 1865 zien we hem weer met de spraakkunst bezig. Zich verontschuldigend vertelt hij aan Matthias de Vries:

---

[19] Het mag bekend zijn dat Verwijs in dit deel een paar verzen van eigen makelij "had binnengesmokkeld, om misschien eenige beoefenaars onzer Mnl. letterkunde eens bij den neus te hebben", zoals hij in 1876 meedeelde (cf. De Jong 1927:136-137)..

Klankleer en vormleer, meer zal mijn boeksken niet bevatten. Had ik in mijn jonge jaren beter geëxcerpeerd, dan zoude ik in staat geweest zijn, meer te geven; doch ik moet ook in 't oog houden, met welk doel de Bloemlezing op touw is gezet, en dat een korte handleiding voor het gebruik van eerstbeginnenden voldoende is. Ook de tijd dringt mij om kort te zijn, daar Thieme gaarne vóór het begin van den Cursus het boek in 't licht wil hebben. Ware dit niet het geval, wilde hij met de spraakkunst nog wat wachten, en er een afzonderlijk deeltjen van maken, ik heb dit liever, hoewel ik dan ook grooter verantwoordelijkheid op mij laadde, en meer dan korte Aanteekeningen over de Spraakkunst, maar eene Mnl. Spraakkunst moet leveren. Doch is er eens een legger, wie weet wat later dan nog zal kunnen komen. Een vrucht van bezadigde studie is voor zoo iets ook beter.[20]

Echt vlot gaat het allemaal niet. Het glossarium blijkt medio 1866 al ter perse, maar eind november dat jaar heet het in een brief dat hij voor de spraakkunst niet "de rechte man" is. Voorjaar 1867 lijkt het einde in zicht: "Met mijne Grammatica begin ik gelukkig te vorderen, en met een paar maanden hoop ik dat ze uit zal zijn. 'k Zal dan van ganscher harte een halleluja aanheffen, omdat het ding dan toch eindelijk af is, 't zij dan *taliter qualiter*. Niemand meer dan ik zie de gebreken, en ik erken ten volle dat ik voor zoo'n werk niet deug. Maar *promesse oblige*, en ik zal mij dan van mijne taak hebben gekweten".[21]

Op 30 juli 1867 voltooide Verwijs het voorbericht van het vierde deel van de bloemlezing, *Woordenlijst en Spraaakkunst*. Uit zijn getormenteerd proza blijkt wel hoezeer hij de grammatica contre coeur heeft samengesteld. "Het mes werd mij op de keel gezet, en gedreven door de eenmaal aangegane zedelijke verplichting, zette ik het er mij zelven telkens op, en zoo kwam eindelijk de beknopte Spraakkunst tot stand". Hij distantieert zich ter plekke van dit product: het is een "gewrocht" geworden waarvan hij het vaderschap graag zou ontkennen. Ik kan me niet goed voorstellen dat uitgever Thieme over een dergelijk voorwoord erg opgetogen is geweest.

Het vierde deel van de bloemlezing kwam in augustus 1867 van de pers, dus nog voor het begin van de academische lessen. De prijs was fl. 2,50. De *Korte Middelnederlandsche Spraakkunst* verschijnt tezelfdertijd als afzonderlijke uitgave van 72 bladzijden en blijkt fl. 1,00 gekost te hebben.[22] Het boekje bestaat uit een korte inleiding van acht bladzijden, daarna volgt de klankleer (20 pagi-

---

20 Aan De Vries, 27 juni 1865.

21 Aan De Vries, 23 maart 1867.

22 *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 34, no. 34 (22 augustus 1867), 192. Merk op dat in het vierde deel van de *Bloemlezing*, ook in mijn eigen exemplaar, de titel luidt: "Korte Midden-Nederlandsche Spraakkunst". In aansluiting bij het hedendaagse taalgebruik gebruik ik in het vervolg de titel van de separate uitgave.

na's) en vormleer (44 pagina's). Het traditionele grammaticamodel dus, wat wil zeggen een synthetische opbouw: eerst de klanken en vervolgens de woordsoorten. Woordvorming en syntaxis laat Verwijs – zoals aangekondigd – buiten beschouwing.

4.2 Enkele bronnen

Wie zijn brieven aan De Vries doorneemt, kan zich goed voorstellen hoe Verwijs met name in de jaren 1865-1867 in Leeuwarden met groeiende tegenzin aan de spraakkunst heeft zitten werken. Want hoe moest je als eerste zo'n Middelnederlandse grammatica opzetten en op welke bronnen kon je eigenlijk het beste terugvallen? Verwijs geeft in zijn spraakkunst veelal zelf zijn bronnen aan, zij het wat minder expliciet dan een tegenwoordige beschouwer het zich gewenst zou hebben. In elk geval blijken het boeken te zijn die hij in zijn studeerkamer had staan. Ik geef een korte, niet volledige reconstructie van Verwijs' werkwijze bij het samenstellen van de spraakkunst.

Op college bij De Vries had Eelco Verwijs het nodige gehoord over de Duitse taalkundige Jacob Grimm (1785-1863) en diens vermaarde *Deutsche Grammatik*, waarvan het eerste deel in 1819 het licht had gezien. In die *Grammatik* behandelt Grimm bepaald niet alleen het Duits, maar ook oudere fasen van andere Germaanse talen, waaronder het Middelnederlands. Verwijs nu gebruikte het materiaal uit de hoofdstukken over de Middelnederlandse klanken en woordsoorten in de *Deutsche Grammatik* - hij beschikte onder meer over een exemplaar van de derde druk van het eerste deel (1840) - als basis voor z'n eigen spraakkunst. Zeker in de vormleer zijn er herhaaldelijk expliciete ontleningen aan de Grimmse grammatica (zie bijvoorbeeld 1867:29, 30, 35-37, 543, 46, 65, 68). In zijn ijver nam de Friese archivaris ook maar de bekende klankverschuiving mee, de zogeheten Wet van Grimm, en liet onder meer zien hoe het Sanskrit verwant is aan het Nederduits en het Nederlands (cf. 1867:23-27). Een niet erg functionele paragraaf met veel Griekse en Latijnse voorbeelden.

Voor de leer van de woordsoorten kon Verwijs zijn voordeel doen met de observaties van Mr. Laurens Ph. C. van den Bergh (1805-1887), die in de jaren 1837-1840 in het *Taalkundig Magazijn* van Arie de Jager (1806-1877) uitvoerig gepubliceerd had over de zelfstandige naamwoorden, de bijvoeglijke naamwoorden en de voornaamwoorden in het Middelnederlands. In zijn overzicht van wat hij bij de Middelnederlandse auteurs aantrof, had Van den Bergh het werk van Jacob Grimm kritisch in de beschouwing betrokken en op diverse punten ruimhartig aangevuld en gecorrigeerd. In zijn vormleer blijkt Verwijs in hoge mate schatplichtig aan Van den Bergh; soms kun je aan de keuze van de voorbeelden van de paradigma's zien dat hij Van den Bergh volgt in plaats van Grimm. En op pagina 36-39 contrasteert Verwijs expliciet de bevindingen van

Grimm en Van den Bergh inzake de verbuiging van de bijvoeglijke naamwoorden (cf. 1867:37-38). Ook van het *Taalkundig Magazijn* vinden we een exemplaar in de bibliotheek van Verwijs.

De derde bron die ik hier noemen wil, is het spraakkunstig werk van de Utrechtse hoogleraar Nederlands, Willem Gerard Brill (1811-1896).[23] Verwijs bezat zowel een exemplaar van diens *Hollandsche Spraakleer* (cf. 1867:61) als van de *Nederlandsche Spraakleer* (cf. 1867:28). Die grammatica's leunen trouwens sterk op het werk van Grimm. Brills *Nederlandsche Spraakleer* is een spraakkunst van het toenmalige geschreven Nederlands, maar wel een die historisch verantwoord wenste te zijn (cf. Bakker 1977:136); er zijn bijvoorbeeld veel historische verklaringen en uitstapjes naar het Gotisch te vinden. Ik verdenk Verwijs ervan dat hij Brills indeling van de sterke werkwoorden heeft overgenomen, daarbij de negentiende-eeuwse vormen vervangend door Middelnederlandse. In elk geval is duidelijk dat Verwijs bij behandeling van de onverbuigbare rededelen hier en daar flink op Brill geleund heeft. Ik zal daarvan een tweetal voorbeelden geven.

Bij de interjecties merkt Brill (1860:409) op: "*Geenerlei bepaald gevoel* wordt uitgedrukt door *o* !". Bij Verwijs (1867:72) lezen we: "*O*, dat generlei bepaald gevoel uitdrukt". En waar Brill (1860:410) noteert:

> Als *interjectionale uitdrukkingen* moet men beschouwen eene menigte spreekwijzen, bestaande in aanroepingen om de *oprechtheid* eener *betuiging* te kennen te geven, zoo als: [...] *God helpe mij!* [...]

wordt dit door Verwijs (1867:72) als volgt geparafraseerd:

> Als interjectionale uitdrukkingen zijn een menigte spreekwijzen te beschouwen, die als aanroepingen van verschillenden aard in het gesprek worden gevlochten, als: *alselp mi God* [...] Zij dienen om de oprechtheid eener betuiging te verzekeren.

Voor Middelnederlandse voorbeelden kon Verwijs putten uit een keur van teksten en tekstuitgaven, waarvan de driedelige *Rijmkronijk van Melis Stoke* met commentaar van Balthasar Huydecoper (Leiden 1772), die hij op de plank had staan, vaak goede diensten heeft bewezen (cf. 1867: 36, 37, 41, 43-45, 47, 51, 63, 64, 69).

Gegeven het klassieke grammaticamodel dat Verwijs koos, hem wellicht aangereikt door Brill, was de rest een kwestie van goed invullen. Grimm had systematisch Middelnederlands materiaal verzameld, bestudeerd en geordend, zij het voor een ander doel; Van den Bergh had een deel van Grimms bevindingen

---

[23] Zie over deze taalgeleerde, denker en historicus het artikel van Van Driel 1999.

getoetst aan een corpus Middelnederlandse teksten en daarover gepubliceerd. En tenslotte beschikte Verwijs op basis van zijn eigen expertise over tal van Middelnederlandse voorbeelden. Al met al is de *Korte Middelnederlandsche Spraakkunst* een werk geworden met een sterk compilatorische inslag.

Het was met de nodige terughoudendheid dat Verwijs zijn grammatica ten langen leste in het licht gaf; de slotalinea van het voorbericht afgedrukt in het vierde deel van de *Bloemlezing* laat wat dat betreft geen misverstand bestaan:

> Ik sta thans voor het *taliter qualiter* volbrachte werk, en mocht ik geoordeeld en veroordeeld worden, en het gericht over mij een doodengericht zijn, dan zal ik misschien vallen als het slachtoffer eener onberaden belofte, en mijn rechter na volstreken doodvonnis kunnen aanteekenen: "Die staet, sie toe dat hy niet en valle, ende zy God syner ziele genadich! Amen!" (1867:iv).

De kritiek was snel, en hard.

4.3 Een 'vermakelijke' recensie

De *Middelnederlandsche spraakkunst* werd vlak voor Kerstmis 1867 in *De Nederlandsche Spectator* aan een opmerkelijke kritiek onderworpen door Mr. Rudolf Gallandat Huet (1836-1902), een leerling van zowel De Vries als Te Winkel, en leraar Nederlands aan het Erasmiaans Gymnasium te Rotterdam[24]. Om toon en opzet van die recensie te begrijpen is het van belang te weten dat in 1865 een *Vermakelijke Spraakkunst* (1866[3]) van de hand van Jacob van Lennep (1802-1868) was verschenen, een boek dat aanleiding had gegeven tot veel geprikkeld heen en weer geschrijf in de *Spectator*. Toen bleek dat Van Lennep in feite een Engelse *Comic Grammar* had geplagieerd, had een criticus in de *Spectator* een directe aanval op Van Lennep vermeden, maar de zaken op ironische wijze zo voorgesteld dat de auteur van de ongedateerde *Comic Grammar*, die zoals bekend was uit 1840 dateerde, het boek van Van Lennep uit 1865 zou hebben overgeschreven! (voor details zie Noordegraaf 1997).

Gallandat Huet ging op een soortgelijke manier te werk en zette eveneens de zaken geheel op hun kop. Hij deed het voorkomen als had Verwijs gewoon een goede grap uitgehaald. Was het voorwoord van het eerste deel van de *Bloemlezing* niet gedateerd op 1april? Verwijs heeft op een bijzondere manier wraak ge-

---

[24] R. Gallandat Huet, op het Leidse gymnasium een dankbare leerling van L.A. te Winkel, studeerde vanaf 1855 rechten en letteren te Leiden, en werd zo ook een leerling van Matthias de Vries. Als jurist heeft Huet nooit gepraktiseerd. Zijn liefde voor taalstudie voerde hem in april 1863 naar Berlijn, waar hij onder meer een bezoek bracht aan Jacob Grimm (cf. Soeteman 1984:172).

nomen op uitgeverij Thieme, die hem ertoe gedwongen heeft de Middelnederlandse spraakkunst tegen zijn zin af te maken. Die firma treft dan ook mijn kritiek, roept Gallandat Huet uit, niet Verwijs, of "zijn onvoldragen Mnl. kroost". Verwijs heeft namelijk een meesterstuk vervaardigd; weliswaar geen meesterstuk van een Middelnederlandse spraakkunst, maar een meesterstuk van "*ondeugend vernuft*":

> Hij vertelt alles zóó, als het was, toen hij eenen *aanvang* maakte met zijne studiën [...] hij schrijft een soort van historisch werk, eene Grammatica, zoo als er geene betere had kunnen worden vervaardigd ten dage, toen hij er nog niet aan dacht, geschriften van zich te laten uitgaan. Hij heeft alles, wat in de laatste jaren de wetenschap heeft opgedolven, ook het beste en bruikbaarste, *moeten* beschouwen als eenen onbekenden schat.
>
> Ik bewonder hem, ik sta opgetogen. Als ik hem lees, is het, alsof ik een hoofdstuk doorblader van eenen modernen *Rabelais* (Gallandat Huet 1867: 402).

"De Mnl. Spraakkunst zweert bij *Grimm* en *van den Bergh*, om geene ongenoemde autoriteiten te noemen", constateert de recensent. De talrijke misslagen worden door Gallandat Huet als staaltjes van Verwijs' grandioze humor neergezet: het Middelnederlands bijvoorbeeld wordt als één, homogene taal gepresenteerd, en bij de klankverschuiving geeft Verwijs voorbeelden die geen echte voorbeelden zijn. Het boek is zo echt een *Vermakelijk Sarcastische Middelnederlandse Spraakkunst* geworden: "Zoo *wreekt* zich een handig Auteur op eenen meedoogenloozen Uitgever". Aan Verwijs heb ik veel verplichting, zegt Gallandat Huet, en juist daarom heb ik deze recensie geschreven: "Kon ik dulden, dat men hem soms verkeerd beoordeelde, dat men voor *ernst* hield, wat hij als *jokkernij* ter neder schreef ? Zijn Mnl. Spraakkunst is in de rij zijner Mnl. GOEDE BOERDEN, de *Elfde*".[25]

De *Spectator*bespreking mag dan qua opzet negentiende-eeuws vermakelijk zijn, de strekking ervan is vernietigend. Verwijs' spraakkunst is niet meer dan een oppervlakkige schets van een Middelnederlandse grammatica geworden, erkende zelfs zijn "bedaarde"[26] vriend Verdam (1880a:90), "zoodat de eigenlijke mnl. grammatica, waarnaar nog altijd wordt gewacht, daaruit weinig nut zal kunnen trekken". Het vierde deel van de *Bloemlezing* is in de herdruk van 1890 dan ook beperkt tot een woordenlijst; de spraakkunst is niet herdrukt. F.A. Stoett

---

[25] De uitdrukking "Verwijs' elfde goede boerde" wordt door De Jong (1927:81), zij het met enige omzichtigheid, aan Van Vloten toegeschreven. Dat Verwijs zelf zijn spraakkunst zo gedoopt heeft, als Karsten (1949:153) suggereert, lijkt ook minder aannemelijk.

[26] Het woord is van Obbema (1993:222).

(1863-1936), die het voorwoord voor de herdruk schreef, motiveerde dat door diplomatiek op te merken dat aan een herdruk ervan "geen behoefte bestaat, nu er reeds drie andere [grammatica's van het Middelnederlands] zijn uitgegeven".[27]

5 'le côté pittoresque'

In maart 1861 lag de kopij van deel drie van de *Bloemlezing* bij de drukker; het voorwoord van het vierde en laatste deel werd echter pas op 30 juli 1867 voltooid. Een aantal jaren heeft Verwijs aan het samenstellen van dat laatste deel maar een lage prioriteit willen of kunnen toekennen. Echt zin had hij er niet meer in en pas in de zomer van 1865 werd de draad noodgedwongen weer krachtig opgenomen, zo lijkt het. Wat heeft hem in die jaren nog meer beziggehouden? Liefde, dood en huwelijk, ambtswisseling en andere drukke bezigheden, zeker hebben die hem in de ban gehouden. Was minnen bijvoorbeeld niet een tijdrovende bezigheid, zoals hij HaverSchmidt liet weten? Maar helemaal duidelijk is de reden voor dit lange uitstel me nog niet.

"Zo heeft Verwijs, ondanks zijn zwakke gezondheid, "de taalwetenschap [...] op zeer verdienstelijke wijze [...] beoefend", stelt Karsten (1949:156). Die conclusie gaat dus niet in alle gevallen op. De spraakkunst van het Middelnederlands is een flauw aftreksel van wat het boek van een kenner, van een *near-native speaker* van die taal, had kunnen zijn, niet alleen qua theoretisch kader, maar ook wat de empirische onderbouwing betreft.

Maar er zijn vele woningen in het huis van de negentiende-eeuwse taalkunde. Men vindt er onder meer de 'harde', formalistische taalkunde, die de taal vooral als een natuurlijk fenomeen beschouwt, met vaste wetten die de gang van een taal onverbiddelijk regelen. Er zijn ook taalkundigen die de taal vooral als een cultuurproduct zien, als een uiting van de menselijke geest, van de geest van een volk, en via de taal moet men die geest exploreren, zo vinden zij. Ook een linguïst als Ferdinand de Saussure (1857-1913) lijkt gegrepen te zijn door dit verlangen het gebied van de menselijke geest te exploreren "door zijn belangrijkst geachte uiting, de menselijke taal, te bestuderen" (Bakker 1988:187). Dat spoort tenminste met wat Saussure in een brief uit 1894 opmerkt: "C'est, en derrière analyse, seulement le côté pittoresque d'une langue, celui qui fait qu'elle diffère de toutes autres comme appartenant à certain peuple ayant certaines

---

[27] In het overzicht van de Middelnederlandse grammatica's in Van Haeringens *Netherlandic Language Research* (1954) wordt van het werk van Verwijs geen melding meer gemaakt. "The first grammar of Middle Netherlandic has been written by J. FRANCK", noteert Van Haeringen (1954:24).

origines, c'est ce côté presque ethnographique, qui conserve pour moi un intéret".

Eelco Verwijs was dunkt me geen gedreven zoeker naar uitzonderingsloze klankwetten, een activiteit waarin vooral jongere tijdgenoten als de Duitse *Junggrammatiker*, excelleerden. Hij zocht via taalstudie met name inzicht te krijgen in "de waarachtige grootheid van den menschelijken geest in zijne veelvuldige werkingen", zo formuleerde hij het in zijn voordracht van december 1861. Dat het schrijven van een spraakkunst voor hem niet tot deze "côté pittoresque" behoorde, moge inmiddels duidelijk zijn.

Bakker, D.M. (1977)
"De grammatica in de negentiende eeuw", in: D.M. Bakker & G.R.W. Dibbets (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*. Den Bosch, pp. 113-160.

Bakker, D.M. (1988).
De macht van het woord. Een selectie uit het taalkundig werk. Onder redactie van Th.A.J.M. Janssen, J. Noordegraaf & A. Verhagen. Amsterdam.

Bergh, L.Ph.C. van den (1837-1840)
"Over de verbuiging der naamwoorden in het Oud-Nederduitsch". *Taalkundig Magazijn, of gemengde bijdragen tot de kennis der Nederduitsche taal; bijeenverzameld door A. de Jager*, II (1837), pp. 297-312, 381-394; III (1840), pp. 31-36.

Bergh, L.Ph. C. van den (1856)
"Fragmenten van Oud- en Middel-nederlandsche poëzij en proza". *Nieuwe reeks van werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*. Zevende deel, eerste stuk. Leiden, pp. 119-159.

Brill, W.G. (1860)
Nederlandsche Spraakleer. Klankleer, woordvorming, aard en verbuiging der woorden. Ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs. Derde uitgave. Leiden.

Dongelmans, Berry, Frits van Oostrom & Peter van Zonneveld (red.) [1996].
Dierbaar Magazijn. De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Amsterdam.

Driel, L. van (1999)
"Willem Gerard Brill: tot dienstbare wetenschap geroepen" in: L.J. Dorsman (red.), *Beroep op de wetenschap. Utrechtse geleerden tussen universiteit en samenleving 1850-1940*. Utrecht, pp. 33-51, 156-159.

Driel, L. van & J. Noordegraaf (1998)
De Vries en Te Winkel, een duografie. Den Haag & Antwerpen.

Feitsma, A. (1999)
"Skiednis fan de stavering", in: Anne Dykstra & Rolf Bremmer Jr. (red.), *In Skiednis fan 'e Fryske taalkunde*. Ljouwert, pp. 154-174.

Gallandet Huet, R.H.J. (1867)
Bespreking van Verwijs 1867. *De Nederlandsche Spectator* 1867, no. 51, pp. 402-403.

Grimm, Jacob (1840)
Deutsche Grammatik. 1. Theil. 3. Ausgabe. Göttingen.

Haeringen, C.B. van (1954)
Netherlandic Language Research. Leiden.

Jensma, Goffe (1992)
"Lees, leer en waak. Het Oera Linda Bok. Een rondleiding". *De Vrije Fries* 72, pp. 8-52.
Jonckbloet W.J.A. (1881)
"Levensschets van Dr. Eelco Verwijs". *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen 1881*. Amsterdam, pp. 1-13.
Jong Hzn, M. de (1927)
Het geheim van het Oera-Linda-boek. Bolsward.
Karsten, G. (1949)
100 jaar Nederlandse Philologie. M. de Vries en zijn school. Leiden.
Liauw, Menno & Leon van de Zande (1996)
Aen doorluchtige voorgangers hapert het niet; een geschiedenis van de neerlandistiek. Utrecht (2e dr.).
Nieuwenhuys, Rob (1964)
De dominee en zijn worgengel. Van en over François Haverschmidt. Preken, voordrachten, brieven en andere documenten. Amsterdam.
Noordegraaf, J. (1985)
Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw. Dordrecht & Cinnaminson.
Noordegraaf, J. (1997)
"Jacob van Lennep en zijn *Vermakelijke Spraakkunst*", in: Jan Noordegraaf, *Voorlopig verleden. Taalkundige plaatsbepalingen, 1797-1960*. Münster, pp. 90-109.
Obbema, P.F.J. (1969)
"Halbertsma's kryptoniem in het *Oera-Linda-bok*", in: *Joast Hiddes Halbertsma 1789-1869. Brekker en bouwer*. Drachten, pp. 328-338.
Obbema, P.F.J. (1993)
"Tussen Holland en Friesland. Het Oera Linda Boek opnieuw gewogen", in: C. Berkvens-Stevelinck & A. Th. Bouwman (red.), *Miscellanea Gentiana. Een bundel opstellen aangeboden aan J.J.M. van Gent bij zijn afscheid als bibliothecaris der Rijksuniversiteit Leiden*. Leiden, pp. 215-237.
Soeteman, C. (1984)
"Der Briefwechsel zwischen Jacob Grimm und Matthias de Vries". *Brüder Grimm Gedenken*. Marburg. Band 4, pp. 148-182.
Sterkenburg, P.G.J. van (1992)
Het Woordenboek der Nederlandsche Taal. Portret van een taalmonument. 's-Gravenhage.
Verdam, J. (1880a)
"Levensbericht van Eelco Verwijs", in: *Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*. Leiden, pp. 75-116.

Verdam, J. (1880b)
"Eelco Verwijs". *De Nederlandsche Spectator* 1880, pp. 134-137.
Verwijs, E. (1858-1867)
Bloemlezing uit Middelnederlandsche dichters, bijeenverzameld door E. Verwijs, leeraar in de Nieuwe Talen en Geschiedenis aan het Gymnasium te Franeker. 4 delen. Zutfen.
Verwijs, E. (1864a)
Episodes uit Hooft's Nederlandsche Historiën, met eene inleiding en aantekeningen voorzien. Leeuwarden.
Verwijs, E. (1864b)
Bespreking van G. Colmjon, *Beknopte Friesche Spraakkunst voor den tegenwoordigen tijd*. Leeuwarden 1863. *De Gids* 28, IV, pp. 348-350.
Verwijs, E. (1865a)
"De namen der vrouw bij den Germaan". *De Vrije Fries* 10, pp. 79-97.
Verwijs, E. (1865b)
Bespreking van H.E. Moltzer, *De nieuwe richting in de taalkunde*. Groningen 1865. *Vaderlandsche Letteroefeningen* 105. Binnen- en buitenlandsche bibliographie, pp. 235-238.
Verwijs, E. [1867]
Korte Middelnederlandsche Spraakkunst. Zutfen.
Vloten, Francisca van (1991)
Het kostelijckst van al. Een schets van Johannes van Vloten. Deventer.

Syllabic Sonorants in Clay Frisian and Padgett's Generalisation[1]

Marc van Oostendorp (Meertens Instituut, Amsterdam)

0 Introduction

This paper discusses the interaction between two processes of segmental phonology in the West Frisian dialect called 'Clay Frisian': schwa deletion (or schwa epenthesis) and fricative assimilation. Most Frisian dialects display alternations between schwas and syllabic sonorants. One of the topoi of the Frisian phonology literature concerns the question of whether these alternations are due to a process of schwa deletion or rather to schwa epenthesis. In the recent literature, the former position is exemplified by Visser (1997) and the latter by De Haan (1999).

This paper shows that at first sight these facts provide arguments for a schwa epenthesis analysis over a schwa deletion analysis under a rule-based approach, thus supporting De Haan's views (1999) to some extent. But on closer inspection, they support an analysis in terms of constraints on the output rather than rules, and in this respect they are neutral with respect to the deletion or epenthesis debate.

1 Clay Frisian Syllabic Consonants: Primary Data

First let us consider what the relevant data are. In the first place, for Clay Frisian, as for many other dialects, we state the following generalisation:[2]

---

[1] Thanks are due to the editors of Philologia Frisica 1999, Ton Goeman, Jan Nijen Twilhaar, Francine Swets and Willem Visser for comments. All disclaimers apply.

[2] The facts of Clay Frisian have been somewhat 'idealized' in this paper. In many cases, the forms with schwa *are* possible, in highly formal styles of speech. This means that wherever we mention 'Clay Frisian' in this paper, we actually mean 'informal Clay Frisian'. On the way to represent differences in style in grammatical terms, cf. Van Oostendorp (1997).

(1) a. **Generalisation I.** We do not find schwa between any consonant and a liquid or /m/; in those positions we rather find that the sonorant is syllabic.

b. **Examples for Gen. I.**	A	B
passer 'pair of compasses'	*pɔsər	pɔsɾ̩
woartel 'carrot'	*vwatəl	vwatl̩
biezem 'broom'	*biəzəm	biəzm̩

Syllabic sonorants and schwa are in a form of 'complementary distribution': the former occur in exactly those environments where the latter do not occur. This can be understood in one of two ways within a traditional view of generative phonology, in which we have a lexicon with underlying forms plus a set of rules deriving the output representations. First, we could assume that schwa is obligatorily underlying in Frisian, but it is deleted in certain environments (so the forms in A are always underlying and those in B are always derived). Alternatively, B could always be the underlying forms while the forms in A are neither underlying nor derived. Although there might be a rule of schwa epenthesis, it does not apply in these specific cases. In the recent literature, the former position has been defended by Visser (1997) and the latter by De Haan (1999).

Many phonologists have abandoned the tools of constraints on underlying representations (explicitly disallowing either the forms in A or those in B underlyingly) and rule application (inserting or deleting schwa in certain environments only).

In this paper, we rather specify a set of constraints on surface forms, following the current stream of Optimality Theory (Prince and Smolensky 1993). Only the surface forms that conform to those constraints are allowed. The grammar is now set up in such a way that the forms in column B are compatible with the relevant constraints, whereas those in A are not. All the forms in (1b) are potential inputs. From this perspective, both the forms in A and the forms in B can be input to the grammar. Yet the forms in A will only surface if schwa deletion applies to them first, while the forms in B will surface as long as the schwa does not get inserted (i.e. the forms in A will have to change in order to be acceptable; the forms in B *should not* change.).

What can the relevant constraint be? I propose it is the following:

(2) *CLOSED SCHWA SYLLABLE
Schwa occurs in open syllables only.

The cross-linguistic relevance of this constraint (or rather of a somewhat more sophisticated machinery having the same effect) has been established by Van Oostendorp (2000). There it is shown that *CLOSED SCHWA

SYLLABLE has as an effect in French that schwas that end up in a closed syllable are 'strengthened' to [E]. This is something we can see in alternations such as those in (3):[3]

(3) *appeler* 'to call' [a.pə.le] *appelle* [a.pɛl] '(I) call'

There is an obvious reason why Generalisation I mentions (a subset of the) sonorants. These segments are allowed to surface as syllabic, for reasons of sonority. In terms of Optimality Theory, we could say that *CLOSED SCHWA SYLLABLE is subordinated to another constraint, SONOROUSNUCLEUS:[4]

(4) SONOROUSNUCLEUS
The head of the syllable should be a sonorant consonant or a vowel.

We may now wonder whether other sonorant consonants, in particular /n/, display the same behaviour. Here we can state the following generalisation:

(5) a. **Generalisation II:** We do not find schwa between a non-fricative and tautosyllabic /n/; in this context /n/ assimilates to the preceding plosive and becomes syllabic.
b. **Example for Gen. II:** *iepen* 'open' /iəpən/ → [iəpn̩]

An interesting aspect of this generalisation is that its left-hand context is more restricted than that of the generalisation we discussed earlier. In the former case, the consonant could be preceded also by fricatives, but apparently this is not the case if the sonorant is /n/. Visser (1997) observes that this may be related to the fact that /n/ tends to assimilate to adjacent consonants and to what I will call *Padgett's generalisation*.

Padgett (1994) showed with a large number of examples that natural languages display an asymmetry between stops and fricatives with respect to place assimilation: while coda nasals usually freely assimilate to stops, they do not often assimilate to fricatives. This effect could be due to the following principle or constraint:

---

[3] It is usually assumed that the process involved here is fortition rather than schwa reduction (an underlying /ɛ/ turning to schwa in some contexts) because there is no alternation in pairs such as 'fêter/je fête' [fɛte]-[fɛt].

[4] This constraint should probably be replaced in the actual analysis by something more sophisticated (i.e. by a set of more primitive, interacting constraints) but this is beyond the scope of the present article. Cf. Prince and Smolensky (1993) and Boersma (1998) for some thoughts.

(6) *Padgett's Generalisation* (PADGETT, Padgett 1994:476)
If [+nas, +cons], then [-cont]
'A nasal consonant cannot be linked to the feature [+continuant]'

According to Padgett (1994), this generalisation is phonetically grounded. It can also be held responsible for the independent fact that nasalized fricatives are absent or at least rare in languages of the world, and that fricatives behave as opaque or transparent segments in nasal harmony systems.

According to Padgett, languages may respond in several ways to structures that are bound to violate the constraint in (6): in some languages the fricative may harden to a stop, in some the nasal may get deleted, etc. In Clay Frisian, PADGETT works as a constraint outruling *CLOSED SCHWA SYLLABLE in the same way as, SONOROUSNUCLEUS: apparently, we rather have schwa in a closed syllable than an environment in which a nasal is assimilated to a fricative. In the relevant contexts we thus find a schwa between the fricative and [n] (the schwa either is not deleted or it is inserted):

(7) a. **Generalisation III:** A fricative cannot be followed by a syllabic nasal. Such a cluster is always split up by a schwa.
b. **Examples for Gen. III:**
even 'even; just a while' /eːvən/ [eːvən] *[eːvn̩]
te dragen 'carrying' (gerund) /draːʏən/ [draːʏən] *[draːʏən̩]

Other Frisian dialects differ from Clay Frisian in this respect. Typically, schwa is deleted in these dialects also after a fricative. It thus seems as if Padgett's Generalisation is not operative in these other dialects.

Even in Clay Frisian, there is an apparent 'exception to the exception'. If the fricative is a coronal /s/ or /z/, schwa does get deleted:

(8) a. **Generalisation IV:** We do not find schwa between a coronal fricative and /n/; in this context /n/ is syllabic.
b. **Examples for Gen. IV:**
tassen 'bags' /tɔsən/ [tɔsn̩]
huzen 'houses' /hyzən/ [hyzn̩]

Of course, it is impossible to see whether assimilation has taken place or not in these cases, since the result of assimilating a coronal to another coronal is null. This concludes our overview of the basic facts to be discussed in this paper.

2 Problems for the Rule-Based Approach

As we have indicated above, rule-based analyses of the alternations between syllabic nasals and schwa we are interested in here come in two flavours. We may assume that schwa+nasal sequences are underlying, and there are rules of schwa deletion and syllabification of sonorant segments; this is the position of Visser (1997). Alternatively, we may assume that single nasals are underlying and there is a rule of schwa insertion, as has been suggested by De Haan (1999).

Visser (1997) has worked out a formal account for the Clay Frisian facts described in the previous section (cf. also Riemersma 1979, Dyk 1987). He suggests that Clay Frisian has a rule of nasal assimilation such as the one in (9a) (Visser 1997:378, ex. (83)), whereas other Frisian dialects (in which there is no difference between preceding fricatives and stops) have the rule in (9b) (Visser 1997:375, ex. (78); Visser claims that a relevant dialect is Eastern Súdwesthoeksk):[5]

a. *Clay Frisian*

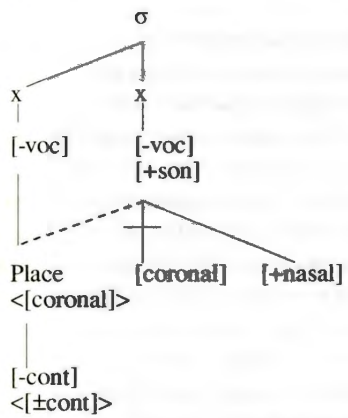

b. *Other dialects*

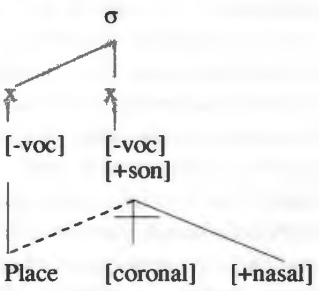

The rule in (9b) obviously is the simplest one. It depicts two segments (x) within a syllable (s). Both segments are consonants ([-voc]), and the second is a sonorant ([+son]), in fact a coronal nasal ([+nasal, coronal, +son]). The Place feature of the preceding consonant spreads to the nasal (represented by a dotted line); at the same time, the feature [coronal] disappears (a stroke through the line connecting [-voc, +son] to [coronal]).

---

[5] I somewhat simplified the syllable structure representations in order to save space since some of Visser's details seem irrelevant to my present concerns.

The Clay Frisian rule is basically the same, but it is restricted to cases where the first consonant is a fricative ([-cont]); except if it is coronal, in which case it does not matter whether or not the segment is continuant. This is expressed by the elements in angled brackets).

There are several problems connected to this approach:

1. *It is not (really) understood why coronal fricative +n clusters are 'exceptions to the exception*[6]*' in Clay Frisian.* It is just stated that the manner or place does not matter if the preceding segment is a coronal, and it just so happens that the target of assimilation in other cases is another coronal. Of course, one gets the impression that the reason for this is that place assimilation is vacuous in these cases. This cannot be expressed in the framework, however: a rule in which the first segment would be exceptional if it were [velar] while the target of assimilation would still be specified as [coronal] would be just as natural.
2. *Padgett's Generalisation (1994) cannot be incorporated into the framework.* In fact, the more 'natural' dialect according to PADGETT (Clay Frisian) has the more complicated rule, whereas the more marked dialects have a simpler rule mechanism.

   The reason for this is that a constraint like PADGETT cannot be incorporated into a strictly rule-based framework directly; it has to be formalised as an extra restriction on every rule that it governs.

   Interestingly, however, this constraint has an effect also in another part of Frisian phonology, even in those dialects that have rule (9b) rather than (9a). The relevant context here is VNC, i.e. a vowel followed by a (coronal) nasal, followed by another consonant. This is a potential position for regressive place assimilation from the consonant to the nasal, and this is indeed what we find if the consonant is a plosive (facts from Tiersma 1985:27):

   (10) *yn+bine* 'bind into' → [imbinə]
   yn+komme 'come in' → [iŋkomə]

   Yet if the following consonant is a fricative (or a liquid or glide), we do not find regressive assimilation; rather, the nasal disappears completely, leaving a trace of nasalisation on the vowel (fact from Tiersma 1985:15):

---

6 As it has been presented by Visser (1997), schwa deletion is the rule, the position after fricatives form an exception to the rule, and the position after coronal fricatives are an exception to the exception.

(11) *yn+falle* 'fall in' → [ĩfɔlə]

This can be understood quite naturally if we are able to incorporate Padgett's Generalisation into the grammar. (Of course, we need to be able to account for the fact that this generalisation constrains regressive but not progressive assimilation in a dialect such as Eastern Súdwesthoeksk.) In a purely rule-based approach of the facts, however, accounting for this difference between fricatives and plosives involves another complication for the grammar. In this case, two rules are necessary, one referring to a [-cont] and another to a [+cont] environment.

3. *The interaction between assimilation and deletion is not understood.* In my view, this is the hardest problem for Visser's approach. Visser assumes that the relevant clusters all have a schwa underlyingly, which is deleted by a schwa deletion rule. The question now arises, how is this deletion ordered with respect to (9a) in Frisian? It turns out that both orderings are problematic. If assimilation would be ordered before schwa deletion, the former rule would never apply: it is a rule about adjacent segments, but if there is an intervening schwa, the obstruent and the nasal can never be adjacent.
Therefore, we might choose the alternative solution that schwa deletion has to be applied first. This means, however, that schwa deletion should be blind to its environment. We do not want to stipulate that this rule distinguishes between fricative and plosive environments in the same way as the assimilation rule. There is no way in which such a restriction could be motivated independently (Visser 1997:387). All environments are therefore potential inputs to the assimilation rule. Yet, between a fricative and a nasal we always find a schwa in Clay Frisian. This means that we need to stipulate a rule of schwa insertion after the assimilation rule, which applies in exactly those cases in which assimilation has not applied. It will be clear that this whole succession of processes of deletion, assimilation and epenthesis is rather cumbersome.

The last problem mentioned can be easily solved in a framework such as that proposed by De Haan (1999), in which schwas are not underlying. In such a framework a schwa epenthesis rule is necessary for independent reasons. De Haan (1999) could analyse the Clay Frisian facts in a rather straightforward

way: first we have the assimilation rules in (9a) or (9b); afterwards we epenthesize a schwa in those cases in which assimilation did not apply.[7]

The Clay Frisian facts thus seem to provide us with an argument for schwa epenthesis along the lines of De Haan (1999). Since De Haan's approach is rule-based, however, it does not solve the problems 1 and 2 mentioned above. Both of these problems seem to indicate that we need to be able to refer to constraints on the output structure (the result of assimilating similar segments is indistinguishable from not assimilating them; PADGETT). In other words, the fact that regressive and progressive assimilation are subject to PADGETT in Clay Frisian, whereas other dialects distinguish between the two processes, is an argument in favour of an approach in terms of ranked output constraints and against rules.[8] Such an approach has already been outlined in section 1 and will be explored in some more formal detail in the next section.

3 An Account in Terms of Constraints

The most popular and well-known theory of surface constraint interaction to date is Optimality Theory (Prince and Smolensky 1993 and subsequent work). We will explore the consequences of this theory for the analysis of Clay Frisian schwa deletion and nasal place assimilation. We do this by giving an analysis for each of the four generalisations in section 1 in turn. We start with the easiest one:

3.1 Generalisation I. There is no schwa in the position between any consonant and a liquid or /m/.

All generalisations in OT are supposed to be the result of the interaction of output constraints. In this particular case, we have already introduced the two constraints involved. The first is the constraint against schwa in a closed syllable (*CSS), the other is VOCALICNUCLEUS, demanding every syllable nucleus to contain a vowel (this is thus a somewhat stricter version of the

---

[7] This restriction actually is not very unnatural, it occurs elsewhere as well. In Dutch we find epenthesis between a liquid and another consonant (/wɛrk/ → [wɛrek]), but not between a nasal and a homorganic obstruent (/lɑmp/ → *[lɑməp], [lɑmp]). Obviously, similar facts can be found in Frisian (Visser 1997:263-269).

[8] An alternative would be to adopt Padgett's (1994) own formalism in which constraints (or default rules) govern the output of other rules. I will not go into this option, which can be easily seen as a precursor to Optimality Theory as it is presented here.

constraint called SONOROUSNUCLEUS above). In the cases at hand, these constraints are in conflict: either we have a schwa in a closed syllable, or we have a syllable without a vowel at all. In cases such as these, Frisian dialects let *CSS prevail. In Optimality Theory, this is depicted as follows:[9]

(12)

/pɔsr/,/pɔsər/	*CSS	VOCALICNUCLEUS
pɔsər	*!	
→pɔsr		*

There are two potential outputs, [pɔsər] and [pɔsr]. The first violates *CSS, the second violates VOCALICNUCLEUS. This is depicted by the asterisks in the relevant cells. Violations of *CSS count as more serious than those of VOCALICNUCLEUS. Therefore, violation of *CSS is fatal; this is depicted by the exclamation mark. Since there is only one candidate output which is not fatally in error (pɔsr), this candidate is the winner, marked by the →-sign. Evaluation of VOCALICNUCLEUS is actually irrelevant given these two candidates; this is why the cells in its column are shaded.

Notice that it is actually not important what the input to the grammar is (inputs are given in the cell in the top left-hand corner) and whether we assume deletion or insertion. The same output will always surface, since this is the only one that satisfies all relevant conditions.

3.2 *Generalisation II. We do not find schwa between a plosive and /n/; in this context /n/ assimilates to the preceding plosive.*

The 'extra' fact we have to account for in this case is place assimilation. Since it is not true that everything assimilates to everything, there should be a general constraint against spreading. This could have the following general shape:

(13) NOSPREADING: Features should not be shared (Goldsmith 1976)

Since in this particular case there is assimilation, the general constraint should be outranked by something else. Nijen Twilhaar & Van Oostendorp

[9] The constraints need to be ordered differently in formal styles of speech, in which schwa does surface; cf. Van Oostendorp (1997).

(2000) hold that the following is true for Hellendoorn Dutch and other languages. Here we assume this is relevant for Frisian dialects as well:[10]

(14) NASALPLACE (NP): A nasal consonant outside the onset needs to share place with an adjacent consonant, if present.

The following example structure is thus required by NP, even though it is disallowed by NOSPREAD:

(15)

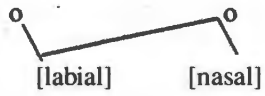

(16)

/ iəpn, iəpən/	*NP	*CSS	NOSPREAD	VOCALIC NUCLEUS
iəpən		*!		
iəpəm		*!	*	
iəpŋ	*!			*
→ iəpm			*	0

The dotted lines indicate that the relative weight or ranking of two constraints is irrelevant or cannot be established. In this case we consider four possibilities, with or without a schwa and with or without assimilation. Those with a schwa do not survive because the schwa occurs in a closed syllable. The one without a schwa and without assimilation also does not survive because it has a nasal that is adjacent to another consonant but still has an independent place feature.

[10] In order to deal with the fact that only /n/, and not /m/ or /ŋ/, is affected by this constraint, an additional ('faithfulness') constraint would be needed to formalize the idea that the coronal place feature is less marked than the other place features.

3.3 Generalisation III. Between a non-coronal fricative and /n/ we do not find schwa.

This is the place where the constraint PADGETT enters the analysis. It is very powerful in Clay Frisian. In fact, it always decides in this dialect: it is ranked at the top.[11]

(17)

/ eːvən, eːvn /	PADGETT	*NP	*CSS	NOSPREAD	VOCALIC NUCLEUS
→ eːvən			*		
eːvəm	*!		*	*	
eːvn̩		*!			*
eːvm̩	*!			*	*

The most interesting alternative candidate is [eː vm̩], since this would be the winner if PADGETT had not been there. However, since it involves a nasal consonant linked to a fricative, this form is not allowed to surface. Instead, we find the form with a schwa and without linking. This obviously violates the constraint agains schwa-headed closed syllables *CSS, but apparently this is not as bad as violating PADGETT.

Notice that we now have established a relative ranking of *NP and *CSS. If this would have been the reverse, we would have had [eːvn] as the winner, without an offensive closed syllable, but with an unassimilated nasal.

3.4 Generalisation IV. Schwa is deleted between a coronal fricative and /n/.

As noted above, the constraint NP described above is also operative in Eastern Dutch dialects, such as Hellendoorn Dutch, where we find forms such as roe[pm̩] 'to call', wär[kŋ̍] 'to work'", in which the nasal in the inflectional ending has become assimilated.

Now in Hellendoorn Dutch voiced obstruents nasalize in the onset of a syllabic nasal: schro[mm̩] 'to scrub' (from /sxrob/), ze[ŋŋ̍] 'to say' (from /zɛʏ/). Interestingly, the configurations involving coronal fricatives are an exception also in this system: bloa[zn̩], *bloa[nn̩] 'to blow'. The conclusion we can draw from this is that, apparently, coronal fricatives and coronal

[11] The hypothetical assimilated nasal is represented here as a bilabial, even though it could also be a labiodental (if it would ever surface).

nasals need not be assimilated to one another (cf. Nijen Twilhaar and Van Oostendorp 2000, Van Oostendorp 2000 for more discussion):

(18) NASALPLACE: A nasal consonant outside the onset may not have a different place than an adjacent consonant, if present

Since two coronal segments have the same place without spreading being necessary, we can get a structure which is right both according to PADGETT (because there is no feature sharing) and according to NP (because the two adjacent segments still have the same place):

(19)

/hyzən, hyzn /	PADGETT	NP	*CSS	NOSPREAD	VOCALIC NUCLEUS
hyzən[2]			*!		
hyzn̩					*

Once again the constraint against schwa-headed closed syllables decides, and it decides in favour of the form with the syllabic nasal. It appears that all the relevant cases and generalisations in Clay Frisian can be accounted for quite straightforwardly. In particular the problems connected to the rule-based approaches do not arise. The obedience to Padgett's Generalisation and the fact that coronal fricatives are exceptions to the exception can be readily understood in terms of output constraints. Furthermore the issue of the relative ordering of schwa deletion (or insertion) and assimilation does not arise. In this approach, it does not really matter whether the schwa's are underlyingly present, or whether they are inserted or deleted.

4 Some Remaining Issues

Before we can sensibly compare the approach defended here to its rule-based competitors, we have to solve two questions. First, how can we deal with the grammars of other Frisian dialects – which supposedly are natural languages as well? Secondly, what can we say about the facts of regressive assimilation in Clay Frisian and in the other dialects?

4.1 Other Frisian Dialects.

If we can deal with the Clay Frisian facts satisfactorily, the question of course arises of how to account for the behaviour of other dialects such as Eastern Súdwesthoeksk. We have seen that, in Visser's analysis, these have a somewhat simpler rule formulation, in spite of the fact that they seem less marked from a crosslinguistic point of view than Clay Frisian, as far as PADGETT is concerned.

In the approach defended here, we could actually analyse these other dialects as having exactly the same constraints ordered in exactly the same way, except that PADGETT has a somewhat lower ranking. For those cases where no fricatives are involved the facts (and the analyses) can be the same in all Frisian dialects:

(20)

/ iəpən/, / iəpn/	NP	*CSS	PADGETT	NOSPREAD	VOCALIC NUCLEUS
iəpən		*!			
iəpn̩	*!				*
→ iəpm̩				*	*

For the cases involving a fricative, it is important that PADGETT has a lower ranking than in Clay Frisian; specifically, it needs to be ranked below *CSS in order to get the right result (compare this tableau to (17)).

(21)

/ e:vən /, / e:vn /	NP	*CSS	PADGETT	NOSPREAD	FAITHFUL
e:vən		*!			
e:vəm		*!	*!	*	
e:vn̩	*!				*
→e:vm̩			*!	*	*

The question may now arise as to , what can be said about the relative markedness of the dialects in question. In absolute terms, there does not seem to be such a difference: the analysis of Clay Frisian involves exactly the same number of constraints as that of Eastern Súdwesthoeksk. The only difference may be one of order: we could interpret Padgett (1994) cross-

linguistically in such a way that it claims that constraint rankings in which the constraint in favour of nasal assimilation dominates PADGETT are very rare. In this way, then, these dialects are typologically rare[12], although the question remains, of course, of what the reason behind this ranking preference is.

4.2 Regressive Place Assimilation.

Finally, we need to say a word about regressive place assimilation. As we have seen, this process also distinguishes between fricatives and stops: a coda /n/ assimilates to a following stop in
stienpar 'stone pear' [stjImpar] (< /n+p/), *ynkomme* 'come in' [ɪŋkomə], but V+/n/ turns into a nasalised vowel before a fricative in *ynfalle* 'fall in' [ĩfɔlə].

I have already suggested that this difference may be due to Padgett's Generalisation.[13] The nasal cases for instance may be analysed as follows:

(22)

/infɔlə/	PADGETT	NP	ORAL	NOSPREAD	VOCALIC NUCLEUS
→ ĩfɔlə			*		*
iŋfɔlə	*!			*	
infɔlə		*!			

This tableau contains all the (relevant) constraints from previous analyses (*CSS is omitted, but since the form does not contain a schwa in a relevant position, this does not influence the outcome of the analysis.) It contains one new constraint, which can be used to explain the universal markedness of nasal vowels, as compared to their oral counterparts.

(23) ORAL: Vowels should not be nasal.

---

[12] But the Low-Saxonian dialects studied in Nijen Twilhaar and Van Oostendorp (2000) seem to display similar facts.

[13] Visser (p.c.) notes, however, that the nasal also disappears in front of a coronal fricative: /insjɛn/ > [isjɛn], even though above we have seen that coronal fricatives behave differently with respect to NP than non-coronals. There thus seems to be an asymmetry between regressive and progressive assimilation contexts. The tendency to assimilate nasals regressively seems stronger than to do it progressively. I have no idea as to why this should be the case.

This constraint should be ranked below NP in Frisian, because nazalisation is allowed in order to avoid a construction of a nasal consonant linked to a fricative. In other circumstances, we do not find these vowels, as can be learned from another (albeit very similar) tableau:

(24)

stienpar	PADGETT	NP	ORAL	NOSPREAD	VOCALIC NUCLEUS
→ stjɪmpar					*
stjɪnpar		*!		*	
stjɪpar			*!		

The relative ordering of PADGETT and NP (which is the only difference between the two types of dialect) is irrelevant in the tableaus in (22) and (24). From this we can conclude that the proposed analysis also works for other Frisian dialects, such as Eastern Súdwesthoeksk. If we rank these two constraints in the reverse order (but still keep both of them above ORAL) the result will be the same.

5 Conclusions

In this paper we have studied the interaction between schwa deletion or insertion on the one hand and place assimilation on the other hand in Clay Frisian. Previous analyses of these were rule-based and mainly concentrated on the question of whether we have insertion or deletion of schwa. We employed a theory in which this distinction actually is irrelevant and argued that this system is successfully described using only constraints that are also observable in other languages. In our analysis, Clay Frisian is a 'normal' language system, based on a handful of constraints that have also shown their value in the analysis of other languages. Furthermore, regressive assimilation and progressive assimilation are subject to the same constraints in Clay Frisian.

A rule-based account cannot deal with these two points – the 'naturalness' of the Clay Frisian system and the fact that regressive and progressive assimilation both distinguish between fricatives and stops – as well as a constraint-based one. Furthermore, other Frisian dialects differ from Clay Frisian only minimally – in the ranking of constraints. They can be seen as equally 'normal' language systems, and this supposedly is a desirable result of our analysis as well.

Boersma, P. (1998)
Functional Phonology. The Hague: HAG.
Dyk, S. (1987)
Oer syllabisearring. *Co-Frisica* III: 117-141.
Goldsmith, J. (1976)
Autosegmental Phonology. Doctoral Dissertation, MIT.
Haan, G. de. (1999)
A Lexical Theory of Schwa-Deletion. *Us Wurk* 48.1-2:31-49.
Nijen Twilhaar, J. en M. van Oostendorp. (2000)
Feature Domains in Hellendoorn Dutch. Manuscript, Meertens Instituut.
Oostendorp, M. van. (1997)
Style Levels in Conflict Resolution. In Frans Hinskens, Roeland van Hout en Leo Wetzels (red.) *Variation, Change and Phonological Theory*. Amsterdam: John Benjamins, 206-229.
Oostendorp, M. van. (2000)
Phonological Projection. Berlin/New York: Mouton.
Padgett, Jaye. (1994)
Stricture and Nasal Place Assimilation. *Natural Language and Linguistic Theory* 12: 465-513.
Prince, A. and P. Smolensky. (1993)
Optimality Theory. Constraint Interaction and Satisfaction in Generative Grammar. Manuscript, Rutgers University and University of Colorado.
Riemersma, Tr. (1979)
Sylabisjerring, nazzeljering, assymyljerring. Ljouwert: Koperative Utjowerij.
Tiersma, Pieter Meijes. (1985)
Frisian Reference Grammar. Dordrecht: Foris.
Visser, W. (1997)
The Syllable in Frisian. The Hague: HAG.

Friese literatuur van Nederlands-Indië: de romans en verhalen van Nyckle J. Haisma (1907-1943)*

Reinier Salverda (University College London)

1 Inleiding

Wie de standaardwerken over Indische Letteren van Brom (1931), Nieuwenhuys (1972) en Beekman (1998) leest, of de Indische bloemlezingen van Zuidinga (1987) en Birney (1998), krijgt gemakkelijk de indruk, dat het hier enkel om Nederlands-Indische Letteren gaat. Er is echter – zoals Prick van Wely (1908), Du Perron (1946) en Resink (1993) hebben laten zien – een belangrijke Europese dimensie in de koloniale literatuur van de Indonesische archipel. Behalve in het Nederlands is er in vrijwel alle grote Europese talen en literaturen geschreven over de archipel. In een overzicht van deze internationale literatuur heb ik de reisverhalen, romans en poëzie genoemd van schrijvers als de Italianen Marco Polo, Antonio Pigafetta en Emilio Salgari, de Portugees Luis de Camões, de Duitsers Georg Rumphius, Adalbert von Chamisso, Frans Junghuhn, Walter Spies en Vicki Baum, de Vlaming Hendrik Conscience, de Russische antropoloog Nikolai Miklouho-Maclay, de Hongaar Ladislao Székely, de Franse schrijvers Victor Hugo, Arthur Rimbaud, Rhené Ghil, Antonin Artaud, Henri Michaux en Muriel Cerf, en de Zweedse schrijfster Agneta Pleijel. Als laatste en naast de Nederlandse belangrijkste is er de Engelse literatuur, van John Dryden en Jonathan Swift via Alfred Russell Wallace, Joseph Conrad, Somerset Maugham, Harold Nicholson, Anthony Burgess, Paul Theroux en V.S. Naipaul tot en met Redmond O'Hanlon, Nigel Barley en Timothy Mo (cf. Salverda 1996,1997b). Aan deze verzameling kunnen inmiddels nog worden toegevoegd de ver-

* Voor hun hulp bij mijn onderzoek van het literaire werk van Nyckle Haisma wil ik graag dank zeggen aan Lysbert Bonnema en Teake Oppewal van het Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaesjesintrum, *en* aan Tony Feitsma voor nuttige informaties over E.B. Folkertsma.
Reinier Salverda is als Professor of Dutch Language and Literature verbonden aan University College London. E-mail: r.salverda@ucl.ac.uk.

telling *Voyage de Paris à Java* (1832) van Balzac, het verhaal *The Disturber of Traffic* (1893) van Kipling en de novelle *Der Amokläufer* (1922) van Stefan Zweig.

In deze internationale regenboog komt ook de Fries-Indische literatuur een plaats toe, zoals ik hieronder zal laten zien. Daartoe ga ik achtereenvolgens op de volgende kwesties in. Eerst schets ik de complexe relatie, historisch zowel als literair, van de Friezen met Nederlands-Indië, en geef een plaatsbepaling van Haisma in de Friese kritiek. Daarna ga ik speciaal in op Haisma als Indisch schrijver en geef een analyse van de Indische elementen in zijn werk. Doorlopend probeer ik daarbij Haisma te plaatsen in de bredere internationale en comparatistische context van de contemporaine koloniale Nederlandse en andere Europese literaturen van de Indonesische archipel. Mijn doel is hierbij om te achterhalen wat Indië voor Haisma's literaire werk en voor hem als Fries schrijver heeft betekend.

2 De Friezen en Nederlands-Indië: historische en literaire relaties

Historisch zijn de Friezen op allerlei manieren betrokken geweest bij het koloniale project van Nederland in Oost-Indië. Voor een deel vervulden zij de rol van bevoorrechte minderheid zoals de Schotten, de *favoured minority* die soldaten, bestuurders en zendelingen leverde voor de opbouw van het Brits imperium. In de slotfase van het Nederlands-Indisch koloniaal bewind vinden we bijvoorbeeld een minister van koloniën, Jonkman, van Friese komaf, en aan de Nederlandse politionele acties nam ook een apart Fries Bataljon deel. Vlak daarachter stonden de Algra's met hun christelijk-nationale geschiedenis van het Nederlandse volk, onder de aan Jan Pieterszoon Coen ontleende titel *Dispereert niet* (Algra 1941-1956).

In de loop der tijd is er een bont gezelschap van Friezen naar Indië getrokken, behalve bestuurders en militairen ook planters en pioniers, onderwijzers en taalgeleerden. Naar de Oost ging overigens ook de oude Friese jenever in de speciaal voor de Indische markt ontwikkelde vierkante groene Bokma-fles. Omgekeerd kwamen naar Friesland koloniale produkten zoals tabak, koffie, thee en suiker, en natuurlijk specerijen, die werden gebruikt voor het ontwikkelen van typisch Friese mengproducten zoals nagelkaas, kruidkoek en Berenburg.

Aan het andere eind van het politieke spectrum stonden de Friese antikolonialen. De ideologische tegenstellingen over de koloniale kwestie gingen in Friesland niet minder diep dan in Nederland in het algemeen. Tegenover de christelijk-nationale Algra's stonden in de vooroorlogse periode een kritisch oud-gast als Tillema (cf. Vanvugt 1993) en een marxist als Koch, de dokterszoon uit Woudsend, één van de politieke leermeesters van Soekarno

(Giebels 1999:79-80), en later mede-oprichter van het tijdschrift *Kritiek en Opbouw* (Koch 1956: 211). En bij het scheiden van de markt, in maart 1946, schreef de communist Theun de Vries in het tijdschrift *Indonesia* een protestgedicht over de Indonesische kwestie.

Met dat al was er in Friesland sprake van een diepe en langdurige fascinatie met de Oost, als gevolg waarvan we ook nu nog collecties van keramiek, textiel en andere exotica aantreffen in de Friese musea. Begin twintigste eeuw tenslotte heeft Friesland één van de blijvende symbolen geleverd van het Europese oriëntalisme: de wereldberoemde exotische danseres en spionne uit Friesland, Mata Hari, de Maleise artiestennaam van Gertrude Margaretha Zelle uit Leeuwarden.

Deze complexe Fries-Indische koloniale geschiedenis heeft ook literaire sporen nagelaten. Ten eerste vinden we allerlei Friese figuren gerepresenteerd in de Indisch-Nederlandse letteren. In het kinderboek *Twee Tademakinderen op Java* (1946) van mw. Sevenhuisen-Verhoeff lezen we van een Friese boerenfamilie in de bergen boven Bandoeng, met hun kinderen, Sjoerd en Tjitske. In het verhaal '*Heilige Stenen*' van Annie Salomons (1930) vertegenwoordigt een energieke jonge Friese assistent, net in Wageningen afgestudeerd, de Europese afwijzing van het dwaze oosterse bijgeloof van de Javaanse koelies op zijn plantage. In de roman *Het laatste uur* (1953) van Van der Hoogte ontmoeten we in Malang tijdens de politionele acties de Friese soldaat Dirk Westra. En in Vincent Mahieu's *Schat, schot, schat* (1990) lezen we over de Indo Geertsema – een jager, lang, sterk, zwijgzaam, rechtschapen: "Hij was van Friese komaf zoals zijn naam al zegt. Maar het laatste onvermengde Friese bloed dateerde van de Java-oorlog, meer dan een eeuw geleden en dat jonge Friese bloed was al heel jong gestorven bij de bestorming van de Kraton. Maar het had een zoon verwekt bij een jonge Javaanse vrouw, een mooie jonge vrouw moet het geweest zijn. Want alle Geertsema's nadien bleven mooie jongens en meisjes." (Mahieu 1990:9). Hij kent nog een beetje Fries lijkt het, want "Zijn moentji heette Fatimah en hij noemde haar Famke" (Mahieu 1999:10).

In de tweede plaats is er – zoals Megiel Muller heeft opgemerkt in het speciaal aan Indië gewijde nummer van *Trotwaer* (1988) – een lange traditie van uit Friesland afkomstige schrijvers die in het Nederlands hebben bijgedragen tot de Indische letteren. Die traditie begint in de achttiende eeuw met de gebroeders Van Haren – Willems felle *Gedigt op den moord gepleegd aan de Chineesen te Batavia den IX October Anno 1740* (1742), en Onno Zwiers klassicistische tragedie *Agon Sulthan van Bantham* (1769). In de negentiende eeuw volgt het epos in acht zangen *Nederlands Roem in Oost-Indië* (1831) van P.P. Roorda van Eysinga, vol nationalistische romantiek over de Hollandse heldendaden in de Oost (cf. Brom 1931:33-35). Daartegenover staat, al even exuberant, "De laatste dag der Hollanders op

Java", de vloekzang van Sentot alias de radicale S.E.W. Roorda van Eysinga, door Multatuli in 1875 opgenomen in de noten bij de *Max Havelaar* (cf. Vervoort 1979:174). Ook de twintigste eeuw biedt een gevarieerde oogst – enerzijds de kritische memoires *In Opstand* (1932) van Alexander Cohen, de uit Leeuwarden afkomstige KNIL-soldaat en non-conformist; anderzijds de Soembase zendingsromans *Oemboe Dongga* (1928) en *Marapoe* (1932) van Wielenga. En in 1931 verscheen van Slauerhoff, Nederlands grootste tropendichter, het toneelstuk over de wrede en hardvochtige *Jan Pieterszoon Coen*, dat in 1937, 1943, 1948 en 1961 telkens weer verboden werd en pas in 1986 voor het eerst in Nederland werd opgevoerd (Muller 1988:72).

Als postkoloniaal vervolg op deze geschiedenis noem ik nog de controverse die in 1993 ontstond rond Graa Boomsma, schrijver van de roman *De laatste tyfoon* (1992), die door Friese veteranen voor het gerecht werd gedaagd om zijn kritische opmerkingen over Nederlandse excessen tijdens de politionele acties.

3 Nyckle J. Haisma en de kritiek

Tegenover al deze schrijvers van Friese origine binnen de Nederlandse literatuur staat in de Friese literatuur eigenlijk alleen de schrijver Nyckle J. Haisma. Kootstra (1987:57) noemt hem zelfs "de iennichste Yndiëgonger yn de Fryske literatuer". Muller (1988:95) vermeldt echter nog een Friese roman over de politionele acties, *Hwat west hat* (1965) van Riemer Riemersma. Daarnaast wijst Muller (1988:83) op de antikoloniale Friese geschriften van de christen-radicale Fedde Schurer (1947), Feitsma (1949) en Folkertsma (1950).

In dit opstel beperk ik me verder tot Haisma, die op 18 mei 1907 werd geboren te Ee onder Dokkum. Na zijn opleiding tot onderwijzer trok hij in 1930 naar Indië, waar hij woonde en werkte in de stad Medan in Deli op het eiland Sumatra – in dezelfde tijd dus als dominee Mak (cf. Mak 1999:125-217). In 1939 verhuisde Haisma naar Cheribon (nu: Cirebon) op Java. Na de Japanse inval in 1942 kwam hij eerst in het kamp Tjilatjap terecht, later in kamp Tjimahi op West-Java, waar hij, 35 jaar oud, op 22 februari 1943 is omgekomen.Verdere biografische gegevens zijn te vinden bij Steenmeijer (1992), die opmerkt: "Fierwei it measte fan syn literêre wurk (en it wichtichste) hat Haisma yn Ynje en ûnder ynfloed fan syn ferbliuw yn de frjemdte skreaun." (Steenmeijer 1992:416). De verhalen in zijn bundel *Suderkrús, Yndyske sketsen* (1938) spelen geheel in het Nederlands-Indië van de jaren dertig. Daarnaast schreef Haisma ook gedichten over Medan, en van 1936-1940 vier jaar lang journalistieke impressies van Indië, die gepubliceerd werden in het *Leeuwarder Nieuwsblad* (Haisma 1936-1940). Zijn

twee populaire romans, *Paed oer it hiem* (1937) en *Paed nei eigen hoarnleger* (1940) werden vanaf 1943 tezamen uitgegegeven onder de titel *Peke Donia, de koloniael* (Haisma 1943). Posthuum verscheen nog de novellenbundel *It lân forline* (Haisma 1951). Haisma's werk werd vooral gewaardeerd om de beeldende en impressionistische tekening van het boerenleven op het Friese land (Steenmeijer1992:428). Voor zijn literaire werk werd hem in 1948 posthuum de Gysbert Japicx-prijs voor Friese literatuur toegekend.

Voor velen is heimwee het centrale thema van Haisma's werk. Wat dit betreft wordt het beeld van Haisma bepaald door wat er in de jaren veertig over hem geschreven is in de Friese kritiek (Steenmeijer 1992:426). Tamminga (1947:iv) beschrijft hem als een geestverwant van Slauerhoff en Jacob Israel de Haan, "Die in Indië heimwee had naar Friesland en in Friesland verlangde naar de tropenzon." Bloembergen (1946) zag dit punt – "de forhâlding fan Yndyske Fries ta Ynje en ta it Heitelân" – als het centrale thema in Haisma's twee romans: "Ut beide boeken sprekt syn leafde foar it Heitelân en Ynje beide, foar God, it libben en de wrâld." Een liefde die overigens nergens een thuis vindt, want de wereldbeschouwing van Peke Donia wordt gekenmerkt door eenzaamheid, innerlijk conflict, en het nergens kunnen vinden. In Haisma's werk zit daardoor ook een flinke reserve ten opzichte van de Indische koloniale samenleving, zoals blijkt uit het citaat dat Bloembergen geeft uit *Peke Donia*: "Ynje forbredet, mar fordjippet net. Fordjipping fynt men allinne yn it lân en mids it folk dêr't men yn berne en foar skepen is."

Ook voor Haisma's relatie met Friesland geldt echter – zoals Sierksma (1948:74) opmerkt – "dat syn leafde ta it heitelân sa't skynt in leafde fan 'e fierte út wêze moatten hat." In Sierksma's ogen behoort Haisma tot de onverbeterlijke romantici: in Friesland verlangt hij naar de verte en naar vreemde landen, maar in den vreemde verlangt hij weer terug. En als blijkt dat het nergens te vinden is, blijft hij toch nog vol verlangen. Kortom, "foar Nyckle Haisma - [....] – wie Yndonesië it werwoune Paradys... salang 't hy der noch net wie; doe't er der ienris siet, lei it forlern Paradys hommels yn Fryslân" (Sierksma 1948: 75). In dezelfde geest omschrijft Tjalie Robinson het in 1966 in *Tong Tong*: Haisma is voor hem een Friese boerenzoon, het type van De Vliegende Hollander, geboren voor de Zeven Zeeën, en voor wie het Zuiderkruis een openbaring is, maar die tegelijk met heimwee terugkijkt naar zijn geboortegrond.

Sierksma (1948:77) heeft overigens scherpe kritiek op Haisma's verhalen in de bundel *Suderkrús* (1938)/*Zuiderkruis* (1947). De eerste verhalen in die bundel worden overheerst door stemmingsbeelden en lopen over van gevoel. Latere verhalen, zoals *'Bjinse de fuselier'*, zijn zakelijker van toon en waarneming, en hebben soms een haast oudtestamentische kracht in hun kale opsomming van de levensfeiten van geboorte, wat armelijke jaren vol geploeter

en dan binnenkort de dood. Het verhaal over de Friese zwerver *'Wesley Vanderwegh'* is voor Nederlanders aan de sentimentele kant, terwijl het voor Friezen een bron van tranen is. Maar Sierksma's kritiek is scherp: "It sit, lyk as de measte fan dizze forhalen, to folle fêst oan de spesifyk Fryske sentiminten, it mist tofolle dy algemiene jildichheit, dêr't it Frysk sentimint in substraet, in ûnderlaech wurden is foar dat hwat Friezen en net-Friezen mien hawwe." (Sierksma 1948: 77-78). Een uitzondering maakt Sierksma voor het verhaal *'De twade dead'* – waarin een Friese vrouw door de hardvochtige planter met wie ze verloofd is geraakt, eruit wordt gegooid en dan door een Inlandse getroost wordt, zonder woorden, in "de mienskip fan de frou, de ivige slavinne" (Sierksma 1948:79).

Al met al is dit geen grote literatuur, zegt Sierksma. Maar het vertegenwoordigt wel een onmisbaar stadium in de Friese literatuur, die er – vindt Sierksma – op uit moet, de wijde wereld in. De Friese literatuur moet Haisma voorbij, omdat "hja it Frysk needlot fan de ûnwennigens nei de fierte net relativearje kind hat" (Sierksma 1948:79). In dit verband gaat Sierksma in op de vergelijking die Tamminga al had getrokken tussen Haisma en Slauerhoff. Inderdaad, beiden waren Friezen, beiden waren als romantici nergens thuis, beiden zochten in vreemde landen naar het verloren Paradijs. Maar Slauerhoff was zich "dat hopeleas symbolisme fan syn swalkjen" (Sierksma 1948:75) veel meer bewust dan Haisma. Haisma bleef toch altijd nog gebonden aan die ene plek in Friesland – niet alleen als mens, maar ook als schrijver. Bijgevolg ia in *Suderkrús/Zuiderkruis* het gezichtspunt vrijwel uitsluitend Fries: "De essinsjele dingen dat binne de Fryske dingen, dy't allinnich de Fries mei in bittere glim fan bruorskip as syn eigen konstatearret." (Sierksma 1948:76). Slauerhoff daarentegen is veel universeler, een beter schrijver en een groter kunstenaar.

De vergelijking met Slauerhoff wordt resoluut van de hand gewezen in de studie over het korte verhaal in de Friese literatuur in de twintigste eeuw van Riemersma (1977). Terwijl Slauerhoff het nergens kon vinden, is Haisma in wezen een Friese chauvinist, die steeds maar weer de mythe van Friesland en de droom van het idyllische *Heitelân* om "pankoekbakte" (Riemersma 1977:135-136). Ook Riemersma is zeer kritisch over Haisma's verhalen: die missen spanning, er zit geen conflict in, en geen climax; berusting domineert; de compositie is zwak; de stijl is die van de onbeholpen schoolkrantreportage; de personages praten niet; de karakters worden getekend in zwart-wit; en het gebruik van Maleise leenwoorden en uitdrukkingen is ergerniswekkend (Riemersma 1977:135-141). Nog veel scherper laat Riemersma zich uit in 1983 in *De Kul*: "Och, vot sil mun dur fon seze. Och, ut is vot (...) Och, och, och – hark, de gamelan!" (cf. Steenmeijer 1992: 426).

Maar in tegenstelling tot Sierksma vindt Riemersma nu juist niet dat de Friese literatuur er op uit moet: "Ik bin fan miening dat de Fryske letterkunde better thús bliuwe kin. Allinne oer Fryslân en syn biwenners kin in Frysk auteur mei kennis fan saken en mei bitrutsenheit skriuwe." (Riemersma 1977:141). Wat dit betreft denkt Riemersma er als schrijver dus interessant genoeg net zo over als Haisma zelf, vergelijk het citaat van Bloembergen hierboven uit *Peke Donia*, dat Indië verbreedt, maar niet verdiept, en dat verdieping alleen te vinden is in het eigen land en temidden van het eigen volk.

De kritische beoordeling van Haisma's werk door Sierksma en Riemersma richt zich dus primair op het Friese aspect – zijn werk is òf typisch Fries òf niet Fries genoeg òf juist veel te Fries, te sentimenteel en chauvinistisch – en daarnaast ook op de literaire merites: het is geen grote literatuur; niet goed geschreven; zwak van compositie, dialoog en karaktertekening; er is te weinig spanning, en de thematiek van het heimwee naar de geboortegrond is te beperkt.

4 Haisma als Indisch schrijver

Het literaire werk van Haisma is voor het grootste deel in Indië tot stand gekomen en behandelt ook Indische thema's en ervaringen. De Indische elementen in Haisma's werk worden in de kritiek wel genoemd – door Tamminga als onderdeel van het autobiografisch aspect, door Sierksma als focus van het eeuwige Friese heimwee, door Riemersma om er de draak mee te steken – maar zijn nog te weinig uit de verf gekomen.

Over Haisma als Indisch schrijver is weinig geschreven. Met Haisma's *Suderkrús* in de hand is Kootstra naar Medan gereisd om daar diens woonhuis op te zoeken. In de vroegere Ballotstraat, later Jalan Tumapael, nu de Delhi-straat vindt hij de plek waar Haisma indertijd zat te piekeren en te peinzen, te schrijven en te verlangen (Kootstra 1987:60-61). Uitvoeriger over Haisma en Indië is Muller (1988). Hij wijst erop dat de koloniale maatschappij destijds werd gekenmerkt door sterke cliché-beelden, bijvoorbeeld van de Indo's als traag en dromerig, sensuele vrouwen die uit zijn op een blanke man, en bescheiden mannetjes met een minderwaardigheidscomplex. "Al dy stereotipen, want dat binne it, hawwe har al yn 'e koloniale tiid yn Nederlânsk-Ynje foarme en waarden doe benammen yn 'e blanke koloniale literatuer kultivearre." (Muller 1988:84, vgl. ook Mak 1999:140-142). Tegen deze achtergrond verwijt Muller Haisma dat in *Suderkrús* de aandacht eenzijdig gefocust is op de blanke planters. We lezen weinig over de slechte behandeling van de koelies op de plantages in Deli, en er komen nauwelijks Inlanders in Haisma's verhalen voor. Daarnaast merkt hij op dat

in *Peke Donia* de *njai*-figuur en ook die van de Indo nauwelijks zijn uitgewerkt.

In vervolg op deze twee bijdragen wil ik hier nu speciaal ingaan op de literaire analyse en interpretatie van de Indische elementen in Haisma's journalistieke werk, zijn verhalen en romans. Daarbij is het mij er om te doen te achterhalen wat Indië voor hem als Fries schrijver heeft betekend.

5 De Indische elementen in het werk van Haisma

5.1 Journalistiek werk

De wei nei it Westen (1993) is Haisma's in het Fries geschreven verslag van zijn verlofreis uit Medan naar Friesland in het najaar van 1936, per schip via Sabang, Colombo, Port Said en Marseille naar huis. Het verslag begint met de emoties van het afscheid en de terugblik op de overweldigende natuur van Sumatra, waar hij vijf jaar als onderwijzer had gewerkt. Al gauw daarna lezen we het kritisch commentaar van deze christelijke Fries op zijn frivole en wereldse medereizigers. Haisma voelt scherp de tegenstelling tussen twee partijen aan boord: de normalen die bridgen, dansen, dobbelen en bitteren – en de anderen, zoals hijzelf, die dat niet doen en zelfs nog bidden voor het eten. Dit bevestigt zijn besef: "It moderne libben is leech en sûnder ynhâld." (Haisma 1993:21). Daartegenover vinden we telkens bespiegelingen over Indië en Friesland, en over zijn verlangen naar huis dat steeds sterker wordt en in de slotreis culmineert, met het ritme van de trein als het ritme van het hart dat verlangt naar thuis en naar Friesland (Haisma 1993: 28). De thuiskomst in het *Heitelân* is het gelukkigste moment in een nietig mensenleven, schrijft hij. Het is een thema dat in zijn literaire werk telkens terugkeert, het sterkst wel bij de thuiskomst aan het begin van *Peke Donia.*

Daarnaast schreef Haisma in de jaren 1936 tot 1940 een zestigtal 'Indische Impressies' voor het *Leeuwarder Nieuwsblad*, waarin hij aan zijn lezers thuis in Nederland uitleg geeft over de toestanden in de Deli-samenleving op Sumatra. Net als in *De wei nei it Westen* profileert Haisma zich hier als een dromerig en gevoelig persoon, die kritisch aankijkt tegen de overgrote meerderheid van zijn Nederlandse mede-kolonialen die in Indië op zoek waren naar fortuin. Hij schetst hun geldzucht en materialisme, hun vervreemding van de waarden van thuis, hun afstomping en geestelijke armoede in de race om promotie, en de gulden regel van de koloniale samenleving 'wie het meeste salaris heeft, heeft gelijk'. Hiertegenover stelt hij de zendeling, de dokter en de onderwijzer als mensen die kunnen geven in plaats van alleen maar te halen. Voor alle Europeanen in Indië echter geldt, dat ze er – net als Haisma zelf (Steenmeijer 1992:415) - in ballingschap zijn.

In het voorbijgaan gaat Haisma ook in op de relatie tussen Westers en Oosters in de stad Medan, waar Westerlingen, Chinezen en Inlanders "meer naast dan met elkaar" leven, met daarbuiten de Atjehers, die "het vuur van de haat diep in het hart brandende" houden. Tussendoor vinden we – van dertig oktober 1937 tot zestien juni 1938 – een serie van veertien brieven in het Fries, met sterk beschrijvende uitleg over Indische toestanden: over kerk, zending en school, over de afwezigheid van handwerkslui, over een dag in het Indische leven, over eten en drinken, Indische kleding en het leven op krediet, over de enorme ruimte in Indië en de kansen voor emigranten en de kolonisatieplannen voor het land Dairi in de Sumatraanse binnenlanden. Ook plaatst hij een kritische Friese noot bij wat hij ziet als de Hollandse koloniale kleingeestigheid tegenover de campagne voor het Maleis als nationale taal voor Indië.

Als hij daarna weer verder gaat in het Nederlands, krijgen zijn stukken een revue-achtig karakter, met varia over het Koninginnefeest, de gekortwiekte vakbonden, een Indisch zedenschandaal, de Japanse penetratie, de Chinese vrouwenhandel, en de bestrijding van de melaatsheid – een onderwerp waarover ook Annie Salomons geschreven had in haar *Verhalen uit het Verre Oosten* (1930). Vanaf brief 46 schrijft Haisma uit Cheribon, waar hem vooral de verschillen met Deli opvallen: de steden en treinen op Java, de veel grotere aantallen Indo's en de koloniale blijvers. Haisma houdt niet van de regentijd – "Een Friese boer kan er maar matig van genieten." – en ook niet van de moderne stad Batavia. De naderende oorlog werpt haar schaduwen vooruit, althans over de Europeanen. Als een tweede Walraven signaleert Haisma hier het gebrek aan begrip tussen Oost en West: "De inheemse wereld haalt de schouders op. Wat zegt hun dit alles. Een andere wereld, die van de Blanda's!"

5.2 De Fries-Indische verhalen in Suderkrús *(1938) en* Zuiderkruis *(1947)*

De dertien verhalen in deze bundel, geschreven tussen 1934 en 1938, gaan over het verlangen naar Friesland, maar ook over hoe men in Indië aarden moet.

Het eerste verhaal, *Avond,* geeft een landelijk sfeerbeeld, met een Friese planter in Deli, die na gedane arbeid zit te mijmeren in de avondkoelte en de Indische nacht, terwijl de gamelan klinkt en hij maar droomt van Friesland in de verte. Er is nauwelijk enige verhaalspanning, Inlanders verschijnen alleen als bijfiguur, en de focus is geheel op de Friese planter. Haisma zingt hier de lof der planters en pioniers, "de mannen van de daad, die de wildernis hebben herschapen in een millioenen producerend cultuurgebied" (1947: 37-38). Deze lofzang past goed bij het sterk agrarisch karakter van het

Nederlands kolonialisme, dat ook naar voren komt in de memoires van Annie Salomons, *Toen en Nu* (1961), in Alberts' verhandeling *Een kolonie is ook maar een mens* (1989) en Hella Haasse's roman *Heren van de thee* (1992).

Het volgende verhaal, *De rit*, is een modernistische schrijfoefening, waarin auto, techniek en bestuurder helemaal opgaan in een nachtelijke duivelsrit van de plantage naar de stad. Eenzelfde thema – de autonome techniek die het leven gaat regeren – vinden we in het verhaal *Wharrr-wharrr-wharrr* in de bundel *Tjies* (1958) van Vincent Mahieu.

Bjinse, de fuselier verhaalt het nietige leven van een gepensioneerde Friese KNIL-soldaat – zoals er ook voorkomen bij Mahieu (1958) en Pleijel (1990). Haisma schrijft hier en in zijn roman *Peke Donia* over het leven van de gewone koloniale soldaat, die in de Europese laag van de Indische maatschappij met de nek werd aangekeken, zoals Haisma schrijft, "want voor iemand als Bjinse schikt men in Indië een heel eind op, ook in de kerk..." (Haisma 1947:30).

Het verhaal *Naar het graf van een groot Fries* heeft – net als de Batakse roman *Adat* (1939) van mw. Renes-Boldingh – als onderwerp de zending. Het is het verslag van een tochtje vanuit Medan naar de binnenlanden, naar Sigoempar in Toba-land, naar het graf van de Noordfriese zendeling Dr Ludwig Ingwer Nommensen, de Lutherse apostel der Batakkers. "Geboren in het Friese land, rust hij nu in de aarde van zijn tweede vaderland, temidden van het volk dat hij liefhad als zijn ziel" (Haisma 1947:40).

De bruid komt is een van die sterke verhalen uit de planterswereld, zoals er ook voorkomen in bijvoorbeeld *Deliplanter* (1936) van Kleian. Haisma beschrijft hoe Sibe Oetses, een Friese planter in Deli, en zijn Friese bruid elkaar na vier jaar eindelijk zullen ontmoeten. Zijn plantersvrienden brengen hem met veel lol en lawaai naar de haven. Maar op de boot naar Indië is zij bezweken voor de avances van ene mr. Sifard van Dubbeldam, die daarvoor van Sibe Oetses een pak slaag krijgt. Dan pikt Oetses de auto van de burgemeester van Medan in en rijdt woedend terug naar zijn plantage.

In het verhaal *Wesley Vanderwegh, per adres: Circus Harmston* ontmoet de ik-verteller in een hotel een stel Amerikanen van een rondreizend circus. Eén daarvan blijkt net als de ik-figuur een Fries te zijn. De twee ballingen gaan samen wat drinken, en dan volgt, in een sterk veramerikaniseerd Fries, het levensverhaal van deze Wesley Vanderwegh uit Dokkum – wilde haren, van huis weggelopen, aan lager wal geraakt, en nu een eeuwige zwerver. Aan het eind vraagt Vanderwegh aan de ik-figuur om bloemen te leggen op het graf van zijn ouders en geeft hem daar geld voor. De ontmoeting van deze twee Friezen in den vreemde lijkt me een typisch Fries thema – ik ben dit althans nooit eerder tegengekomen, en ken het eigenlijk alleen uit de verhalen van Friese emigranten in Speerstra's *It Wrede Paradys* (1999).

De Uittocht gaat over Timen, een echte Fries, die als assistent werkt op een plantage in Deli. Anders dan de Hollanders heeft hij de gewoonte om met de koelies te praten. Hij wordt echter zo gekoeioneerd door zijn baas Kooiman, dat hij die tegen de grond slaat, zodat ontslag onvermijdelijk is. Timen geeft zijn spulletjes aan zijn baboe Mina, huurt een *grobak* (buffelkar) en laat zich daarop als een inlander naar Medan vervoeren. In eerste instantie lijkt het thema hier dat van de gekke Fries die buiten de gebruikelijke Nederlandse koloniale gedragsconventies valt. Interessanter is het conflict dat we hier zien tussen blanke kolonialen onderling, met de Fries die de kant van de inlanders kiest tegen de Hollanders, zoals eerder al de Van Harens. De mythe van het Friese bloed dat naar vrijheid en onafhankelijkheid trekt, treffen we ook aan in verband met Multatuli's achterneef, de Indonesische nationalist E.F.E. Douwes Dekker, gekenmerkt als deze was door "de bloedmenging fries, frans, denkelijk ook portugees" (Margono Djojohadikusumo 1974:7).

In *Fata Morgana* lezen we over Aldert Boersma en zijn vrouw Aukje, die al jaren in Deli werken. Het is crisistijd, dus hij moet dubbel werken en mag niet naar Europa met verlof. Nu echter zijn ze er eindelijk aan toe, en Aukje verheugt zich er al op. Maar dan komt de schok: het mag weer niet. Tijdens de siësta droomt Aukje van het oude Friesland, maar dit blijft onbereikbaar. Het *Heitelân* dus als fata morgana. Aukje legt zich daar bij neer: een mens kan nu eenmaal geen twee levens leiden. Deze Friezen zijn mensen van weinig woorden, maar wel vervuld van grote en diepe verlangens en heimwee. Interessant is hier, dat er bij mijn weten – met uitzondering van Caesar Kijdsmeirs *Wrakhout* (1931) – niet veel Indische romans zijn die ingaan op de koloniale gevolgen van de economische crisis in de jaren dertig.

Het minst geslaagde verhaal is het negende, *Rimboe*. Na een bezoek aan zijn vriend Salverda rijdt Tsjalling Weerstra door de nacht op zijn Harley Davidson naar huis door de regen. Hij krijgt een ongeluk en wordt vrijwel dood door drie dronken planters afgeleverd bij de dokter die hem opereert. Maar wat hem werkelijk het leven redt, is de liefde van de operatiezuster. Tsjalling overleeft en mag zelfs met behoud van salaris naar Europa op ziekteverlof. Een wonderverhaal kortom.

De tweede dood heeft een openingszin – "Indië is een fuik – Je weet wel, hoe je erin, maar niet, hoe je er weer uit komt." – die zo uit Walraven had kunnen komen. Het verhaal gaat over het verloren leven van een Friezin, Luerke Hamersma, die naar Indië kwam, achter een zeeman aan, die haar echter heeft laten zitten. Als Juffrouw Lucy werkt ze tien jaar lang als onderwijzeres en gouvernante in Deli. Dan, op een vakantie in de bergen, ontmoet ze een planter uit Atjeh. Het is liefde op het eerste gezicht – zoals ook in *Rubber* (1932) van Székely-Lulofs, in de puntje-puntje-stijl, die Du Perron (1946:241) zo haatte – al snel gevolgd door een verloving. Lucy gaat met

haar aanstaande mee terug per auto naar Atjeh. Maar onderweg vloekt de planter, en ook neemt hij Lucy, tegen de afspraak in, mee naar zijn eigen huis, waar ze een inlandse vrouw aantreft die de moeder is van zijn kinderen. Dan vallen Lucy de schellen van de ogen, een schokkend moment dat we ook aantreffen in het schitterende verhaal 'The Force of Circumstance' in *The Casuarina Tree* (1926) van Somerset Maugham. Maar de planter snauwt haar af en schopt haar met koffers en al eruit, waarna ze woordeloos troost vindt bij een Inlandse baboe in de bijgebouwen.

De Bezegeling is het verhaal van Toean Hilbran, een blanke, aan lager wal geraakte douanier, in Indië geboren als zoon van een Friese vader en een Noorse vrouw, en altijd in Indië gebleven, waar hij is getrouwd met een Inlandse. Na haar dood gaat hij met zijn dochtertje aan de Deli-rivier wonen, en wordt langzaam één met de inwoners van de kampong. Dit thema van 'going native', een groot taboe destijds in de koloniale samenleving, vinden we ook in het verhaal *Het Moeras* van Alberts. Hilbrans dochter Hildegard zit nu op de Mulo in Medan en wordt daar verliefd op een Inlandse jongen, Kasdi: "Hij is nationalist en zei, dat de blanda's hier alleen maar kwamen om rijk te worden. Dat mocht hij niet zeggen. Alle jongens denken het, maar alleen hij durfde het te zeggen ook. Toen hebben ze hem er af gepest." (Haisma 1947:130). Deze Kasdi, die volgens Hildegard beter is dan alle blanke jongens, kon een broer zijn van Hella Haasse's Oeroeg, die ook opgroeide in de jaren dertig en vergelijkbare kritische opmerkingen maakt.

Op de grens gaat over de laatste dag in Indië van Huizinga, die 25 jaar als machinist op een plantage in Deli heeft gewerkt. Hij overpeinst zijn leven daar, op de grens nu van twee werelden, en neemt dan samen met zijn vrouw afscheid van Indië en van hun zoontje dat begraven ligt op Tandjong Soeka: "Rust zacht, lieve jongen, in de vreemde grond, die ons lief geworden is... Eenmaal zullen we weer bij elkaar zijn" (Haisma 1947:146).

Het laatste verhaal, *De weg terug*, gaat over Douwes en zijn vrouw, twee oude Indiëgangers, die na hun Europees verlof berooid naar Indië terugkeren om daar in de bergen stil te gaan leven van hun kleine pensioentje. Het is een verhaal vol berusting, "De laatste restjes van een gebroken leven" (Haisma 1947:164).

Overzien we de bundel *Suderkrús* als geheel, dan zien we een duidelijke koloniale cyclus van uitkomen en wennen aan Indië, met Indische wederwaardigheden en sterke verhalen uit Deli, gevolgd door uitzien naar het verlof, afscheid en eindelijk pensioen in Nederland, met als coda de gedwongen terugkeer naar Indië van twee oude mensen die het van hun Indisch pensioentje in Nederland niet redden. Haisma's Indische verhalen gaan over het alledaagse leven van planters, soldaten, zendelingen, vrouwen; van halers en brengers, trekkers en blijvers. Er staan nogal wat portretten in van verloren levens aan de zelfkant van de Indische koloniale samenleving in

Deli. De focus is volledig op de Europese koloniale maatschappij, en Inlanders komen – met uitzondering van de korte passage over Kasdi in *De Bezegeling* – nauwelijks aan bod. Wat dit laatste betreft komt Haisma inderdaad, zoals Muller opmerkte, niet voorbij de cliché's en stereotypen.

Haisma's verhalen hebben een romantische inslag. Romantisch is zijn beschrijving, met een grondtoon van melancholie, van het contrast tussen de overweldigende tropische natuur en de nietigheid van de mens. Romantisch zijn ook het verlangen naar de geboortegrond en de bespiegelingen over hoe men in den vreemde aarden moet. De vergelijking met Walraven en diens heimwee naar Dirksmuide dringt zich op, maar bij Haisma domineert een piëtistisch gekleurde berusting, het gelaten godsvertrouwen van nietige mensen.

Veel verhalen gaan over ontheemde Friezen in de diaspora. Wie jong is trekt weg, leeft in den vreemde, verlangt terug naar Friesland, maar sterft dan ergens ver weg. Zoals Wesley Vanderwegh, die zijn *Heitelân* niet terug zal zien, maar hij wil wel bloemen op het graf van zijn ouders. Romantisch is tenslotte ook dit doodsthema. In zes van de dertien verhalen ligt er een Fries in de Indische bodem of ziet dat als toekomst: Bjinse, Nommensen, Douwes, het zoontje van Huizinga, Toean Hilbran en Aukje Boersma. Met een variant op de titel van Frans Lopulalan zou deze bundel kunnen heten *Onder de tropenzon een Fries graf.*

5.3 Haisma's Indische roman Peke Donia de koloniaal

De twee Indische romans die Haisma in de jaren dertig schreef zijn in 1943 tezamen uitgegegeven en sindsdien bekend gebleven onder de titel *Peke Donia, de koloniaal.* 'Koloniaal' betekent hier, zoals ook in het schilderij 'Het vertrek der kolonialen' uit 1885 van Isaäc Israels, KNIL-soldaat.

Peke Donia trekt als jong militair naar Indië en dient in Atjeh, waar hij jarenlang droomt van zijn terugkeer naar het *Heitelân.* De roman opent met het gepraat van de twee terugkerende kolonialen Seinstra en Donia in de trein naar Friesland. Deze levendige openingsdialoog, bij Seinstra doorspekt met Maleise uitdrukkingen, introduceert de Indische achtergrond van Peke Donia als terugkerend KNIL-soldaat, het feit dat hij daar een *njai* heeft, en een zoontje Mardjo.

Maar dromen zijn mooier dan de werkelijkheid, zo blijkt als hij eenmaal terug is in zijn geboortedorp (vgl. Winters 1999:51). Friesland lijkt veel kleiner geworden, en is hem niet meer zo vertrouwd als vroeger – een ervaring vergelijkbaar met die van James van Tuyll bij terugkeer in Nederland, in Daums *Uit de Suiker in de Tabak* (1883-1884). Omgekeerd wordt Peke genegeerd en buitengesloten door de dorpsgemeenschap, door zijn vroegere

vriendin Tsjits, die heeft horen vertellen dat hij een zwarte vrouw heeft gehad, maar ook door de christelijke jongemannenvereniging en de dominee. Dramatisch is de scène waarin Peke op een zondag na de kerkdienst bij de dominee thuis zijn kerkelijke attestatie komt aanbieden. Hij wordt binnengelaten, maar niet in de zondagse kamer; hij krijgt een harde rechte stoel, maar geen koffie en geen sigaar; de dominee, in hemdsmouwen, neemt het doopbewijs in ontvangst, en vraagt hem dan alleen: "Heb jij niet in Indië gediend?" Een dergelijke ongastvrije behandeling was in die tijd zeker een klap in het gezicht. Dit korte, kille onderhoud maakt pijnlijk scherp het taboe voelbaar dat aan Peke Donia kleeft. Wie destijds koloniaal soldaat werd, was een *outcast* (vgl. ook Wiessing 1960:86-87). In deze omstandigheden is Peke's vader Tede Donia eigenlijk nog het enige dat hem aan zijn geboortedorp bindt, en als die sterft, wint het verlangen naar zijn zoontje Mardjo, die in Indië bij zijn Inlandse moeder woont. In een gruwelijke scène verdrinkt Peke Donia zijn hond en vertrekt weer naar de Oost.

In het tweede deel komt Peke negen jaar later weer terug naar Friesland, deze keer met zijn zoon Mardjo, die nu verder Teda heet en die hij Fries heeft leren spreken. Daarmee is de positie aan de orde van de halfbloed, de Indo, in de Friese samenleving. Over dit Indische thema wordt niet veel gesproken, maar de roman laat wel duidelijk zien hoe marginaal de positie is van de oud-koloniaal Peke en zijn halfbloedzoon, die terechtkomen in een randmilieu van kroeglopers, criminelen en hoeren in de stad Leeuwarden.

Ditmaal vindt Peke in Friesland een nieuwe levenskameraad in Hiske, een meisje uit De Westerein dat in Leeuwarden in de prostitutie zit. Zij – en het kind dat ze van hem draagt – binden Peke nu aan Friesland. Ze trouwen en samen vinden ze hun bestemming in het werk op het boerenland. Maar om dezelfde reden hoort Mardjo/Teda dus niet thuis in Friesland – die hoort in zijn eigen geboorteland en keert daar weer naartoe terug. Peke moet hem laten gaan, en aan het eind van de roman brengt hij Mardjo weg naar Rotterdam en zet hem op de boot naar Indië, waarna hij – alleen, maar gelukkig – terugkeert naar zijn eigen plek, bij Hiske in Friesland.

De stof die Haisma hier aansnijdt, uit het leven van de gewone koloniale soldaat, is in de literatuur eigenlijk pas aan bod gekomen na Kipling. Er waren daarvoor – zoals Brom (1931:86) laat zien – wel militaire romans in de Indisch-Nederlandse letteren, maar dat waren vooral heroische verhalen van officieren vol martiale en ridderlijke erecodes, zoals we die ook nog aantreffen bij Arthur Hille in Du Perrons *Het Land van Herkomst* (1935). Verhalen van gewone KNIL-soldaten in Indië hebben we eigenlijk pas van Haisma's tijdgenoten Cohen (1932), Székely-Lulofs (1936) en Walraven (1945), die alle drie uit eigen ervaring schreven. Het bijzondere van Haisma's *Peke Donia* is nu, dat hij schrijft over het leven van een ex-KNIL-soldaat na diens terugkeer in het moederland, en over de afwijzing en

uitsluiting waarmee hij daar te maken kijgt. Daarbij valt op, dat de koloniale kant – Peke Donia's Atjehse verleden bijvoorbeeld – wordt genoemd, maar verder buiten beeld blijft. In de Nederlands-Indische literatuur van de jaren dertig kwam dit onderwerp wel aan de orde – gloriërend in het heldenboek *Atjeh* (1938) van Zentgraaff, scherp kritisch in *Het Land van Herkomst* (1935) en het *Indies memorandum* (1946) van Du Perron – zij het dan toch vooral als gespreksonderwerp tussen Indische insiders. Peke Donia daarentegen lijkt te beseffen dat hij in Friesland een dergelijk gevoelig onderwerp maar beter kan vermijden. Als oud-koloniaal loopt hij daar in elk geval niet te koop met wat hij in Indië had meegemaakt. Dat Haisma's roman dit laat zien, is knap, maar dat hij er zelf ook het zwijgen toe doet is politiek en literair een gemiste kans, die nog eens bevestigt hoe groot het bereik van dit taboe destijds was.

In *Peke Donia* treffen we aldus allerlei Indische elementen aan. En de vraag rijst hoe die zich verhouden tot de Friese. Hoe Indisch is eigenlijk Haisma's werk, en hoe Fries? Volgens Trinus Riemersma is *Peke Donia* in wezen een conservatieve Friese boerenroman in de zin van Peter Zimmermanns studie over *Der Bauernroman – Antifeudalismus – Konservatismus – Faschismus* (1975). Zoals ook Muller (1988) opmerkt: Haisma's roman biedt een heling door de behandeling van een driedubbele thuiskomst – van de Indo Teda die terug gaat naar Indië, van de Fries Peke in zijn *Heitelân*, en van Hiske in haar dorp De Westerein. En er vindt een bekering plaats: "Bekearing ek ta it âlde, deeglike, kristlike Fryslân." (Muller 1988:91).

Voor Riemersma's stelling pleit dat de roman voor het overgrote deel in Friesland speelt, en dat het aantal bladzijden dat aan Indië gewijd wordt, uiterst beperkt is. Toch is het de moeite waard om te overwegen of we niet *Peke Donia* moeten lezen als Haisma's *Land van Herkomst*, zij het dan in tegengestelde richting – *Het Land van Terugkeer* dus. Zoals Du Perron in Parijs schrijft over Indië, zo schrijft Haisma in Indië over Friesland, en bij beiden komt dit voort uit een romantisch verlangen. Bij Haisma staat centraal de vraag waar iemand thuishoort en waarom. Voor een Fries als Peke Donia is dat in Friesland, en niet in Indië. Dit gaat gepaard met een chauvinistische idealisering van het *Heitelân* als de beste plek op aarde – een idealisering die overigens tegelijk nogal flink gerelativeerd wordt in deze roman. Deze focus op het Fries-eigene staat niet los van de ideologie van het nationalisme, die in het interbellum een dominante rol speelde in Nederland en die vele schrijvers en intellectuelen ertoe bracht te gaan definiëren wat nu bijvoorbeeld typisch Nederlands of typisch Fries was (cf. Van Ginkel 1999: 112-113). Voor Huizinga, Romein en Du Perron was het destijds heel gewoon te denken en te schrijven over de vraag wat nu 'typisch Hollands' was.

Maar in Nederlands-Indië, waar zich in de jaren dertig de geestelijke scheiding tussen Nederlanders en Indonesiërs voltrok, was het denken in dergelijke categorieën nog vele malen virulenter. En mijns inziens is dit Indische ideologische klimaat bepalend geweest voor de kleur van het Friesnationale aspect in Haisma's roman. De rassenscheiding waar de roman op uitloopt, dwars door een Friese familie heen, is in elk geval een puur koloniaal, Indisch element. Datzelfde geldt voor het Kipling-thema *East is East and West is West, and never the twain shall meet*, dat een centrale plaats krijgt aan het eind van de roman, wanneer Peke zich met het afscheid van zijn zoon verzoent in een algemeen-menselijk gevoel dat de scheiding moet overstijgen: "Ien loft oerspant beide, East en West, ien sinne beskynt, ien Leafde ferbynt beide." (Haisma 1992:411).

5.4 Posthuum werk: It lân forline (1951)

In het titelverhaal van de bundel *It lân forline* (1951) keert Eazge Tadema terug uit Indië naar Friesland, en het is alsof Haisma hier zelf, gedreven door heimwee en verlangen, zich vanuit het Jappenkamp terugschrijft naar Friesland, met verhalen waarin hij – net als Walraven (vgl Beekman 1998: 578) – in Indië de werkelijkheid van zijn geboortedorp oproept. Na jaren in de Oost vestigt Eazge Tadema zich weer in zijn geboorteland, op de boerderij van zijn overleden ouders, en al piekerend en peinzend over zijn mislukte leven glijdt hij geleidelijk af in een depressie. Het verhaal als geheel is te lang, maar het slot is aangrijpend, wanneer Tadema's depressie plaats maakt voor een laatste opflakkering van de levensgeesten, en de illusie dat hij nog weer een keer naar Indië zal. Kort daarop overlijdt hij, eenzaam en alleen. Net als in *Suderkrús* hier dus geen nostalgie, geen tempo doeloe, geen heroiek en geen exotische sprookjes. Tadema's Indië is bepaald niet het land waar iets groots werd verricht. Indië is een mislukking – dat is het schrijnende thema in dit laatste verhaal van Haisma – een thema dat verder in de Indische letteren zelden voorkomt.

6 Besluit

Wat de betekenis van Indië is geweest voor Haisma's literaire werk, kunnen we nu als volgt omschrijven. Het is in Indië dat Haisma zich als Fries schrijver ontwikkeld heeft. En al kan men het met Sierksma en Riemersma eens zijn dat zijn werk geen grote literatuur is, deze te jong gestorven schrijver had wel degelijk veel in zijn mars, zoals we zien in zijn beste verhalen in *Suderkrús*, de levendige scènes en dialogen in *Peke Donia* en het slot van *It*

lân forline. Daarnaast geldt dat Haisma's werk qua stof en thematiek veel Indischer is dan in de Friese kritiek tot nu toe is uitgekomen. In Indië heeft Haisma de stof opgedaan voor zijn literaire werk, die hij ontleent aan het leven van de mindere Europese koloniaal aan de zelfkant van de koloniale samenleving, de afgezakte Europeanen voor wie Indië een fuik en een mislukking was. Deze Fries-Indische verhalen, over mensen die zelf niet schreven en die ook nauwelijks in de koloniale literatuur voorkomen, vormen een tijdsdocument dat een ongewone bijdrage levert aan de internationale Indische Letteren. In zijn literaire werk heeft Haisma ook zijn Indische ervaringen verwerkt, zoals de thuiskomst aan het begin van *Peke Donia*, de angst van de vader voor de gevaren van de grote reis die Peke gaat maken, en de verlofgangers die in de roman voorkomen. Misschien wel het belangrijkste is, ten slotte, dat Haisma's eigen existentiële ervaring van ballingschap in Indië de aanleiding is geworden voor een zoektocht naar zijn Friese wortels in het *Heitelân*. En die zoektocht – ondernomen in reactie tegen het materialistische, moderne en lege Indië waar hij leefde en schreef, maar tegelijk ook gekleurd en gestempeld door de zich daar toen snel verscherpende ideologische confrontatie tussen Oost en West – heeft hij uitgewerkt tot het centrale thema van zijn literaire werk.

Algra, A. & H. Algra (1941-1956)
Dispereert niet. Twintig eeuwen Nederlandsche geschiedenis. Franeker: Wever, 13 dln.
Balzac, H. de (1832)
Voyage de Paris à Java. In: *Oeuvres diverses* II, Paris: Gallimard 1996, 1141-1172.
Beekman, E.M. (1998)
Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië 1600-1950. Amsterdam: Prometheus.
Birney, A. (red.) (1998)
Oostindische inkt. 400 jaar Indië in de Nederlandse letteren. Amsterdam/ Antwerpen: Contact.
Bloembergen, S. (1946)
Myn omgong mei Nyckle J. Haisma to Tjilatjap. In: *Frysk en Frij* 20 december 1946.
Brom, G. (1931)
Java in onze kunst. Rotterdam: W.L. & J. Brusse.
Cohen, A. (1932)
In Opstand. Amsterdam: Van Oorschot, 1967 [2e dr.].
Feitsma, Tony (1949)
Fryslân en Indonesië. In: *De Stiennen Man* V, nr. 56, 1-2.
Folkertsma, E.B. (1950)
Eachweiding. Dokkum: J. Kamminga.
Giebels, L. (1999)
Soekarno. Nederlandsch onderdaan. Een biografie 1901-1950. Amsterdam: Bert Bakker.
Ginkel, R. van (1999)
Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland. Den Haag: Sdu Uitgevers.
Haisma, N.J.(1936-1940)
Indische Impressies I-LX. In: *Leeuwarder Nieuwsblad,* 2 december 1936 - 18 mei 1940.
Haisma, N.J. (1938)
Suderkrús. Yndyske sketsen. Snits: Brandenburgh & Co. [Tweede druk 1947]
Haisma, N.J. (1943)
Peke Donia, de koloniael. Boalsert: A.J. Osinga.
Haisma, N.J. (1947)
Zuiderkruis. Indische schetsen. Uit het Fries vertaald door Evert Siderius. Sneek: Brandenburgh & Co.

Haisma, N.J. (1951)
It lân forline (Neilitten wurk). Snits: Brandenburgh & Co.
Haisma, N.J. (1992)
Peke Donia, de koloniaal. Ljouwert: Utjowerij Fryslân/AFUK.
Haisma, N.J. (1993)
De wei nei it Westen. Reisyndrukken fan Nyckle J. Haisma earder publisearre yn *De Stim fen Fryslân 1936* mei in bibliografy fan en oer de skriuwer. Ljouwert: Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaesjesintrum.
Hoek, B. van der (1988)
Mar der is mear. De romantyk fan Haisma en syn besprekkers. In: *Trotwaer* 20, nr. 2/3, 112-121.
Hoogte, A. van der (1953)
Het laatste Uur. Een kroniek uit het na-oorlogse Indonesië. Amsterdam/Antwerpen: Contact.
Kipling, R. (1893)
The Disturber of Traffic. In: *Many Inventions*. London: MacMillan,1964.
Kleian, J. (1936)
Deli-planter. Amsterdam: Van Holkema & Warendorf.
Koch, D.M.G. (1956)
Verantwoording. Een halve eeuw in Indonesië. 's-Gravenhage/Bandung: W. van Hoeve.
Kootstra, D. (1987)
Nyckle Haisma en Medan. In: D. Kootstra, *De moanne op 'e rêch. Reisferhalen*. Drachten/Ljouwert: Friese Pers Boekerij, 57-62.
Kramer, C. (1951)
De iensumens fan de swalker. In: Nyckle Haisma, *It lân forline*. Snits, 97-211.
Kijdsmeir, C. (1931)
Wrakhout. Een Indische zedenroman. Batavia: Weekblad d'Oriënt.
Mahieu, V. (1990)
Schat, schot, schat. Zes vertellingen. Amsterdam: Querido.
Mak, G. (1999)
De eeuw van mijn vader. Amsterdam/Antwerpen: Atlas.
Margono Djojohadikusumo (1974)
Notities uit vergeelde papieren: Dr. E.F.E. Douwes Dekker, de onverzaagde drager van een levens-ideaal: de politieke onafhankelijkheid van Indonesia. Jakarta: Bulan Bintang.
Muller, Megiel (1988)
Friezen yn Ynje en Ynje yn 'e Fryske literatuer. In: *Trotwaer* 20, nr. 2/3, 67-100.

Nieuwenhuys, R. (1972)
Oost-Indische Spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden. Amsterdam: Querido.
Perron, E. du (1935)
Het Land van Herkomst. Geannoteerde uitgave, verzorgd door F. Bulhof en G.J. Dorleijn. Amsterdam: Van Oorschot, 1996.
Perron, E. du (1946)
Indies Memorandum. Amsterdam: De Bezige Bij.
Piebenga, J. (1947)
Voorwoord. In: Nyckle J. Háisma (1947). *Suderkrús. Yndyske Sketsen.* Boalsert: Osinga (2e dr.). [Herdrukt als: Over Nyckle J. Haisma. In: *Tong-Tong* 31 december 1966, 17-19].
Pleijel, A. (1990)
Wie steeds op de wind let. Het boek over Abel de schilder. Amsterdam: Meulenhoff.
Prick van Wely, F.P.H. (1908)
Indië als Literair Wingewest, I-VII. In: *Ons Volksbestaan* 3 (1908), 2-52.
Resink, G.J. (1993)
Indisch-Nederlandse letteren, Nederlandse tropenbellettrie, Euro-Indonesische literatuur. In: *Ons Erfdeel* 36, nr. 2, 223-228.
Riemersma, Tr. (1977)
It koarte forhael yn 'e Fryske literatuer fan de tweintichste ieu. Ljouwert: Koperative Utjowerij.
Robinson, Tjalie (1966)
Een Fries met heimwee. In: *Tong Tong* 31 december 1966, 17.
Roorda van Eysinga, S.E.W. (1875)
Vloekzang van Sentot: De laatste dag van de Hollanders op Java. In: Multatuli, *Verzameld Werk* Amsterdam: Van Oorschot, dl. 1 (1973), 311-313.
Salomons, A. (1930)
Verhalen uit het Verre Oosten. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
Salomons, A. (1961)
Toen en Nu. Herinneringen uit een lang leven. Den Haag: Bert Bakker/ Daamen.
Salverda, R. (1994)
Indisch Nederlands in het Batavia van de jaren dertig. De roman *Goena Goena* van Caesar Kijdsmeir. In: *Indische Letteren* 9 nr. 1, 29-43.
Salverda, R. (1996)
Dutch and Other European Literatures of the Indonesian Archipelago. In: V. Davies & R. Griffiths (eds). *The Literature of Colonialism.* London: King's College, 42-62.

Salverda, R. (1997a)
Nederlandse literatuur in Indonesië 1945-1995. In: *Neerlandica Extra Muros* 35 nr. 1, 1-23.
Salverda, R. (1997b)
Indische letteren door een Engelse bril. Engels-Nederlandse koloniale en literaire rivaliteit in de Indonesische archipel. Een eerste verkenning. In: D. De Geest & H. Van Gorp (red.). *Extra Muros. Langs de Wegen.* Leuven: Universitaire Pers Leuven, 115-130.
Salverda, R. (1998a)
In Memoriam Han Resink (1911-1997). In: *Ons Erfdeel* 41 nr. 1, 130-132.
Salverda, R. (1998b)
Démasqué van Tempo Doeloe: De Indische Romans van P.A. Daum. In: *Ons Erfdeel* 41 nr. 4, 547-554.
Schurer, F. (1974)
Samle Fersen. Baarn/Ljouwert.
Sevenhuysen-Verhoeff, C.H. (1946)
Twee Tadema-kinderen op Java. 's-Gravenhage: W. van Hoeve.
Sierksma, F. (1948)
It Ivich Paradys. In: *De Tsjerne* 1948, 74-79.
Simonides, D. (1985)
Nyckle J. Haisma (1907-1943). In: *Tekst en Utlis.* Leeuwarden: AFUK, 1-12.
Slauerhoff, J.J. (1931)
Jan Pieterszoon Coen. In: J. Slauerhoff, *Verzameld Proza.* 's-Gravenhage: Nijgh & Van Ditmar, dl. 1 (1983), 342-427.
Speerstra, H. (1999)
It Wrede Paradys. Libbensferhalen fan Fryske folksferhuzers. Ljouwert: Friese Pers Boekerij.
Somerset Maugham, W. (1951)
The Complete Short Stories. London: Heinemann, 3 dln.
Steenmeijer-Wielenga, T. (1992)
Oer skriuwer, boek en útjeften. In: Nyckle J. Haisma. *Peke Donia, de koloniaal.* Ljouwert: Utjouwerij Fryslân, 413-428.
Székely-Lulofs, M.H. (1936)
De hongertocht van 1911. Amsterdam: Querido, 1960.
Tamminga, D.A. (1947)
Ter begeleiding. In: Nycle Haisma (1947). *Zuiderkruis. Indische schetsen.* Uit het Fries vertaald door Evert Siderius. Sneek: Brandenburg & Co., i-iv.

Vanvugt, E. (1993)
Een propagandist van het zuiverste water. H.F. Tillema (1870-1952) en de fotografie van tempo doeloe. Amsterdam: Mets.
Vervoort, H. m.m.v. M. Indorf (1979)
Sicco Roorda van Eysinga – zijn eigen vijand. Amsterdam: De Engelbewaarder.
Walraven, W. (1945)
De Clan. In: J. Greshoff (red.). *In de verstrooiing. Een verzameling letterkundige bijdragen van schrijvers buiten Nederland 1940-10 mei-1945*. New York: Querido, 302-314.
Wielenga, D. K. (1932)
Marapoe. Een verhaal uit Soemba. Kampen: Kok.
Wiessing, H.P.L. (1960)
Bewegend Portret. Levensherinnering. Amsterdam: Meulenhoff.
Winters, W. (1999)
De wite skelk fan Richt. Sykje nei typearjende aspekten fan de Fryske literatuer. In: *Hjir. Frysk literêr tydskrift*, jrg. 28 nr. 6 (december)
Zuidinga, R.H. (1987)
Indisch letterland. Verhalen uit twee eeuwen Nederlands-Indische literatuur. Amsterdam: Sijthoff.
Zweig, S. (1922)
Der Amokläufer. In: *Neue Freie Presse*, Wien, 4 juni 1922. Herdr. in: S. Zweig (1923). *Amok. Novellen einer Leidenschaft*. Leipzig: Insel Verlag.

Taalkorpora op de Fryske Akademy: in ferliking[1]

Hindrik Sijens (Fryske Akademy)

1 Ynlieding

Doe't begjin tachtiger jierren op de Fryske Akademy de kompjûter hoeden ynset waard foar it taalkundich wurk, wienen der gâns ferwachtings en guon dêrfan binne no mear as fyftjin jier letter ek wol útkommen. It Wurdboek fan de Fryske taal sit foarsafier't it skreaun is folslein yn 'e kompjûter en is foar Akademy-lju befreechber, en der is in elektroanysk korpus Nijfrysk oanlein dat ek op in beskate wize te rieplachtsjen is. Dêrmei steane ek drekst de twa grutheden neistinoar dy't it ûnderwerp fan dit artikel útmeitsje. Oan 'e iene kant it Wurdboek fan de Fryske taal (tenei WFT) en oan 'e oare kant de Taaldatabank fan it Nijfrysk (tenei TDB).

Yn dit artikel wurde earst de kartoteken dy't de basis fan it WFT foarmje neigien. Dêrby wurdt om praktyske reden der fan útgien dat it WFT de delslach is fan wat yn dy kartoteken opslein is. Dêrnei komt de TDB oan 'e oarder. De kearn fan it artikel is in ferliking fan de âlde kartoteken mei de TDB.

De fraach dy't steld wurdt is oft de TDB wat de grutte oangiet it WFT dekt. Dêrby wurdt sjoen nei de makrostruktuer en nei de semantyske kant. Is it WFT yn ferliking mei de TDB folslein genôch en watfoar bydrage kin it korpus fan de TDB eventueel jaan oan in takomstige elektroanyske ferzje fan in wurdboek fan it Nijfrysk, dat binne fragen dy't ek oan 'e oarder komme.

---

[1] Bewurking fan in skripsje taalkunde, makke yn it ramt fan de eerstegraads learareoplieding Frysk oan 'e Noardlike Hege skoalle Ljouwert. Mei tank oan Jan Popkema foar kommintaar op dy skripsje en kollega's op 'e Fryske Akademy foar opmerkings by in konsept fan dit artikel.

ne en de taname fan it as bewiis tsjinjende sitatemateriaal soe ek foar in brek soargje kinnen hawwe. It is no in perioadewurdboek dat it Nijfryske tiidrek fan 1800-1975 beskriuwt.

Yn kartoteek I is lykwols wol materiaal fan nei 1975 opnommen. Frysk út kranten en tydskriften fan nei 1975 is notearre op giele systeemkaartsjes en as sadanich yn it apparaat altyd werom te kennen. De kartoteek telt 280 houten bakjes mei mei-inoar mear as in heal miljoen alfabetysk oardere kaartsjes.

1.2 Kartoteek II

Skiednis

Tusken 1954 en 1958 is kartoteek II oanlein. Dat barde neidat de wurdboekmeiwurkers oanjûn hienen dat kartoteek I te min materiaal befette om in wittenskiplik wurdboek út te skriuwen. In dêrnei ynstelde kommisje besteande út prof.dr. K.H. Heeroma en prof.dr. J.H. Brouwer konstatearre dat it âlde apparaat tefolle line op it *Fr.W. 1900-1911* fan Waling Dykstra. Wurden dy't dêryn stienen, waarden net neier dokumintearre yn it apparaat. Fierders ûntdutsen de beide heechleararen dat der te min dokumintaasje fan de saneamde funksjewurden wie. By it ekserpearjen fan boarnen wie te min achtslein op de semantysk dizenige wurden as lidwurden, ferhâldingswurden en bywurden as *noch*, *net* ensfh. Op advys fan de riejouwers Heeroma en Brouwer waard doe besletten in twadde kaartsysteem oan te lizzen. Dat systeem soe de twa oantroffen lakunes opfolje moatte. Under lieding fan drs. H.T.J. Miedema is doe in nij kaartsysteem oanlein, dat sûnt ûnder de namme 'trochsneedapparaat' troch it libben giet.

Ynhâld

Kartoteek II befettet teksten út it tiidrek 1800-1950. Yn it foarwurd fan WFT 1 wurdt oanjûn wat de útgongspunten wienen by it gearstallen fan dit kaartsysteem: Net alle Nijfrysk koe mear bewurke en beskreaun wurde, dêrom moast it materiaal fanwegen de praktyske brûkberens selektearre wurde. Noarmen foar seleksje wienen:

- de kwantiteit fan de tekstseleksje moast foar elk desennium relatearre wurde oan de totale skriftlike produksje yn it desennium;
- der moasten ferhâldingsgewiis lytse fragminten fan in grut tal produsinten, dêrby yn alle gefallen de grutsten, selektearre wurde;
- yn 'e te selektearjen tekstfragminten soene alle fiksjonele en net-fiksjonele genres foarsafier't se mar in bytsje beoefene wiene, fertsjintwurdige wêze moatte ...;

- teksten fan útinoarrinnende literêre en taalkundige kwaliteit soene yn 'e seleksje fertsjintwurdige wêze moatte (WFT 1: IX).

Uteinlik is it net alhiel sa opboud as wat de útgongspunten wienen. Fanwegen it beheinde tal teksten út de jierren 1800-1830 waard besletten om fan dat tiidrek alles op te nimmen wat doe bekend wie[2]. Fierders wie it sa dat fan de jierren 1830-1950 net mear in persintaazje fan wat skreaun wie opnommen waard, mar dat ferdield oer desennia hieltyd besletten waard in tal teksten op te nimmen. Yn it ferrin fan de tiid befettet it oanbelangjende desennium hieltyd mear teksten. Waarden foar it tiidrek 1830-1840 noch 125 tekstienheden keazen, it lêste desennium 1940-1950 befettet 750. Yn it tiidrek dêrtusken rint it per desennium hieltyd omheech.

Kartoteek II is in sletten korpus en befettet sa'n 1.500.000 blau-syklostylearre kaartsjes. Elk kaartsje befettet in blokje tekst fan likernôch 50 wurden. Sa is elk wurdteken (token) yn syn omtekst te finen. De kaartsjes steane op wurdtype byinoar en se binne binnen it wurdtype yn tiidsfolge neffens de datearring fan de boarnen oardere. De types binne alfabetysk oardere. Homografen binne foar in part skaat. (WFT 1: X).

Neidiel fan dit kaartsysteem is dat de boarnefermelding op elk kaartsje net brûkersfreonlik oanjûn is. De boarnen binne net mei in trochsichtige ferkoarting fan opjefte fan titel en/of auteur notearre en binne net datearre op jier fan útjefte mar op it (rekonstruearre) jier fan ûntstean. Men moat al aardich fertroud mei it apparaat wêze om fuort te witten fan hokker auteur, út hokker boarnen en út watfoar jier in fragmint komt.

It systeem is foar leksikografyske doelen wol brûkber, en foar it gearstallen fan it WFT sels ûnmisber fanwegen de oanfollings dy't it op kartoteek I jout, mar de opteine kompjûterbrûker fynt al gau de beheinings: alle syk- en seleksjewurk moat mei de hân dien wurde en in part fan it systeem is net lemmatisearre.

1.3 Taaldatabank

Skiednis

Begjin tachtiger jierren kaam hieltyd mear de oandacht te lizzen op elektroanyske tekstdatabanken. It INL yn Leien sette foar it Nederlânsk elektroanyske taalsamlingen op. Foar de Fryske Akademy begjint it yn 1981 aktueler te wurden, as Klaas van der Veen op de jiergearkomste fan de Fryske Akademy fan dat jier pleitet foar in taaldatabank foar it Frysk.

---

[2] Der binne nei it ôfsluten fan kartoteek II, en benammen nei 1970 noch wol Fryske teksten út it tiidrek 1800-1830 bekend wurden. Se binne ekserpearre en yn kartoteek I argivearre.

Anne Dykstra wurdt dêrnei frege om it ferlet en in eventuele opset te ûndersykjen. Hy komt yn 1984 mei in rapport en beskriuwt yn syn ferslach de eventuele opset fan in taaldatabank foar it Frysk en hifket it ferlet fan sa'n bank binnen de Frisistyk. Ut syn stúdzje falt daliks op dat op dat stuit by de Fryske Akademy it ferlet al bestie eń dat eins allinnich noch oanjûn wurde moast hoe't de opset fan in taaldatabank wêze moast en hoe't sa'n projekt ta stân komme moatte soe. By it tekenjen fan de opset giet er út fan de foar de Akademy winske situaasje. It hifkjen fan it ferlet by oare frisistyske ynstânsjes legitimearret it opsetten fan sa'n bank namste mear. De leksikografen fan de Fryske Akademy wize neist it leksikografysk belang ek op it taalkundich belang fan in databank. Njonken de wurdboekôfdieling sjogge ek it Nammekundich wurkferbân, it Taalburo en de taalsosjolooch fan de Fryske Akademy goede mooglikheden.

De Afûk sjocht ek wol wat yn it ynrjochtsjen fan in taaldatabank foar it Frysk. Yn dy snuorje bestienen dêr plannen om in Frysk-Ingelsk wurdboek te skriuwen en dan soe de TDB in grut part fan de nedige gegevens leverje kinne. Foar de te befoarderjen ienheid yn stavering wurdt ek in taak sjoen yn it bestean fan de TDB.

De doetiids heechleararen Fryske taal- en letterkunde oan de Vrije Universiteit, Meijering en Feitsma, wienen ek tige posityf oer it opsetten fan in taaldatabank en in leksikonbank[3] foar it Frysk. Hja jouwe oan dat se mei help fan it nije ark in projekt foar Fryske semantyk en leksikografy opsette wolle soenen.

It Frysk Ynstitút fan de Ryks Universiteit yn Grins keppelet it belang fan in taaldatabank oan it ta stân kommen fan û.o. in wurdboek fan it Midfrysk. Ek it Nijfrysk kin syn foardiel hawwe en Grins sjocht dêrby as prioriteiten û.o. in Frysk-Ingelsk wurdboek, mar ek it fêststellen fan de noarm fan it skreaune Frysk. It ferlet fan in op te setten Taaldatabank fan it Frysk wie dus dúdlik oantoand. (Dykstra 1984: 22).

Dykstra advisearre om foar de opbou twa krêften oan te stellen, in taalkundige en in automatisearringssaakkundige. Mei dy besetting set it projekt yndied yn 1985 út ein. De klam lei yn 't earstoan foaral op 20ste-ieusk Nijfrysk, mar mei it ûntwikkeljen fan ideeën foar in wurdboek foar it Midfrysk en Aldfrysk, wurdt sûnt likernôch 1990 ek wurke oan korpora foar dy taalstadia. In korpus 19de-ieusk Frysk is yn tarieding.

Ynhâld

De TDB is alderearst opboud om de leksikografy te tsjinjen, mar oar ûndersyk is er ek foar bedoeld. Dykstra definiearre yn syn rapport fan 1984 de

[3] Dykstra definiearret yn it rapport in leksikonbank as folget: in samling kompjûtertagonklike wurdboek-artikels.

TDB as *in permaninte ynventaris fan it Frysk yn masine-lêsbere foarm*. Dêrta is in beskate technyske opbou keazen dy't optimale tagonklikheid mooglik meitsje moat.

De TDB wol in sa grut mooglike dekking jaan fan de Fryske wurdskat. Anne Dykstra en Jogchum Reitsma hawwe dat prinsipe yn 1993 beskreaun yn in artikel yn it Beaken. *'Sa grut mooglik'* moat absolút en net relatyf sjoen wurde. Absolút hâldt hjir dan yn dat se keazen hawwe foar in korpus: 'dat in sa grut mooglik ferskaat oan wurden (lemma's) jout út in sa grut mooglik ferskaat oan boarnen' (Dykstra en Reitsma 1993: 63). Dêr is wol wat oer op te merken: As je sizze 'sa grut mooglik', dan is dat ek wer *relatyf*, want *absolút* giet út fan in fêst gegeven. De grins fan it korpus wurdt lykwols net troch harren oanjûn en leit dus net fêst. Miskien hienen se skriuwe moatten dat se àlles opnimme wolle, mar dat dat yn 'e praktyk net kin. Dêrom soene je kieze moatte foar in sa grut mooglik korpus dat troch syn omfang en beriddenearre ynhâld de *maksimaal helbere* dekking jout.

It prinsipe fan 'sa grut mooglike dekking fan de Fryske wurdskat' is besocht ta te passen troch alderearst in ynventarisaasje fan it skreaune Frysk te meitsjen en 'it totaal dêrfan te beskôgjen as in soarte fan mikrokosmos fan 'e skreaune taal dy't syn delslach hawwe moat yn ús korpus' (Dykstra en Reitsma 1993: 63). Mei help fan de *Universele Decimale Classificatie* UDC fan de bibleteken is in yndieling makke fan de teksten om se sa op tekstynhâldlike kritearia selektearje te kinnen. Foar it tiidrek 1975-1985 is op dy wize in seleksje makke fan teksten op alle mooglike mêden: teology, biology, letterkundich proaza, skiednis ensfh. (Dykstra en Reitsma 1993: 63-65).

De kar fan teksten út de tiidrekken 1900-1975 en 1985-1995 is wat opnimmen oangiet minder beriddenearre: fral boarnen dy't op 'e boarnelist fan it WFT steane binne tafoege en dat is dan meast letterkundich proaza. Tydskriften en krantefrysk binne amper meinaam. Ut it tiidrek 1985-1995 is in soad krantefrysk en radiofrysk opnommen.

De ynhâld fan de TDB: tokens, types, lemma's

Elk wurd dat yn in tekstbestân foarkomt wurdt in *token* neamd. In groep gelikense *tokens* wurdt troch ien fertsjintwurdige, en dat wurdt *type* neamd. In wurd as *hân* komt wol 25.000 kear as *token* foar yn 'e TDB, mar is úteinlik mar ien *type*. In foarm as *hast* is ien type, mar kin wol by trije lemma's hearre: it tiidwurd *hawwe*, it bywurd *hast* en it haadwurd *hast* (as njonkenlemma by *haast*). By foarmen as *hast, hie* en *hân* giet it om trije types dy't úteinlik werombrocht wurde ta ien lemma: *hawwe*.

By groei fan in korpus nimt it tal tokens tige ta, dat sil dúdlik wêze, mar it tal types nimt navenant minder ta. En it tal lemma's nimt yn ferhâlding noch minder ta. By in tuskentiidske telling en in totaaltelling yn 1993 en ek in totaaltelling yn 1997 kamen de folgjende sifers foar it ljocht:

jier	tokens	types	ferhâlding
1993	116.000	10.000	1: 11,6
1993	8.242.922	210.013	1: 39
1997	23.121.275	410.049	1: 56,4

De lêste kolom moat sa lêzen wurden: elke 11,6 ensfh. tokens smiet trochinoar 1 nij type op. Ut dit oersjoch docht dúdlik bliken dat it rendemint by it tanimmen fan de korpusgrutte hieltyd lytser wurdt. Uteinlik is de ferhâlding tokens-types of it saneamde bruto rendemint by goed 23.000.000 tokens mar 1,77%. It netto rendemint (de ferhâlding tokens-lemma's) is dan fansels noch lytser. Mar dat is net krekt nei te gean, want de types yn 'e TDB binne net werombrocht op lemma's.

Der is wol besocht om it tal lemma's yn net-lemmatisearre korpora te berekkenjen. Dykstra en Reitsma jouwe yn 1993 oan dat troch it tapassen fan beskate rekkenmetoades op dat stuit sa'n 135.000 oant 140.000 lemma's yn 'e TDB sitte moasten (Dykstra en Reitsma 1993: 67-68). Wurde deselde rekkenmetoades tapast op it korpus fan 1997, dan komt dat op sa'n 270.000 lemma's út. Dat soe hast in ferdûbeling ynhâlde. Op himsels prachtich, mar om't it hoe en het fan de rekkenmetoades net neigien wurde koe en om't it ryklik heech is, is foar dit artikel in nije berekkening makke. Dêrta is it f-trajekt oan types hânmjittich lemmatisearre en dêrnei omrekkene as soe it foar de hiele TDB jilde. Dat f-stik telde yn 1997 12.583 types. Nei bewurking bleaunen dêr 5488 lemma's fan oer, dat is 43,6%. Nimt men it tal types fan de folsleine TDB (410.049) en dêr 43,6% fan, dan komt der 178.781 út. Dat soe it tal lemma's yn 'e TDB wêze kinne. Dat leit sa'n 90.000 leger as de útkomst fan 270.000 dy't nei gebrûk fan de oare metoades boppe wetter kaam.

Dat grutte ferskil kin syn oarsaak fine yn it feit dat yn 'e lemmalist fan de TDB homonimen as ien lemma rekkene wurde, wat reduksje fan it tal lemma's ynhâldt. Dat is dien om't by it mei de hân lemmatisearjen fan de TDB-list net neigien wurde koe oft ien type ek by twa lemma's passe koe. De list mei types jout bgl. mar ien type *faas*, wylst it dêrby wol om twa lemma's *faas* gean kin. De lemmalist fan it WFT is op deselde wize oanpast: de twa lemma's *faas* telle mar as ien.

In twadde oarsaak foar it ferskil is dat de list mei types út de TDB nochal wat 'rûs' befettet dy't mooglik by de oare rekkenmetoades net meirekkene wurdt. De rûs dy't yn it f-trajekt oantroffen is, bestiet fral út: eigennammen *(faber-hornstra, fennema, fennema's, fennimore)*, ynlêsflaters *(f┴, f¼, f§ar, f┴e©┴nemint, f┴e©┴neminteel, f¿lgende, ferhuze46, ferhuze8, ferkryndiaar)*, Hollânsk- en oarstalige wurden *(fahrbefehle, fahren)*, en dûblueres dy't by it omstaverjen in type yn 'e âlde stavering en ien yn 'e nije stavering opleverje *(flakfordieling / flakferdieling)* en misstaverings *(fabrieken)*.

Gearfetsjend kin sein wurde dat by it útbouwen fan de TDB it rendemint hieltyd lytser wurdt: It tal tokens sil fiks tanimme, it tal types en lemma's nimt navenant folle minder ta.

Absolút kin it tal lemma's fansels noch genôch tanimme as men it korpus noch folle grutter makket. En in grut korpus is tige nuttich foar bgl. syntaktysk ûndersyk of ûndersyk nei frekwinsje.

3 Ferliking TDB en WFT

3.1 Makrostruktuer

Wat is oangeande de lemma's of de makrostruktuer de ferhâlding WFT-TDB? Dykstra en Reitsma hawwe yn 1993 in ferliking WFT-TDB makke (Dykstra en Reitsma 1993: 71-73). Yn twa ferlykbere trajekten hie it WFT doe nochal wat mear lemma's as de TDB. By in ferliking WFT-TDB op basis fan de ynhâld fan de TDB yn 1997 hat de TDB it WFT lykwols ynhelle en leit er op in fikse foarsprong:

	WFT	TDB
1993 (trajekt *f-fluensk* + *h-húzje*)	12751	9945
1997 (trajekt *f-ferzje*)	4036	5488

Yn 1993 is in ûnderferdieling makke fan wat de TDB al hie en it WFT net en oarsom. Sawol it WFT as de TDB hienen fiks wat lemma's dy't allinnich mar yn ôf it iene ôf it oare foarkamen. Lemma's dy't yn beide korpora foarkamen makken sa'n 40% út.

Hoe't de dekking fan de twa korpora oer en wer der yn 1997 hinne lei koe spitigernôch net mei de kompjûter neigien wurde. In stekproef wie alles wat mooglik wie. Dêrfoar is it trajekt *f* oant en mei *fammebroeier* yn sawol it WFT as de TDB hânmjittich teld. It folgjende oersjochje toant de útkomsten foar dat trajekt:

	1993	**1997**
Lemma's yn 'e TDB	9945	640
Lemma's yn WFT	12751	323
Lemma's wol yn TDB, mar net yn WFT	4917 (49,5%)	403 (63%)
Lemma's wol yn WFT, mar net yn TDB	7723 (60,6%)	95 (29,4%)
Lemma's yn WFT en yn TDB	5028 (39,4%)	237 (73,4%)

Mei wat slaggen om 'e earm kin dochs sein wurde dat de TDB it WFT hieltyd mear dekt. It tal unike lemma's yn 'e TDB is fiks tanommen, it tal unike lemma's yn it WFT is dúdlik ôfnommen. De TDB komt wat de dekking oangiet hieltyd tichter by it WFT mar noch altyd sa'n 30% fan de WFT lemma's komme net yn 'e TDB foar. De foarnaamste oarsaak fan it feit dat 30% fan de WFT lemma's net yn 'e TDB te finen is, is grif dat de kartoteken it tiidrek 1800-1975 beslane, wylst de TDB allinne tweintichste ieusk materiaal befettet. Boppedat befettet kartoteek I ek gâns mûnlinge opjeften út de folksmûle en de TDB net.

De lemma's dy't de TDB wol hat en it WFT net wurde foaral foarme troch trochsichtige gearstallings, nije wurden foar nije begripen dy't foar 1975 net bestienen en hollannismen dy't mijd binne yn it WFT.

By de ôfliedings fan (grûn)wurden mei de efterheaksels *-heid* en *-ens* docht him in opfallend ferskynsel foar. Men soe tinke kinne dat de TDB absolút sjoen in fikse útwreiding jaan sil fan dat soarte wurden om't it tal lemma's ek tanommen is. Mar dat is net sa. De TDB foeget wol gâns nij materiaal ta, mar hat in oantal ôfliedings net, dy't it WFT wol hat.

Yn 'e selektearre trajekten nimt absolút it tal ôfliedings mei *-heid* amper ta, en relatyf sels ôf: fan de 4036 WFT lemma's geane 80 út op *-heid* (1,98%). Fan de 5488 lemma's út de TDB geane 82 út op *-heid* (1,49%). Mei *-ens* leit dat oars: 79 fan de 4036 WFT-lemma's geane út op *-ens* (1,95%), wylst dat by de TDB 98 fan de 5488 is (1,79%). Opfallend is dus it tanimmen fan it tal *-ens*-ôfliedings yn ferhâlding ta *-heid*-ôfliedings yn 'e TDB. Dat efterheaksel is op skrift blykber produktyf. It brûken fan *-ens* ynstee fan *-heid* as efterheaksel om dit type substantiven te foarmjen kin ferklearre wurde troch in beskate distansearring foar it Nederlânsk oer. It efterheaksel *-ens* giet troch foar Frysker as *-heid*. In rychje fan sa'n 25 *-ens*-ôfliedings steane wol yn 'e TDB, mar net yn it WFT en hawwe boppedat yn dat lêste wurdboek ek gjin wjergader dy't útgiet op *-heid*. Foarbylden fan dit skift: *faaiens, fakultativens, fammigens, ferdwaasdens, ferfangberens, fergiftigens, ferlykberens*.

It foarheaksel *fer-* is tige produktyf yn it Frysk. Men mei ferwachtsje dat yn 'e TDB relatyf likefolle lemma's mei *fer-* begjinne as yn it WFT. In telling jout lykwols oan dat it tal relatyf ôfnimt: Fan de 5488 TDB-lemma's begjinne 3447 mei *fer-*[4]. Dat is 62%. Fan de 4036 WFT-lemma's begjinne 68% mei *fer-*. In opfallend ferskil dat mooglik ferklearre wurde kin út it tanimmen fan gearstallings fan it type haadwurd + haadwurd yn it *f*-trajekt

[4] Dat binne net allegear lemma's dy't mei it foarheaksel *fer-* begjinne. Wurden as *ferzje, fervje* ensfh. sitte dêr ek tusken. Dy binne der net út helle, mar om't it tal beheind is, is harren ynfloed op de sifers lyts.

te'n geunste fan ôfliedings mei *fer-*. It foarmjen fan wurden mei it foarheaksel *fer-* is blykber minder produktyf, hoewol't dêr likegoed groei is.

Dan is noch de muoite fan it neamen wurdich dat yn trochsneed de lingte yn letters fan in wurd tanommen is. Fan de mei-inoar 4036 telde wurden út it WFT is de lingte trochinoar 10,4 letters. Fan de 5488 telde TDB-lemma's is dat 11,62 letters. Mear as 1 letter trochinoar it wurd! Soks kin ferklearre wurde út it feit dat it tanimmen fan it tal wurden yn 'e TDB foaral bestiet út gearstallings, in type fan wurden dat algau gemiddeld út mear as 11 letters bestean kin (foarbylden út de TDB: *fakferieningsaspekt, fakgroepskoördinator, famkesadoraasje famkesboppebroek*).

3.2 Betsjuttings

De kartoteken fan it WFT telle goed 2,5 miljoen wurden. Niebaum konstatearret yn in resinsje fan it earste diel fan it WFT dat it materiaal foar it WFT út in tige represintatyf boarnebestân komt en dus genôch mooglikheden jout om de taal te beskriuwen (Niebaum 1986:130). It falt net ta om dat te hifkjen. Hoe komt men op it spoar wat it WFT mist? Troch WFT en TDB neistinoar te lizzen? As men dat docht kriget men grif in moaie ferliking mei mooglik de útkomst dat it WFT mear ferskaat befettet of dat de TDB bergen nije wurden hat. Mar lakunes yn it WFT, yn 'e sin fan beskate ûnmisbere wurdfjilden of begripen binne dêrmei noch net fûn. Dochs leannet it om it betsjuttingsferskaat yn sawol WFT as TDB te ferlykjen. Der is al konstatearre dat de TDB gâns mear lemma's befettet as it WFT befetsje sil en dat fan it WFT likernôch 73% fan de lemma's dutsen is troch de TDB.

Mar hoe leit it der mei it betsjuttingsferskaat hinne. It seit himsels dat wat grutter in korpus is, wat grutter de kâns is dat der mear betsjuttings dutsen wêze sille. Bergenholtz & Mugdan jouwe oan dat foar in goede beskriuwing fan de 2000 meast foarkommende Dútske leksemen in korpus fan 5 miljoen wurden nedich is. Foar in algemien wurdboek fan sa'n 50.000 oant 100.000 lemma's jouwe se oan dat men dan mei sa'n 50 oant 100 miljoen wurden 'einigermaßen auskommt' (Bergenholtz & Mugdan 1990:1622). Dykstra en Reitsma wolle wat beskiedener wêze: It Frysk is yn alle gefallen op skrift minder yntinsyf en op minder mêden brûkt as it Dútsk. Dêrom nimme hja oan dat foar it 20ste-ieusk Frysk ynearsten in korpus fan sa'n 20 miljoen tokens genôch is. Dêrby bedoele se dan in algemien beskriuwend wurdboek, bgl. in Frysktalich hânwurdboek lykas dat op it stuit gearstald wurdt op de Fryske Akademy (Dykstra en Reitsma, 1993: 69).

Foar in algemien wurdboek soe de TDB mei dy goed 23.000.000 tokens no genôch ynhâld hawwe moatte. Mar de belangstelling giet no út nei it WFT: yn hoefier dekt de TDB it WFT wat de betsjuttings oangiet. Foarôf moat fan-

sels nochris opmurken wurde dat WFT en TDB net alhiel gelikense tiidrekken beslane.

Om ynsjoch te krijen yn it betsjuttingsferskaat fan beide korpora binne út it *f*-trajekt in stikmennich lemma's nommen út sawol it WFT as de TDB. De WFT-artikels binne neist de útdraaień út de TDB lein. De kar fan lemma's is wat willekeurich, mar der is wol tocht om wat ferskaat yn wurdsoarten: 2 tiidwurden, 2 haadwurden en 1 eigenskipswurd. En der moast semantysk wat byt oan wêze. Fan de lemma's *fabel*, *fabryk*, *ferâlderje* en *feravesearje* wurde koart efkes wat oerienkomsten en ferskillen neamd. It lemma *farsk* wurdt wiidweidiger behannele.

1. **fabel**
   It WFT hat twa betsjuttings: **1.** vertelling waarin een zedeles aanschouwelijk wordt voorgesteld en waarin dieren en dingen als handelende personen optreden; **2.** verdichtsel, verzinsel. De TDB hat dy twa ek, mar hat as ekstra betsjutting: saaklike ynhâld fan in gedicht, ferhaal. It WFT mist de fêste ferbining *in fabel fan* en mist by betsjutting 2 de ferlytsingsfoarm *fabeltsje*: fernimstich optochte fabeltsjes.
2. **fabryk**
   It WFT hat fjouwer betsjuttings: **1.** inrichting om op grote schaal producten te winnen, goederen en stoffen te bewerken of toe te bereiden; **2.** gebouw van een inrichting onder bet. 1 genoemd; **3.** persoon van zonderling postuur en/of karakter; **4.** vreemd bouwsel, samenstel. De TDB hat allinnich mar betsjutting 1 en 2 en net 3 en 4, mar dat binne betsjuttings dy't yn it WFT mei allinne mar 19de ieuske sitaten bewiisd wurde. It WFT jout oan dat *fabryk* it lidwurd *de* en *it* hawwe kin, mar bewiisplakken mei *de* wurde net jûn. De TDB jout dy bewiisplakken wol. De fêste ferbining *frije fabryk* (fabryk dy't net fan in koöperaasje útgiet) komt wol yn 'e TDB foar, mar net yn it WFT.
3. **ferâlderje**
   It WFT hat trije betsjuttingen: **1.** ouder worden; **2.** in onbruik raken, niet meer gangbaar, niet meer gebruikelijk zijn; niet meer aan de eisen van de tijd voldoen; **3.** degenereren. De TDB jout 1 en 2 wol, mar 3 net. De TDB hat wol 4 kear de ferbining *yn 't ferâlderjen* ('verouderend'), dy't it WFT net jout.
4. **feravesearje**
   It WFT hat 5 betsjuttings **1.** bewegen; gaan verzitten; van zijn plaats raken; **2.** in wanorde brengen; in het ongerede komen; verzetten, verbuigen; van zijn plaats werken; **3.** (reflex.) zich lichamelijk overwerken; **4.** doorbrengen, verkwisten; **5.** ontspannen, afwisselen. TDB hat allinne betsjutting 1 en 2, mar wol in betsjutting dy't it WFT net hat: ferwurkje,

oankinne: De greate kolossen koene gâns hwat fretten feravensearje. Dat kin faaks as ekstra nuânse by skift 4.

5. **farsk**

It WFT-artikel *farsk* hat trije betsjuttings dy't alle trije ek yn 'e TDB foarkomme. Der wurde yn it WFT 45 sitaten brûkt as bewiisplakken. 19 dêrfan komme út 19de-ieuske boarnen, 26 út 20ste-ieuske boarnen. Fan dy 45 sitaten berêste 4 op in opjefte, de oaren komme út skriftlik materiaal. 8 dêrfan komme út âldere wurdboeken. *Farsk* komt 557 kear foar yn 'e TDB.

It njonkenlemma *fersk* wurdt yn it WFT op 2 nei allinne yn 19de-ieusk materiaal fûn. De 20ste-ieuske fynplakken komme út it Frysk wurdboek Frysk-Nederlânsk út 1956, dat sterk op *Fr.W. 1900-1911* linet en út in boarne út 1902. De TDB jout noch 2 (literêre) bewiisplakken út de 20ste ieu, ien fan Homme Eernstma en ien fan Hylke Speerstra. Beide fan nei de Twadde Wrâldoarloch en beide publisearjend nei 1956.

De komparatyf *farsker* wurdt wol yn 'e kop fan it WFT-artikel neamd, mar komt net yn 'e sitaten foar. De TDB jout 4 fynplakken fan de komparatyf, 2 dêrfan komme út in boarne dy't ek foar it WFT brûkt wurdt. It yntegraal opnimmen fan boarnen yn in korpus bewiist sa syn nut. Aardich om hjir noch by te neamen is dat *farsker* op in oar plak yn it WFT wol foarkomt, nammentlik yn it artikel *brak*, yn in dêr opnommen sitaat.

Farsk skematysk werjûn:

betsjutting 1: nieuw, fris, pas gegroeid, uitgekomen, pas gevangen, gebakken, geplukt enz.

TDB (FOAR 1975)	**WFT (* = 19DE IEU, ** = 19DE EN 20STE IEU *** = 20STE IEU)**
ferlykjende siswizen:	
	Sa farsk as aeijen*
	Sa farsk as koeke *
	Sa farsk as bûter *
sa farsk as in nút	Sa farsk as in nút.*
sa farsk as molke	Sa farsk as môlke*
sa farsk as sûpe	
sa farsk as pikelhearring	

Net sâlt:	
-	farske bûter*
-	farske baggelder**
farske turf	-
farsk wetter	farsk wetter**
net bebret:	
farske aaien	farske aaien*
swiet, 'fol':	
farske molke	farske molke**
net konservearre, ynsâlte, rikke:	
farsk(e) fisk, augurken, griente, fruchten, iel, yngrediïnten, krûden, piterseelje, produkten, woarst, fruchtesop (foarbylden soms wol op oare plakken yn it WFT)	farske útfier***, fleis***, spek***
net kealle hawwend	
-	in farske ko***
jong	
farske tsiis	farske tsiis***

betsjutting 2: nog niet lang geleden ontstaan of geschied.

TDB (FOAR 1975)	**WFT (* = 19DE IEU, ** = 19DEST EN 20E IEU *** = 20STE IEU)**
koart lyn ploege, bewurke, maitiids ploege	
farske grûn, ierde, lân, túnbêden (meast literêre bewiisplakken)	Farsk(e) grûn, lân, bou (meast opjeften en wurdboeksitaten)***
krekt groeven	
-	In farske sleat***

betsjutting 3: nieuw; ter vervanging dienend

TDB (FOAR 1975)	**WFT** (* = 19DE IEU, ** = 19DE EN 20STE IEU *** = 20STE IEU)
-	in farske bal (opslach dy't oerdien wurdt)***
Farsk bloed Fig., nije minsken mei nije krêft, nije ideeën (as ferfanging fan âldere, al lang sittende minsken)	-
Farske lucht/loft: frisse lucht, ryk oan soerstof (frekwint)	-

De 3 betsjuttings fan **farsk** wurde goed dutsen troch de TDB. Wat yn 'e reden leit is dat guon WFT-ferbinings út 'e 19de ieu net yn 'e de TDB sitte, oare ferbinings dêr't WFT allinne 19de-ieuske bewiisplakken, hat de TDB ek 20ste-ieuske fan. De TDB hat nije ferlykjende siswizen mei *as* en jout mear foarbylden fan net-konservearre produkten. By betsjutting 3 jout de TDB noch twa nije ferbinings. It mei dúdlik wêze dat de TDB syn wearde bewiist: oanfoljende bewiisplakken, nije betsjuttings, mear ferskaat yn foarbylden, nije idiomatyske ferbinings.

4 konklúzje

De TDB befettet gâns mear lemma's as it WFT. It persintaazje unike lemma's yn 'e TDB is sadanich dat oannommen wurde mei dat in fiks part dêrfan foar 1975 ek al yn it Frysk foarkaam. Dêrfoaroer hat it WFT noch altyd sa'n 30% lemma's dy't net yn 'e TDB foarkomme. De TDB dekt it WFT dus net folslein. Dat komt omdat de tiidrekken fan de ûnderskate korpora net lykop rinne en omdat de TDB noch net grut genôch is. In taname fan opnommen teksten jout noch altyd in beskaat rendemint oan nije lemma's. In útwreiding fan de TDB is dêrom needsaaklik. In útwreiding mei foaral 19de-ieusk Frysk sil dan it measte rendemint jaan. Dan sil it persintaazje lemma's dy't allinne yn it WFT foarkomme, grif ek lytser wurde.

De TDB en it WFT dekke inoar net folsein. Beide befetsje in fiks stik materiaal dat allinne mar yn of it iene korpus foarkomt of yn it oare. Men kin dus net sizze dat de TDB it WFT dekt of oarsom. Mear as 70% fan de lemma's sit úteinlik yn beide korpora. Wat de betsjuttings oangiet kin itselde sein wurde: in grut part hawwe se beide, in lytser part hat of de iene of de oare. Mar om't de TDB dochs dúdlik tafoeget oan it WFT kin sein wurde dat it WFT net folslein genôch is. It TDB-materiaal út it tiidrek 1900-1975 jout weardefol materiaal om it WFT oan te foljen en út te wreidzjen.

It WFT is in echt grut perioadewurdboek yn 'e tradysje fan de grutte talen om ús hinne. It ferskynt oant no ta yn druk en moat ek op dy wize dien makke wurde. Sûnt it út ein setten mei it hânmjittige ekserpearwurk en it útbringen fan diel 1 is de wrâld fan de leksikografy wol feroare. Der is op 'e Fryske Akademy in elektroanysk korpus mei mooglikheden oanlein en mei help fan 'e kompjûter kinne prachtige elektroansyke wurdboeken makke wurde. Foar it Wurdboek fan de Fryske taal jout dat ek nije mooglikheden en kânsen.

Fons Moerdijk, de âld-haadredakteur fan it Woordenboek der Nederlandsche taal (WNT), hat foar it Nederlânske tiidwurd *boeken* neigien wat nije elektroanyske korpora tafoegje kinne oan it materiaal dat oant no ta foar hannen wie. Hy socht alderearst op de cd-rom fan it WNT nei mear sitaten en dêrnei yn twa korpora dy't by it Instituut voor Nederlandse Lexicologie oanlein binne. It materiaal dat sa boppe wetter kaam, wie sawol kwantitatyf as kwalitatyf gâns in oanfolling op de oant no ta besteande beskriuwing fan *boeken* yn ûnderskate wurdboeken. Mei it nije materiaal kin sawol korrizjearre as oanfolle wurde. De âld-redakteuren fan it WNT hâlde dan ek wol wurk: it oanfoljen en bywurkjen fan it WNT is ien fan de projekten dêr't men yn Leien mei dwaande is.

Foar it Frysk, dat mei dúdlik wêze, bestiet in min ofte mear ferlykbere sitewaasje. Mei in kompjûterisearre WFT en in optimaal tagonklike TDB fan it Nijfrysk kin it grutte wurdboek fan it Nijfrysk – in 'dynamysk wurdboek fan de Fryske taal' – permanint bewurke en oanfolle wurde. Nije betsjuttings tafoegje, nije lemma's beskriuwe, nij idioom ynfoegje, oanfollings oangeande frekwinsje en foarkommen troch de tiid hinne ferwurkje, dat heart ta it wurk dat dan dien wurde moat. Foar de leksikografen fan de fakploech taalkunde op 'e Fryske Akademy is dat in opdracht foar de ienentweintichste ieu.

Literatuer

Bergenholtz, Henning en Joachim Mugdan (1990)
'Formen und Probleme der Datenerhebung II: Gegenwartsbezogene synchronische Wörterbücher'. Yn: Frans Josef Hausmann et al eds. *Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie/An International Encyclopedia of Lexicography/Encyclopédie internationale de lexicographie*. Berlin, ss. 1611-1625.

Dykstra, Anne (1984)
Ferslach fan it ûndersyk nei de opset en it ferlet fan in taaldatabank foar it Frysk. Ljouwert.

Dykstra, Anne en Jogchum Reitsma (1993)
'De struktuer en de ynhâld fan 'e Taaldatabank fan it Frysk'. Yn: *It Beaken*, XV, nr. 2, ss. 55-82.

Dykstra, Waling (1900, 1903, 1911)
Friesch Woordenboek (Lexicon Frisicum) Eerste deel (1900), Tweede deel (1903), Derde deel (1911). Leeuwarden.

Moerdijk, A. (1999)
'Het WNT voltooid. Wat nu?' Yn: Moerdijk A. en R. Tempelaars (red.) *Van A tot Z en verder ... Lezingen bij de voltooiing van het WNT*. Den Haag , ss. 19-36.

Niebaum, H. (1986)
(besprek fan) 'Wurdboek fan de Fryske taal. Woordenboek der Friese taal. Deel 1: a-behekst'. Yn: *It Beaken*, XLVIII, nr. 2, ss. 127-130.

Sipma, P. (1938-1939)
'Ta it wirkplan fen de Fryske Akademy'. Yn: *It Beaken*, I, ss. 29-32.

Stellingsma, H. (1986)
'In taaldatabank fan it Frysk'. Yn: *It Beaken*, XLVIII, ss. 61-84.

Sterkenburg, P.G.J. van (1984)
Van Woordenlijst tot woordenboek. Inleiding tot de geschiedenis van woordenboeken van het Nederlands. Leiden.

Veen, K.F. van der (1988)
'Leksikografy by de Fryske Akademy'. Yn: *It Beaken*, L, ss. 175-194.

Wurdboek fan de Fryske Taal/Woordenboek der Fries taal (1984-....) Ljouwert.

Friese literatuur en de Nederlandse canon in de zeventiende eeuw

Marijke Spies (Amsterdam)

1 De Nederlandse Canon

Voor wie de gangbare literatuurgeschiedenissen gelooft bestaat de Friese literatuur in de 17e eeuw uit niet veel meer dan de toneelstukken van Jan Jansz. Starter en de gedichten dią Sibylle van Griethuysen wisselde met Constantijn Huygens. Dit geldt dan voor het meest volledige handboek dat ons vak rijk is, Te Winkels *Ontwikkelingsgang*. Daarnaast noemt Te Winkel nog met een enkel woord de historicus, dichter en promotor van Gysbert Japix, Simon Abbes Gabbema, en, uit het eind van de eeuw, de dichteres Titia Brongersma. Gysbert Japix zelf komt er alleen in voor als lofdichter van Johan de Brune de Jonge. En volgens het meest gangbare overzicht, waar generaties Neerlandici hun beeld van onze oudere literatuur aan hebben ontleend, Knuvelders *Handboek*, moest men het in Friesland zelfs alleen doen met Starter, die in de zeven jaar dat hij daar woonde twee tragicomedies en een zangspelletje schreef, en daarnaast nog wat gelegenheidspoëzie produceerde. Dat was in de jaren 1614-'21. Daarna niets meer, en het is nog maar de vraag of Starter, als hij naderhand niet teruggekeerd was naar Amsterdam en daar een zekere faam verworven had, zelfs maar genoemd zou zijn. In het recente *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*, met z'n 151 door de verzamelde Neerlandistiek onder leiding van Riet Schenkeveld-van der Dussen geschreven inkijkjes in het literaire leven door de eeuwen heen, ontbreekt ook hij; al gebiedt de eerlijkheid te zeggen dat daarin Sibylle van Griethuysen en Titia Brongersma wel genoemd worden. Maar nergens de dichtende dominee Petrus Geestdorp, de satirische dokter Petrus Baardt, of de romantische kapitein Haring van Harinxma thoe Heeg, nergens de vrome doopsgezinde uitgever Hendrik Rintjes.[1]

---

[1] J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, dl.3, Haarlem 1923, p.164-166 en 199-204 (Starter); 528-529 (Griethuysen, Brongersma); dl.4, Haarlem 1924, p.94 (Gabbema) en 328 (Japix); G.P.M. Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, 5e dr., dl.3, 's-Hertogenbosch 1971, p.227-228 (Starter); M.A.Schenkeveld-van der Dussen, *Nederlandse literatuur*,

Het moge een beetje flauw lijken zo af te geven op de handboekschrijvers, want ik weet natuurlijk met u dat zij niet de Nederlandse literatuurgeschiedenis als discipline representeren en dat hier en daar in artikelen en monografieën ook aan Friese dichters en schrijvers wel aandacht is besteed. Het gaat me dan ook niet om de lacunes als zodanig, maar om de opvattingen waar zij het gevolg van zijn. Over die opvattingen en de vooronderstellingen die daar weer achter liggen, wil ik het vandaag hebben. En over de alternatieven, die zich aandienen wanneer men de vraag stelt naar het waarom van de literatuurhistorie. Bij dat laatste zal de 17e-eeuwse in Friesland geschreven literatuur dienen als voorbeeld.

Wanneer we de twee delen van Te Winkels *Ontwikkelingsgang* die over de 17e eeuw gaan wat nader bekijken, dan valt allereerst het Hollando-centrische, ja, Amstelodamo-centrische karakter ervan op. Afgezien van de dichters uit de zuidelijke Nederlanden, worden van buiten Holland eigenlijk alleen de Zeeuwse poëten rond Cats en de Overijsselse dichters Revius, Van der Veen en Sluijter behandeld, alles bij elkaar goed voor zo'n 15 bladzijden op een totaal van 1100. Van die 550 bladzijden per deel gaan er beide keren zo'n 350 over Amsterdamse dichters en de Amsterdamse literaire situatie.

Tot op zekere hoogte is er voor dat laatste wel een zekere grond. In Amsterdam waren in elk geval vanaf het derde decennium van de eeuw de belangrijkste literaire uitgevers gevestigd. Daar ook stond de eerste en, behoudens enkele korte perioden in Den Haag, enige openbare schouwburg van het land.[2] En hoe belangrijk in de opvatting van Te Winkel het toneel was als literair verschijnsel blijkt wel uit het feit, dat in het eerste aan de 17e eeuw gewijde deel van zijn boek niet minder van 190 van de 550 bladzijden daarover gaan en in het tweede deel zelfs de helft.

Hiermee raken we dan tevens aan een andere factor die beslissend is geweest voor de inhoud niet alleen van Te Winkels handboek, maar mutatis mutandis ook van de andere: namelijk de literaire opvattingen en smaak. Want die zijn het geweest die, al vanaf de 17e eeuw zelf en vervolgens van periode op periode, het beeld van het 17e-eeuwse literaire veld en de canon van de daarvan deel uitmakende schrijvers hebben bepaald. Binnen de aristotelisch-classicistische poëtica was het drama verreweg het belangrijkste literaire genre.[3] Ook dat maakte voor sommigen al in de 17e eeuw zelf Amsterdam met haar schouwburg tot het centrum van het literaire leven. Ande-

---

een geschiedenis, Groningen 1993, p. 284-285 (Griethuysen, Brongersma).

2 Willem Frijhoff en Marijke Spies, *Bevochten eendracht. De Nederlandse cultuur in Europese context rond 1650*, Den Haag 1999, p. 272 (uitgevers) en 559-561 (toneel).

3 Mieke B. Smits-Veldt, *Het Nederlandse renaissancetoneel*, Utrecht 1991, p. 18.

re steden en gewesten, die geen toneelcultuur hadden, raakten alleen hierdoor al aan de periferie van het literaire spectrum.

Het zou te ver voeren het hele proces te schetsen van opname en uitsluiting, waardoor in de loop van de volgende eeuwen het beeld dat wij nu hebben van de oudere literatuur is gevormd. U kunt het zich wel zo ongeveer voorstellen: de 18e-eeuwse verlichting, het 19e-eeuwse burgerlijk liberalisme, het individualisme en de schoonheidsideologie van de Beweging van Tachtig, elk op z'n beurt hadden ze tot gevolg dat de aandacht voor veel beoefende genres als religieuze poëzie, heroïsche lofdichten en gelegenheidslyriek gestaag verminderde. Omgekeerd nam de waardering voor de blijspelen en kluchten van Bredero, de liefdespoëzie van hem en van Hooft, en voor een kunstzinnig genre als de emblematiek vanaf het eind van de 19e eeuw opvallend toe.

Maar een ander paradigma was nog belangrijker en dat was de rol van 'klassieken' die aan bepaalde schrijvers werd toebedeeld. Ook dat was al begonnen in de tweede helft van de 17e eeuw zelf, toen Geeraardt Brandt Hooft en Vondel verhief tot de voorbeeldauteurs bij uitstek. In de eeuwen daarna kreeg de canon geleidelijk zijn definitieve vorm: in de 18e eeuw, met zijn opvoedingsidealen, kwam Cats er voorgoed bij; in de 19e, met de zogenaamde 'Muiderkring' als oervorm van het beschaafde culturele genootschapsleven, Constantijn Huygens en de meisjes Visscher; en met de opkomst van het sociale bewustzijn en de individuele emotionaliteit, Bredero.[4] Rond deze vijf konden dan nog enkele anderen een plaats krijgen: Coornhert en Spiegel als voorlopers, Coster en Rodenburg als mede- respectievelijk tegenstander van Hooft, Starter als een nieuwe Bredero, de Zeeuwse poëten rond Cats, Jan Vos als tegenstrever van Vondel, Jacob Westerbaen als navolger van Huygens.[5]

Het is inderdaad opvallend hoezeer de inrichting en inhoud van onze handboeken, en daarmee het gangbare beeld van ons literaire verleden, zijn bepaald door de leiderspositie van de zogenaamde 'groten', in combinatie

---

4 E.K. Grootes, 'Geeraardt Brandt en de Nederlandse poëzie,' in: E.K. Grootes en J. den Haan (red.), *Geschiedenis, godsdienst, letterkunde. Opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg*, Roden 1989, p.139-146; E.M. Wiskerke, *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur tussen 1780 en 1813*, diss. UvA, Hilversum 1995; M. Spies, 'Van mythes en meningen: over de geschiedenis van de literatuurgeschiedenis,' in: Marijke Spies (red.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*, Groningen 1984, p.171-193; Marijke Spies, 'Van "vaderlandsch gevoel" tot Europees perspectief: de studie van de 17e- en 18e-eeuwse literatuur in de 19e en 20ste eeuw. En hoe verder?' in: Jan W. de Vries (red.), *'Eene bedenkelijke nieuwigheid'. Twee eeuwen Neerlandistiek*, Hilversum 1997, p. 69-83.

5 Te Winkel, *Ontwikkelingsgang*, dl.3, p. vii-viii, 'Inhoud', en dl.4, p. vii-viii, 'Inhoud'.

met de voorkeur voor bepaalde genres (het minnelied, het toneel) en een klein aantal, louter Amsterdamse, sociaal-culturele verschijnselen (de Schouwburg, de Muiderkring, het gezelschap Nil Volentibus Arduum). Zelfs Te Winkel presenteert de vele andere auteurs, die hij óók noemt, slechts als aanhangels bij dit alles overheersende 'format'. Knuvelder komt daar niet eens aan toe. En ook het post-moderne *Nederlandse literatuur* beperkt zich grotendeels tot de gevestigde kaders, hoezeer de aandacht voor de materiële productie en commerciële verspreiding van teksten daarin die voor de esthetische waardering ook verdrongen moge hebben.

Dat de literatuurbeoefening buiten Amsterdam en zeker die buiten de ook toen al bestaande randstad voor een groot deel ook buiten het gezichtsveld van de hedendaagse beschouwer zijn geraakt, is het gevolg van dit alles. Alleen die regionale auteurs die op een of andere manier verbonden zijn met de nationale canon worden nog besproken: Starter, met z'n toneel en minnelyriek krijgt een plaats, en in verband met de liedboek-cultuur kan Te Winkel dan in één adem de door Boudewijn Jansen Wellens verzamelde liedbundel *T'vermaeck der jeught* noemen, die in 1612 voor het eerst in Leeuwarden was verschenen en in 1616, aangevuld met lyriek van Starter, was herdrukt.[6] Titia Brongersma volgt in het kielzog van Sibylle van Grieth-huysen met haar dichterlijke correspondentie met Huygens; en Simon Abbes Gabbema wordt door Te Winkel genoemd bij de behandeling van een hele reeks religieuze dichters, die allemaal bij elkaar niet meer dan 75 bladzijden toebedeeld krijgen.

Met dit te constateren zijn we er echter niet. Want hoezeer het ook verschillende, door de tijd heen veranderende factoren zijn geweest die dit beeld hebben bepaald, ze berusten alle op één en dezelfde vooronderstelling: het belang van de betreffende teksten voor de cultuurbewuste lezer. Maar eerlijk gezegd denk ik, dat we het wel kunnen vergeten de Nederlanders van nu aan het consumeren van onze klassieken te krijgen. Literatuurgeschiedenis behoeft nou de dag een andere rechtvaardiging, cultuuroverdracht een andere inhoud.

Wie de bestudering van de literatuur van het verleden opvat als een wetenschap tussen andere historische wetenschappen doet óók aan cultuuroverdracht. Niet in de zin van het aanwezig houden van teksten, maar in de zin van het aanwezig houden van ons gemeenschappelijke, gedeelde en verdeelde, verleden, dat onze identiteit mede heeft gevormd. Maar dan gelden andere prioriteiten dan ik hiervoor heb gesignaleerd en wordt de literatuurbeoefening in een gewest als Friesland opeens wél relevant. Dan gaat het om vragen naar de eigenheid ervan, of de on-eigenheid, naar de sociale verbanden, de functie, het publiek...

---

6 Te Winkel, *Ontwikkelingsgang*, dl.3, p. 188.

2 Het literaire leven in Nederland

Het eerste dat dan opvalt is, dat het Friese literaire leven in de 17e eeuw eigenlijk niet principieel verschilt van dat van elders in het land. De twee vroegste teksten die ik aantrof, de in het Fries geschreven bruiloftsdialogen *Wouter in Tialle* van 1609 en *Ansck in Houck* van omstreeks dezelfde tijd, beide waarschijnlijk van de hand van Johan van Hichtum, sluiten qua genre naadloos aan bij de traditionele tafelspelen, die men al de hele 16e eeuw door in de zuidelijke Nederlanden en vanaf het midden van de eeuw ook in Holland placht op te voeren bij bruiloften en andere partijen.[7] Even naadloos sluiten de twee Nederlandstalige zinnespelen 'ghemaeckt wt den wercken der Apostelen', die mogelijk in 1618 door de Leeuwarder rederijkerskamer 'Och mocht het rijsen' werden opgevoerd, aan bij de 16e-eeuwse traditie.[8]

Moderner was het in 1612 voor het eerst gepubliceerde *T'vermaeck der jeught*, 'waer in ghevonden worden veel schoone, eerlijcke, amoreuse ghesanghen, troudichten, sonnetten en andere vermaeckelijcke ghedichten' en dat deels verzameld, deels zelf geschreven was door Boudewijn Jansen Wellens. Het werkje kopieert in alle opzichten de luxueuze liedboekjes die in Amsterdam door de uitgevers Hans Mathysz. en Dirck Pietersz. Pers in de mode gebracht waren. Ook daarin wisselden liedjes, bruiloftsdichten, sonnetten en epigrammen elkaar af. Zelfs de melodieën zijn deels dezelfde, inclusief die van Hoofts 'Windeken daer den bosch af drilt'.[9] Wat dat betreft bracht Starter geen nieuws, toen hij zich in Leeuwarden had gevestigd en daar liedjes en bruiloftsdichten schreef voor de dochters en zonen van de elite.

Wel nieuw waren de twee toneelstukken die hij in 1618 liet opvoeren door de rederijkerskamer. Maar met toneel was het, waarschijnlijk vanwege het actuele rooms-katholieke karakter van de twee hiervoor genoemde apostelspelen, in 1619 afgelopen. Het werd Starter en de Leeuwarder rederijkers in 1619 verboden verder nog op te treden.[10]

---

7 *Ansck in Houck*. Ed. J.H. Brouwer en W.G. Hellinga, Bolswart 1935, inleiding p. 7-8 en 16; P. Pikhaus, *Het tafelspel bij de rederijkers*, 2 dln., Gent 1988.

8 Ph.H. Breuker, 'De godstsjinstich-politike ûndergong fan de Ljouwerter rederikerskeamer yn 1619,' in: N.R. Århammar, Ph.H. Breuker e.a. (eds.), *Miscellanea Frisica*. Assen 1984 (Fryske Akademy, nr.634), p. 411-422.

9 *T'vermaeck der jeught, waer in ghevonden worden veel schoone, eerlijcke, amoreuse ghesanghen, troudichten, sonnetten en andere vermaeckelijcke ghedichten. Byeen vergadert ende ten dele ghecomponeert*, door Boudewijn Jansen Wellens. Leeuwarden 1616; A.A. Keersmaekers, 'Drie Amsterdamse liedboeken 1602-1615. Doorbraak van de Renaissance,' in: *De nieuwe taalgids 74* (1981), nr.2, p. 221-233.

10 Breuker, 'De godstsjinstich-politike ûndergong,' p. 411 en 418-419.

3 Gelegenheidspoëzie

Dat lag anders met de lange, volgens alle regels van de humanistische poëtica gecomponeerde *Lyc-klacht*, die hij schreef na het overlijden in 1620 van zijn beschermheer, de Friese stadhouder Willem Lodewijk van Nassau. Hij introduceerde daarmee een voor Friesland geheel nieuw genre, dat weldra veel werd nagevolgd. In het Latijn zullen dergelijke teksten wel al eerder geschreven zijn, ook in Friesland, maar in het Nederlands waren zij pas in de mode gekomen met Daniël Heinsius' *Op de doot ende treffelicke victorie van de mannelicke helt Jacob Heemskerck* en P.C. Hoofts *Lijkklacht over Pieter Dirxz. Hasselaer*, respectievelijk gepubliceerd in 1616 en 1617.[11]

De in 1621 hervatte oorlog leidde in de hele Republiek tot een stortvloed van dergelijke lijk- en vooral lofdichten, niet alleen van Hooft en Vondel, die er de grootmeesters van waren, maar ook van talloze minder bekende poëten. Friesland bleef niet achter. De dominee van Terschelling, Johannes Haselbekius, kwam in 1629 met een *Triumph-dicht over de gheluckighe ver-overinghe van de Spaensche silver-vlote*. En Petrus Geestdorp, dominee van Ydaerd, volgde in hetzelfde jaar met een gedicht op de verovering van Den Bosch, *'s Hertogen-bosch over-weldight*, waarin hij zelfs een aan Du Bartas herinnerende toon aanslaat als hij de vreugde beschrijft die de verovering van de stad te weeg zal brengen:

> Dat om en om het Landt, beweeght door't spoedigh kalmen,
> Niet anders dan *Geneugd, Geneugd* mach weder-galmen:
> En dat het dertel Wildt al springend' gier en tier',
> En 't pluymigh vlugh Gediert al tjuytrend' tierelier'.
> [...]

---

[11] Te Winkel, *Ontwikkelingsgang*, dl.3, p. 164; J.J. Starter, *Friesche lust-hof, beplant met verscheyde stichtelyke minne-liedekens, gedichten, ende boertige kluchten [enz.]*, Amsterdam 1621; J. Starter, *Lyc-klacht over den hoogh-welgeboren, in alle deuchden uytmuntende heere Wilhelm Ludwich, grave tot Nassau [enz.]*, Franeker 1620; S.F. Witstein, *Funeraire poëzie in de Nederlandse renaissance. Enkele funeraire gedichten van Heinsius, Hooft, Huygens en Vondel, bezien tegen de achtergrond van de theorie betreffende het genre*, diss. UU, Assen 1969, p. 135-161 (Heinsius) en 162-189 (Hooft).

Dat met het dav'rend' Land het vreughde-springigh sout
Mach spreken thien mijl ver, door't vleugel-kieligh hout,
De levend' goude Son, de Maen en d'and're Sterren,
Dat die van vreughd uyt 't spoor al danssende verwerren,
En dat oock d'over-al wijt uyt gespande lucht,
En al't Gehemelt' t'saem zy vol van bly gerucht.[12]

Al vanaf het eind van de 16e eeuw, maar vooral sinds de verschijning van de vertaling van diens complete *Wercken* door Zacharias Heyns in 1621-'28 was Du Bartas inderdaad hét voorbeeld voor dichtende protestanten.[13]

In de jaren die volgden zou het sneuvelen van twee Friese stadhouders, Ernst Casimir – voor Roermond in 1632 – en Hendrik Casimir – bij Hulst in 1640 – aanleiding geven tot een reeks van dergelijke gedichten, zowel van Geestdorp als van anderen. Petrus Baardt publiceerde bijvoorbeeld, behalve een poëtische alleenspraak van een wanhopige Philips IV over de verovering van Den Bosch, in 1633 een *Loff-'en lijck-gedicht over het onduldich afflijven van [...] Ernest Casimir* en in 1641 het *Voornaemster helden-daden en lyck-bestedings-eer-gedicht* op Hendrik Casimir. Ook Haring van Harinxma, zelf kapitein onder Hendrik Casimir, schreef een *Eer-gedicht* op diens dood.[14]

Inmiddels begon de gewoonte drempeldichten te schrijven bij publicaties van anderen eveneens door te dringen, en ook hier klonk Du Bartas. Zo bijvoorbeeld in het 'Sin-roerend' gheheym-dicht; op de persoon, ampt, beschrevene wercken, ende d'aff-beeldinghe van d'autheur deses boecks', dat de Leeuwarder uitgever Claude Fonteyne schreef bij de *Troost-rijcke fonteyne der zalicheyt* van ds. Rippertus Sixti, en dat begint met de regels

---

12 Ph. H. Breuker, *It wurk fan Gysbert Japix*, diss. VUA, 2 dln., Ljouwert 1989, dl.2, p. 234 en 578 (Haselbekius) en 234-236 en 561-562 (Geestdorp);
P. Geest-dorp, *'s Hertogen-bosch over-weldight* [*enz.*], in: *Lof-dichten, ter eeren den doorluchtighsten vorst Frederic Henric Prince van Orange, etc. over de twee voortreffelijcke victoryen der sterke steden Wesel, ende het on-winbaar geachte's Hertogen-bosch* [*enz.*], Amsterdam 1629, p. H 4 verso – K 2 recto; het citaat op p. H 4 verso – I 1 recto.

13 J. van den Vondel, *Twee zeevaart-gedichten* [*enz*], ed. Marijke Spies, Amsterdam, Oxford, New York 1987, dl.1, p.87-91; W.S. Heere van Bartas, *Wercken*, uyt het Frans vertaelt door Zacharias Heyns, 3 dln, z.p. [1621]-28.

14 Petrus Baardt, *Philippus dolens* [*enz.*], in *Lof-dichten, ter eeren den doorluchtighsten vorst Frederic Henric*, p. F 1 verso – F 2 verso; Breuker, *It wurk fan Gysbert Japix*, dl.2, p.241-242 en 575 (Baardt); A.J. van der Aa e.a., *Biografisch woordenboek der Nederlanden*, dl.8.1, 1867, p.212 (Haring van Harinxma).

Ripperte! Zondaars Hulp, Troost-Schrijver; Boete-Preker;
Ziel-weckend' Heyl-Basuyn; Traen-tappend' Herte-Breker;
Zeeg-Braller van Godts Werck [...]

De leer van het breken van het versteende hart van de zondaar is door en door calvinistisch en de opeenstapeling van samenstellingen is even door en door Bartassiaans. Ook Geestdorp schreef trouwens bij dit werk een gedicht, dat hier en daar getuigt van ware poëtische bevlogenheid met regels als:

Weg, weg nu, onder-aerdtsche Zwercken!
G'en zult de Lucht van't Christen Hart,
Niet meer, zoo zwaer, bezwalcken zwart.
Spreydt vlak uw' Vlier-muis-vaele vlerken,
Rekt recht uw' voeten: Licht uw' staert,
Ter vlugge vlucht, met volle vaert.

Deez' Zon doet hier eerst-bliks op-dond'ren,
Een wit gestrael, wiens vleug'len veyl,
Toe-zwingen ons 't heel-heelend Heyl:
[...][15]

Nadat in 1648 de Vrede van Munster was gesloten hielden de heroïsche lofdichten op, maar de hoeveelheid burgerlijke gelegenheidspoëzie nam in hoog tempo toe. Ook dit is een verschijnsel dat zich in de hele Republiek voordeed. Bij alle mogelijke gelegenheden begon men elkaar in verzen te complimenteren. Steeds meer ging poëzie functioneren als sociaal bindmiddel en een van de typerende kenmerken van deze ontwikkeling is de toenemende deelname van vrouwen.[16]

4 Sibylle van Griethuysen

In Friesland was het de dichteres Sibylle van Griethuysen die een centrale plaats innam in een aantal van dit soort, elkaar deels overlappende, netwerken. Simon Abbes Gabbema, zelf een buitengewoon vruchtbaar gelegenheidsdichter, kon geen woorden genoeg vinden om deze, in zijn woorden

---

15 Rippertus Sixti, *Troost-rijcke fonteyne der zalicheyt: ofte grondige verclaringe, van den eenigen waren troost der geloovigen, beyde in leven en sterven*, Leeuwarden 1644, p. * 12 recto (Fonteyne) en *** 3 recto (Geestdorp); Breuker, *It wurk fan Gysbert Japix*, dl.2, p. 235-236.

16 Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, p. 544.

Puikpaarl en pronck en roos der zeeden,
En flonkkerbagg op goude raân,
En Fenikx der gheleerde reeden

de lucht in te steken. Ariosto, Petrarca, Marino, Donne en Opitz evenaarde zij, en had zij ten tijde van keizer Augustus geleefd dan zou Vergilius niet over Aeneas, maar over haar de loftrompet gestoken hebben.[17]

De kwaliteit van haar gedichten was echter meestal omgekeerd evenredig aan het aantal eraan gewijde superlatieven. Het karakter van maakwerk, dat gepaard ging met de sociale functie van deze poëzie, eiste zijn tol. Heel duidelijk komt dat tot uitdrukking in een aantal dicht-wisselingen met eendere rijmwoorden. Dit literaire gezelschapsspel was ooit, in 1619, geïntroduceerd door Constantijn Huygens en Anna Roemer Visscher en had in de vroege jaren 20 een hoogtepunt bereikt met de zogenaamde 'schoncken'-sonnetten van Hooft, Huygens, Anna en Tesselschade Roemer Visscher en een aantal van hun vrienden. In Friesland werd de grap in 1646 overgenomen door Sibylle van Griethuysen en Claude Fonteyne in een uitwisseling van sonnetten met de kunstschilder Arnoldus van den Bosch, opgenomen in de uitgave van Sibylle van Griethuysens eigen gedichtencyclus *Spreeckende schildery*. Van den Bosch was zijn sonnet als volgt begonnen:

Ioffrou, off Sang-Heldin, die, op de Pluym der Swanen,
Zijt waerdich om gevoert, door 't Hingsten-Hoeff-slags Nat,
Ten Tempel, [...]

Sibylle opende op haar beurt met:
Wel, *Arent*! daer ghy drijft op Pluymen van de Swanen,
Gebogen voor de *Throon*, gedoopt in't *Godlijck Nat*,
Geparst door *Pegasus*, [...]

En Claude Fonteyne varieerde daar weer op met de woorden

Sibyll'! wiens ziele swierd' op Wieck en Pluym der *Swanen*
Van *Zions heyligh Choor*, en janckt' om *Troostlijck Nat*,
Gebogen voor den *Throon*, daer *Christ*, ons *Heylant* sat;
[...]

---

[17] S.A. Gabbema, 'Aan mevrouw Sibylla van Griethuysen,' in: *Klioos kraam, vol verscheiden gedichten*, dl.1, Leeuwarden 1656, p. 116-121, het citaat op p. 116; Breuker, *It wurk fan Gysbert Japix*, dl.2, p. 238-240 (Griethuysen) en 249 (Gabbema).

Een aantal jaren later zou Sibylle het spelletje herhalen in haar befaamde dichtwisseling met Huygens.[18]

Maar er werd ook ambitieuzer poëzie geschreven, ook door Sibylle van Griethuysen. Haar *Spreeckende schildery; af-beeldende een corte verclaringe over het vierde vers des eersten capittels, uyt het Hoge Liedt Salomonis* getuigt dan wel niet van veel dichterlijke inspiratie, maar wel van diep geloof en grote bijbelkennis. Ter illustratie haar, door verwijzingen naar relevante bijbelpassages ondersteunde, variaties op de regel 'Soo sullen wy ons verheughen, en vrolijck zijn':

Nae dat wy zijn verniewt door CHRISTI bitter lijden,
Soo barst ons Ziele uyt, met wonderlijck verblijden;
Want, nae dat *Abraham* was vrolijck, om den Dach, *Iohan.6.58*
Die hy, van verre, slechts, en niet volkomen sach;
Daer *David* was verheugd', en scheen als uyt te breken, *Psal.16*
Als hy van Iesum, mocht, en sijn Opstanding, spreken,
Daer noch, met meer gejuych, een Heylig-Heylig Schaer, *Luce 2.vers.10*
Sach Christo in het Vleesch, en so hy Mensche waer; *Ephes.2 vers.12*
Hoe? Souden wy versuft? Neen, dat en cond niet wesen,
't Is alles doch vervult, gelijck wy suyver lesen. *I. Pet.c.1.v.8*
Dees Vreugde dan, bestaet in IESUM, puyr alleen,
Ons cracht, ons Helt, ons Rots, ons Borgt, en anders geen.[19]

5 Religieuze poëzie

Het genre van de bijbel- en psalmberijmingen, waar de *Spreeckende schildery* toe hoort, had vanaf de jaren 40 in gereformeerde kringen een opvallend succes. De oorzaak zou wel eens deels dezelfde kunnen zijn als die van de bloei van de gelegenheidspoëzie, te weten de toegenomen scholing en professionalisering van de burgerlijke middengroepen, waarvan de leden zich niet meer bedienden van het Latijn, maar van de volkstaal. Het aantal in het Nederlands dichtende dominee's, dokters en juristen nam spectaculair toe en in hun kielzog volgden hun echtgenotes en dochters. Hoe langer hoe meer werd de versvorm een algemeen gangbare modus van communicatie,

[18] Sibylle van Griethuysen, *Spreeckende schildery; af-beeldende een corte verclaringe over het vierde vers des eersten capittels, uyt het Hoge Liedt Salomonis:* [*enz.*], Leeuwarden 1646, p. D 3 recto – verso (Van den Bosch-Griethuysen-Fonteyne); *Klioos kraam*, dl.1, p.196-199 (Huygens-Griethuysen).

[19] Van Griethuysen, *Spreeckende schildery*, p. C 1 recto.

sociaal, informatief, of religieus belerend. Van enige waarneembare poëtische aandrift was daarbij meestal nauwelijks sprake.

Wat betreft de bijbelse poëzie was in Friesland dominee Haselbekius Sibylle van Griethuysen voorgegaan met zijn *Metamorphosis christiana, dat is: schriftuerlijcke ende waer-achtige veranderinghe, poëetsche wyse gestelt* (1637). Zelf had zij in 1645 al de klaagliederen van Jeremia berijmd en naderland kwam Simon Abbes Gabbema eveneens met een hoogliedberijming (ca.1659).[20] Daarnaast was er, vooral van doperse kant, de nodige directe religieuze lyriek. De verzamelbundel *De geestelijke goudschale*, die in 1647 voor het eerst uitkwam, bevatte 'evergreens' als Vondels 'Jaerzang' uit het Hoornse *Boeck der gesangen* van 1618, maar in de derde druk van 1683 bijvoorbeeld ook een lof- en dankgedicht van een zekere Lambert Claessen 'op sijn genadige verlossing uit het groot gevaer, dat hem over Ys, van der Schelling na Vriesland, ontmoet is, in den Jaere 1670'.[21]

Uitgever en dichter Hendrik Rintjes verdedigde in de inleiding van zijn bundel *De morgenstond* van 1684 de eenvoud van de religieuze poëzie ook theoretisch. Christelijke dichters hoorden zich verre te houden van te veel 'verdichtsels' (verzinsels) en 'vergenoegt te zijn haer Verssen versiert te sien, met een seedige en eenvoudige konstgreep', met rijm en metrum. Hij sloot daarmee aan bij een opvatting die in Holland verwoord was door auteurs als Coornhert, Camphuysen en Oudaan. Wellicht ligt hierin ook de verklaring voor de wat kleurloze versificaties van Sibylle van Griethuysen. Rintjes' eigen verzen zijn van een wel heel ongekunstelde directheid:

> Koomt Populier sich wijd en breed uitbreiden,
> Of d'Esch, by Esch, haer telgen hooger spreiden,
> Dwers over 't pad, dat wy bewand'len gaen,
> Daer 't Hemelsch blaeuw sich mengt met groene blaên.

---

[20] Riet Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: Van Anna Bijns tot Elise van Calcar*, Amsterdam 1997, p.253 (Van Griethuysen); Breuker, *It wurk fan Gysbert Japix*, dl.2, p. 578 (Haselbekius) en 249-251 (Gabbema).

[21] C.P. Hoekema, Peter Karstkarel en Ph.H. Breuker, *Eekhoff en zijn werk. Leven en werken van Wopke Eekhoff (1809-1880), stadsarchivaris van en boekhandelaar te Leeuwarden*. Leeuwarden 1980, p.183; *De geestelijke goudschaele. Zijnde een versameling van een goed getal uitgesochte geestelijke liedekens, psalmen en lof-sangen. Bequaem om voor en na de Predikatie gebruikt te worden*, 3e verm. en verb.dr., Leeuwarden 1683, p. * 7 recto (Claessen) en p. 126 (Vondel); *De werken van Vondel*, ed. J.F.M. Sterck e.a., dl.1, 1927, p. 768-769.

[...]
Of 't Berkenbosch na's Planters welgevallen,
Ons oog en hert verlustigt houdt met groen,
Wat mag ons hier, met meer vermaek, voldoen?

Alleen, dit een, in 't diepst van ons gedachten,
't Geen wy, hier na, by 's Leevens Boomen, wachten,
Langs 't Gouden pad, aen 's Leevens Watervliedt,
Daer 't salig oog dan selfs sijn Schepper siet.[22]

Ver zijn we hier afgeraakt van de beeldende, op Du Bartas geïnspireerde verzen van iemand als Petrus Geestdorp.

6 Gysbert Japix in het Friese literaire veld

Dit globale overzicht van de in Friesland geschreven Nederlandstalige poëzie laat dus het volgende zien. In de eerste veertig jaar van de 17e eeuw werden er, naast minneliedjes en bruiloftsdichten en -dialogen, vooral heroïsche lof- en lijkdichten geschreven. Daarna maakten deze in toenemende mate plaats voor burgerlijke gelegenheidspoëzie en religieuze lyriek.

In dit veld neemt het werk van Gysbert Japix vooral een bijzondere plaats in doordat hij in het Fries schreef. Dat is tevens de reden dat hij in de handboeken ontbreekt, iets wat eens te meer bewijst hoezeer het daarin gaat om Nederlandse literaire hoogtepunten en niet om het Nederlandse literaire leven. Of hij ook door de kwaliteit van zijn poëzie een bijzondere plaats innam, kan ik niet beoordelen. Maar in termen van de door hem beoefende genres past hij zonder meer in het tot zo ver door mij geschetste beeld. Met één uitzondering: zijn vertalingen van passages uit galante liefdesromans, een genre waar ik zo dadelijk op in zal gaan.[23]

Dit beeld verschilt niet van dat in Amsterdam, wanneer met afziet van alles wat daar op en rond het toneel gebeurde. Maar het verschilt wel aanzienlijk van het beeld dat de handboeken geven, niet alleen door de afwezigheid van tragedies en comedies, maar vooral ook door het ontbreken van een

---

22 [H. Rintjes], *De morgenstond, in haer somersche vermaeklijkheden vertoont, en doorgaens leersaem toegeëigent tot des Allerhoogsten lof. Op de maet van den viii psalm gerijmt, en in drukk gebracht.* Leeuwarden 1684, p. * 5 verso - * 6 recto en p. 10; Marijke Spies, 'Helicon and hills of sand: Pagan Gods in Early Modern Dutch and European Poetry,' in: Helen Wilcox, Richard Todd en Alasdair Macdonald (red.), *Sacred and Profane: Secular and Devotional Interplay in Early Modern British Literature*, Amsterdam 1996, p. 225-236.

23 Breuker, *It wurk fan Gysbert Japix*, dl.1.

door de tijd heen gevormde canon van auteurs. Vaderlandse heroiek, calvinistisch Godsgeloof en burgerlijke omgangsvormen zijn nu eenmaal geen zaken die de gemiddelde 20e-eeuwse literatuurliefhebber plegen aan te spreken. Maar het waren wél de belangrijkste bouwstenen van het 17e-eeuwse literaire leven zoals zich dat in de vele steden en dorpen van de Republiek afspeelde.[24]

7 Satirische literatuur

Daarmee zijn we er echter niet helemaal. Hier en daar werden er nog andere teksten geschreven, ter zijde van de heersende aristotelische poëtica, minder braaf vaak ook en niet zelden in proza. Misschien is dat wel de reden dat ze, hoewel niet geheel genegeerd, door de gevestigde literatuurgeschiedschrijving tot nu toe nogal stiefmoederlijk zijn behandeld. De paradox is, dat ze in veel opzichten beter aansluiten bij de hedendaagse smaak dan de werken van de 'grote' zeventiende-eeuwers.

In Friesland geldt dat in de eerste plaats voor Petrus Baardt, achtereenvolgens dokter in Bolsward, Dokkum en Leeuwarden, die we hiervoor al tegenkwamen als heldendichter, maar die vooral verdiensten heeft als satiricus. Zijn meest bekende werk is het in 1645 in Leeuwarden verschenen *Deugden-spoor; in de on-deugden des werelts aff-gebeeldt: op den regel: wat kennaer kan de werelt niet, die door der menschen herten siet?* Het is een bewerking van een in Frankfurt in 1620 uitgegeven satirische tekst, *Nebulo nebulorum*, waarin op de wijze van Erasmus' *Lof der zotheid* allerlei beroepsgroepen belachelijk worden gemaakt. Zo luidt het ten aanzien van zijn eigen professie, dat van medicus:

> Hy siet de Boeren uyt de Pis,
> Hoe ver, de *Rijp* van *Troyen* is;
> En waer-je woont, en wat-je deert,
> En waer-je slaept, en wat-je geert,
> Jae wel, ick segh-je dat hy weet,
> Op ander-halve Luys-duym-breet,
> Hoe groot ju Milt, hoe groot ju Maegh,
> Hoe groot ju Long, hoe groot ju Craeg,
> [...]

[24] Frijhoff, Nusteling en Spies, *Geschiedenis van Dordrecht*, p. 341-368; Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, p .542-545 en 564-565 en 569-572.

En bij het bezoek aan een chique patient gaat het als volgt:

> Mijn Heer, 't gelijckt aen u *Urijn*,
> Dat u niet wel en voecht de Wijn,
> Ten waer dat eenich *Syncope*,
> Oft *Ectasis* u schade dee;
> En want ick hier voor heb gevreest,
> Ben ick aen d'*Officijn* geweest,
> Daer heb ick u, tot u gerijfff,
> Gepraescribeert een *Lenitijf*,
> [...]

Maar het aardigst zijn toch de in proza geschreven commentaren daarbij. Over de dokter schrijft hij daar bijvoorbeeld:

> [...] voorwaer, seer aerdige Constenaers! Om een halff-gesouten Boer, sijn Geboort-leden, met een gloeyend Korck-mes, door de seep gestreken, te benemen, ende de Wonde met een Peck-draet ofte Kabel-garen wederom toe te binden, ende vorders met weynich *Populeum*, ende Wijn met Suycker, te genesen, (dit is ymmer wercks genoech voor tachtentich Daelders) [...] wijders, om een rijcken Blinde-man [...] die van pas, sonder Leydts-man, de straten ken vinden, sijn ogen met een silveren Gatpriem uyt te booren, dat hy daer nae de Somersche hel-schijnende Middach-Son, van een donckere nare Winter-nacht, niet te onderscheyden weet; [...]
> Doch ofter by geval, ofte door toe-doen van de behulpelijcke Natuyr, enich Meester-stuck, (so sy het noemen) werdt uyt-gericht: O du goed Godt! Wat isser dan gesnor? Wat isse dan geblaes? Het Orgel in den Bos, de Klocken in den Ceulschen Dom, de Stucken voor Maestricht, de Donder in de Locht, clinckt nergen nae soo wijdt, alst eysselijck gebrom van dese Gaeu-Dieffs langs de straten doet; flucks gaetmen aen de Magistraet ter plaetse, men beleydt een groot hoop Brandewijns Getuygen, men vordert Attestaten, Zegels, en Pitzieren, Bullen en Brieven, so groot als Kraecke-Mars-zeyls, met golden Leters, en bloedige Linten; [...]

Voordien, in 1640, was hij al gekomen met een soortgelijk werkje over het bekende thema van een discussie tussen de verschillende ledematen: *Democratia corporis humanis; dat is zeden-stemminghe des menschelijcken*

lichaems, en met een in het Fries gestelde *Friesche boere-practica*, waarin hij in Catsiaanse verzen het boerenleven had beschreven.[25]

8 Het proza

Dit soort soms serieuze, maar vaker satirische poëzie werd in de hele Republiek geschreven en heeft tot nu toe van de kant van de literatuurhistorici veel te weinig aandacht gekregen.[26] Dat geldt in nog sterker mate voor het proza. Al in 1628 had Baardt bewezen dat hij, behalve het satirische proza uit de traditie van het 16e-eeuwse humanisme, ook het modieuze proza van de galante roman beheerste. Tot dat moment was daar in de Republiek niet meer van verschenen dan een vertaling van één geïsoleerde geschiedenis uit het, in 1606 gepubliceerde, eerste deel van de *Astrée* van Honoré D'Urfé: Johan van Heemskercks *Minne-plicht*.[27] Elementen van de daarin gehanteerde stijl herkent men in het door Baardt geschreven proza-traktaatje *Wapenrock*, waarin een meisje een op haar verliefde edelman vraagt de voorstellingen van zijn daden op een wapenrok te borduren:

> [...] de Jongman de sake by hem selven overwegende op alle manieren, nu sich verlatende op de troost sijnder Maitresse, dan overmoedich star-ogende in wan-hoop van mogentheyt, her-dachte vast sijn verleden weder-varen, hoe hy van hoofde totte voeten gewapent, als een cloeck ende moedich Velt-Overste, de lemmer van sijn Sweert verffde int siedende bloet sijnder Vyanden, [...]; wederom, met wat devotie hy de gemoederen der een-voudige, door stichtige Leringen, Gebeden, en Vermaningen tot deuchden-yver en boete-tranen, so menichmael verweckt ende getrocken hadde: Eyndelijck dit alles overwogen zijnde, bereyde sich te volvoeren d'ernstige begeerte van zijn Beminde [...]

Wat volgt is een vrij duistere allegorische verbeelding van de politieke en militaire situatie van de Republiek, een vorm die men, mutatis mutandis, in

---

[25] Petrus Baardt, *Friesche boere-practica*, ed. J.H. Brouwer, Bolswart 1960, inleiding p. 5-14; Petrus Baardt, *Deugden-spoor; in de on-deugden des werelts aff-gebeeldt: op den regel: wat kennaer kan de werelt niet, die door der menschen herten siet?* Leeuwarden 1645, p. 95, 97 en 107-108.

[26] Een uitzondering vormt de uitstekende driedelige studie van Marc van Vaeck over Adriaen van de Vennes *Tafereel van de belacchende werelt* (Den Haag 1635), die in 1994 verscheen.

[27] *Minne-plicht. Ten toon gestelt inde vryagie van Diana en Filandre. Een vanden waerdigste stuckjes uyt de on-waerdeerlijcke Astrea*, Amterdam 1625.

wel meer pamfletten aantreft.[28] Het geciteerde begin wijst echter vooruit naar een nieuwe mode, die pas vanaf de jaren 40 werkelijk tot bloei zou komen, die van de galante roman.

Na 1625 duurde het tot 1636 voordat er weer een aantal verhalen uit de *Astrée*, vertaald door Van Heemskerck en enkele anderen, het licht zagen. Maar toen sloeg de mode aan. In de jaren daarna brachten Amsterdamse uitgevers de ene na de andere vertaling van Franse liefdesromans op de markt. Tegelijk ontstond er een bescheiden productie van oorspronkelijke Nederlandse romans. Johan van Heemskercks eigen, op D'Urfé's *Astrée* en sir Philip Sidney's *Arcadia* geïnspireerde, *Inleydinge tot het ontwerp van een Batavische Arcadia* ontbeert de verwikkelingen die een echte roman kenmerken. Maar dat is anders in de *Dool-hof van Socia*, een tweedelige, zich grotendeels in Friesland afspelende roman, die in 1643 en 1646 door Claude Fonteyne in Leeuwarden werd uitgegeven.[29]

In deze, anoniem gepubliceerde, roman worden de liefdesperikelen verhaald van het Leeuwardense meisje Socia en de jonge Friese edellieden Philidan, Aeneas en Tyro, op de wijze van de Franse romans doorweven met nog andere amoureuze geschiedenissen en gelardeerd met liefdesliedjes, serenades en brieven. De auteur moet Haring van Harinxma zijn geweest, van wie in 1641 al een succesrijke vertaling van de *Seven wonderlijcke ghesichten* van Francisco de Quevedo uitgekomen was. Zijn auteurschap blijkt uit de opdracht van het tweede deel aan twee vrienden, waarin zijn naam in verhulde vorm voorkomt, eerst waar er sprake is van 'den aerdtsche Zee, ontkittelende selfs den Haring-koninc-vis tot het tuymelen in sijn Water-Stoel' en vervolgens als de auteur schrijft 'Laet Haer-Ring-Hals u een op ende neder-ganck ontbanen, tot de alder-delicaetste liefde-kusjes'.

Enkele gewaagde passages doen vermoeden dat deze over het geheel genomen weinig boeiend geschreven roman wel succes gehad zal hebben. Zo bijvoorbeeld waar in het tweede deel Aeneas borst van de slapende Merite kust:

---

[28] Petrus Baardt, *Wapen-rock. Gesneden op't Italiaens, op sijn Duyts geborduyrt, gevoedert op't Spaens, op't Frans geboort, op't Engels genaeyt, ende eyndelijck op sijn Neerlandts weder geternt. Tot een patroen soo wel den nieuwe als den ouden krijgs-man. Hier sie-je door een clare Bril,, Wat yeder een ons Neerlandt wil; En seg-je dat de Bril niet doog, Ie liegt; de feyl is in ju Oog*, Leeuwarden 1628, p. A 2 recto-verso; vgl. bijvoorbeeld *Een tractaet, seer dienselijck voor alle zee-varende luyden [enz.]*, Amsterdam 1597, besproken in: Marijke Spies, *Bij noorden om. Olivier Brunel en de doorvaart naar China en Cathay in de zestiende eeuw*, Amsterdam 1994, p. 140-144.

[29] E.K. Grootes en J. Jansen, 'De produktie van narratief proza omstreeks 1610/1640/1670: verschuivingen binnen het genresysteem,' in: *Spektator* 19 (1990) nr.2, p. 107-119; Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, p. 581-582.

Merite, als in den droom, spreyt haer alder lief-lijckste Armen van malkanderen, ghelijck als bequaem gemaeckt tot de begeerlijckheydt van de andere Leden. *Aeneas* voecht sich nae de rechte wellusten, hy zegelt sijn kussen in de Lipjes van *Merite*: maer sy, noch konstigher dit doende, heeft met groter soeticheyt haer om-helsingen slaeps wijse vertoont, pluckende niet alleen met de uyt-wendighe Mondt haer laeffenis, maer putte met de Tonghe de begeerlijckheydt van *Aenea*, tot aen de Nieren [...] Hy vermenght eyndtlijck sijn inner-lijcke begheerlijckheydt met *Merite* ['s] gheneghentheydt, brengende dese 't samenvoeginghe tot de ghelijckenisse van de onsterffe-lijckheyt [...][30]

In de handboeken vindt men de titel van dit werkje niet, maar ik hoop aangetoond te hebben dat men niet alleen buiten Amsterdam en zelfs buiten Holland meer literatuur kan vinden dan men zou denken, maar dat men daar zelfs onvermoede vondsten kan doen.

---

30 *Dool-hof van Socia*, dl.2, Leeuwarden 1646, p.* 3 recto-verso en p. 35-37; M. Buisman J.Fz., *Populaire prozaschrijvers van 1600 tot 1815. Romans, novellen, verhalen, levensbeschrijvingen, arcadia's, sprookjes*. Alphabetische naamlijst, m.m.v. F.J. Dubiez, Amsterdam 1960, nrs. 480 (*Doolhof van Socia*) en 1858 e.v. (Quevedo).